

ศึกษาการบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
**THE STUDY OF LAYMAN ENLIGHTENMENT IN BUDDHIST
SCRIPTURES**

นายเตชิน อิศระภาณวงศ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการบรรลุธรรมของชราวาสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

นายเตชิน อิศระภาณวงศ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

The Study of Layman Enlightenment in Buddhist Scriptures

Mr. Techin Issaraphanuwong

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
Buddhist Studies

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาคำบริกรรมของมรอาวาสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(รศ. ดร.ปรุทม์ บุญศรีตัน)

ประธานกรรมการ

(ผศ. ดร.สมหวัง แก้วสุพงษ์)

กรรมการ

(ดร.ไพรินทร์ ณ วันนา)

กรรมการ

(พระมหาอินทร์วงศ์ อิศระภาณี, ดร.)

กรรมการ

(ดร.ชญานันท์ อัครธรรมานนท์)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาอินทร์วงศ์ อิศระภาณี, ดร.
ดร.ชญานันท์ อัครธรรมานนท์.

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

นายเตชิน อิศระภาณวงศ์

(นายเตชิน อิศระภาณวงศ์)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาการบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ผู้วิจัย	: นายเตชิน อิศระภาณวงศ์
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์	: พระมหาอินทร์วงศ์ อิศระภาณี, ดร., ป.ธ. ๔, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ), ศษ.บ. (การสอนภาษาไทย), กศ.ม. (การบริหารการศึกษา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา) : ดร.ชญานันท์ อัครธรรมานนท์, ศศ.บ. (สื่อสารมวลชน), ศศ.ม. (ไทยศึกษา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑๔ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาคือ (๑) เพื่อศึกษาฆราวาสที่บรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก (๒) เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และ (๓) เพื่อวิเคราะห์การบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเพื่อการเข้าถึงพระนิพพาน มีศัพท์บาลีที่เป็นไวยากรณ์กันหลายศัพท์ เช่น ปฏิเวธ อธิคม ปัตติ อภิสมโย สัจฉิกิริยา ญาณทัสสนะ และวิโมกข์ ในภาษาไทยมีความหมายถึง การเข้าถึงสภาวะอันประเสริฐ (อริยะ) แบ่งออกเป็น ๔ ระดับ คือ โสตาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหนต์ ภาวะของการบรรลุธรรมสามารถจำแนกออกเป็น ๓ ด้าน คือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่จะมีความแตกต่างจากปุถุชน ฆราวาสที่บรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีเป็นจำนวนมากและได้รับการยกย่องเช่นเดียวกับนิกบวชที่บรรลุธรรม เนื่องจากมีเกณฑ์ของการบรรลุธรรมที่เหมือนกันคือศักยภาพในการละสังโยชน์ ๑๐ ประการ สำหรับหลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรมนั้นโดยพื้นฐานได้แก่ อนุพุทพิกธา อริยสัจ ๔ ส่วนในระดับที่สูงกว่านั้นพระพุทธเจ้าจะแสดงตามจริตของแต่ละคน เช่น สังขารกถา การละกามคุณ กล่าวด้วยการตัดราคา และอินทริยสังวร เป็นต้น

การเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้านั้นมีความสมบูรณ์ทั้งศาสตร์ คือ องค์ความรู้ และศิลป์ คือ เทคนิคการแสดงธรรม จำแนกธรรมออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ หลักธรรมพื้นฐาน หมายถึงหลักธรรมที่ผู้บรรลุธรรมส่วนมากได้ฟังเหมือนกัน และเป็นปกติที่พระพุทธเจ้าจะแสดงหลักธรรมนี้ได้แก่ อนุพุทพิกธาและอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นวิธีการสอนในแบบอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ คือ การแสดงไปตามลำดับ และหลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุธรรมขั้นสูง เป็นการที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกที่จะแสดงธรรมเพื่อโปรดบุคคลตามจริตของแต่ละบุคคล เพื่อให้บรรลุธรรมตามที่ปรากฏในเครือข่ายแห่งพระญาณ

สำหรับสถานะของฆราวาสที่บรรลุธรรม พบว่า ในพระพุทธศาสนาเรียกผู้บรรลุธรรมว่า อริยบุคคล ในส่วนของฆราวาสแม้จะบรรลุธรรมก็ยังคงดำเนินชีวิต ประกอบธุรกิจกิจการงานตามแบบ

ของฆราวาส แต่มีแนวทางการดำเนินชีวิตที่ยกระดับขึ้นมาจากคนธรรมดาทั่วไป เพราะความสามารถในการละสังโยชนได้ตามที่ตนบรรลุธรรม ที่โดดเด่นคือความมั่นคงในพระรัตนตรัย ในศีล สมาธิและปัญญา ยกเว้นในระดับพระอรหันต์ที่ต้องอุปสมบทหรือปริณิพพานในวันนั้นและภพหน้าของพระอรหันต์ย่อมไม่ปรากฏ

แนวทางปฏิบัติของฆราวาสเพื่อการบรรลุธรรม ได้แก่ การปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา คือ อริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา ให้สมบูรณ์ อีกประการหนึ่งคือการปฏิบัติตามหลักอนุปัฟพิกขา ๕ ชั้น ประกอบด้วยชั้นทานกถา ชั้นศีลกถา ชั้นสัคคกถา ชั้นกามาทีนวกถา และชั้นเนกขัมมกถา

Thesis Title : The Study of Layman Enlightenment in Buddhist Scriptures
Researcher : Mr. Techin Issaraphanuwong
Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Inthawong Issarabhāṇī, Dr., Pali IV,
 B.A. (English), M.A. (Thai Teaching), M.Ed.
 (Educational Administration), Ph.D. (Buddhist Studies)
 : Dr. Chayanan Assawadhammanond, B.A. (Public
 Communication), M.A. (Thai Studies),
 Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : March 14, 2019

Abstract

This study is documentary research and the objectives of this research as follows: (1) to study the layman of enlightenment in Tipitaka, (2) to study the principles of Dhamma effecting to layman enlightenment in the Tipitaka, and 3) to analyze the enlightenment of layman in Tipitaka.

The study found that enlightenment is the ultimate goal of Buddhism for appreciating *Nibbana*. There are many synonyms of Pāli words such as *Pativedha*, *Adhigavo*, *Patti*, *Abhisamayo*, *Sacchikiriya*, *Ñāṇadassana* and *Vimokkha*. In Thai language means appreciating to sublime state (Ariya) that can be divided into 4 levels, namely *Sotāpanna*, *Sakadāgāmi*, *Anāgāmi* and *Arahan*. The state of enlightenment can be classified into 3 aspects, including wisdom state, mental state and behavior state or way of life that will be different from common people. The layman who enlightened in Tipitaka there were a lot and honored as Buddhist monks who enlightened. Because there is the same criterion of enlightenment, including the abandonment of 10 items in Samyojana. For the principles that effect to the layman enlightenment, basically, Anupubbikathā, Four Noble Truths. At the higher level, The Buddha will deliver a sermon according to manners of each one such as Samkhārakathā, abandoning eroticism the word about abandoning sensuality and Indriyasamvara etc.

The enlightenment of layman in Tipitaka reveals that the preaching of Buddha that is complete with science, including knowledge and art, including Dhamma techniques. That can be divided into 2 kinds, namely the basic principles refer to the principles of those who enlighten, most of them listen too and that is normal for the Buddha to show this principle, including *Anupubbikathā* and Four Noble Truths that is the method of teaching in form of *Anusāsani-pātihāriya*, including to show Dhamma respectively. And special principles those can make advanced enlightenment that Buddha chose to show his Dhamma teaching for

preaching to individual according to manners of each one for enlightenment in network of wisdom.

For the status of layman who enlighten reveal that Buddhism called the accomplished person that noble person. For layman, even if they enlighten, they have to live, run a business according to layman, but there are ways of living that raises from ordinary person because of the ability to discard Samyojana as they attained that distinguished Dhamma is the stability of the Triple Gem, the Virtue, the concentration and the wisdom, except at the level of Buddhist Saint that has to be ordained or *Nibbana* on that day and next world of Buddhist Saint would not appear.

The practicing guidelines of layman for enlightening, including self-practice according to the principles of threefold training, namely *Adhisîla-sikkhâ*, *Adhicitta-sikkhâ* and *Adhipaññâ-sikkhâ*. By the way, that is to follow the 5 steps of *Anupubbikathâ*, including *Dânakathâ*, *Sîlakathâ*, *Saggakathâ*, *Kâmâdînavakathâ* and *Nekkhammakathâ*

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่าย ดังต่อไปนี้ ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.ปฐม บัญศรีตัน ประธานคณะกรรมการสอบ วิทยานิพนธ์ ตลอดทั้งพระครูสิริสุตานุยุต ผศ.ดร. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ลำพูน รองศาสตราจารย์ ดร.บุญย นิลเกษ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมหวัง แก้วสุฟอง อ.ดร.ชยุตน์นันท์ อัครธรรมานนท์ และ อ.ดร.ไพรินทร์ ณ วันนา ที่ได้ให้คำปรึกษา เสนอแนะข้อคิดเห็น และตรวจสอบแก้ไขข้อบกพร่องของ วิทยานิพนธ์เล่มนี้จนสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณพระอาจารย์พระมหาอินทร์วงศ์ อิสสรภาณี, ดร. ที่ดูแลและให้โอกาส แก่ข้าพเจ้าในทุกๆ ด้าน เป็นผู้จุดประกายในการเรียนต่อปริญญาโท ทั้งเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในการ เรียน ให้กำลังใจ ให้คำแนะนำ ข้อเสนอแนะ ข้อมูลอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบพระคุณพระภิกษุทุกรูปในจุฬารัตน์ที่เอื้อเฟื้อน้ำใจในการอยู่ร่วมกันอย่าง กัลยาณมิตร ขอขอบคุณพ่อแม่ ปู่ย่าตายายและลุงป้าน้าอาแห่งจุฬารัตน์ทุกท่าน ที่คอยเป็นกำลังใจและ ส่งเสริมข้าพเจ้าในการเรียนมาตั้งแต่ระดับมัธยมศึกษาจนถึงปริญญาโท

ขอขอบคุณเพื่อนๆ นิสิตปริญญาโท รุ่น ๓ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ลำพูนทุกรูป ทุกท่าน ขอขอบใจตื้นน่องโรจน์ (พระสมุห์กิตติพงษ์ กิตติวิโส) และเขม เมือง มา เพื่อนรักที่ให้กำลังใจกันมาตลอด คอยแนะนำช่วยเหลือ ให้คำปรึกษา และร่วมกิจกรรมการเรียนรู มาอย่าง เป็นกัลยาณมิตร ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ของศูนย์บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน ที่ดูแลประสานงานด้านเอกสารต่างๆ เป็นอย่างดีเยี่ยมมาโดย ตลอด

ขอกราบขอบพระคุณบูรพาจารย์ ตลอดจนครูบาอาจารย์ทุกท่านที่ประสิทธิ์ประสาท ความรู้ให้มาโดยตลอด กับทั้งท่านผู้เป็นเจ้าของตำราทุกเล่ม ที่ทำให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสศึกษาค้นคว้า และเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จ คุณงามความดีอันจะพึงเกิดพึงมีของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอน้อมบูชา คุณพระรัตนตรัย กับทั้งขอน้อมถวายแด่พระอาจารย์พระมหาอินทร์วงศ์ อิสสรภาณี, ดร. และผู้มี พระคุณทั้งหลายมีบิดามารดาของข้าพเจ้า เป็นต้น

ด้วยอำนาจแห่งบุญกุศลที่ข้าพเจ้านำเสนอขรรวาสบรรลุลุธรรม ขอให้ข้าพเจ้าได้มีดวงตาเห็น ธรรมในอนาคตกาลอันใกล้ด้วยเถิด ขอให้ข้าพเจ้าได้รู้แจ้งเห็นจริงในธรรมทั้งปวงที่พระองค์ทรงแสดง ตราบไต่ที่ยังคงเวียนว่ายในวัฏฏะนี้ขอให้ข้าพเจ้าเกิดพบพระพุทธศาสนาทุกภพทุกชาติด้วยเทอญ.

นายเตชิน อิสระภาณวงศ์

๖ มีนาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
สารบัญแผนภูมิ	ฌ
คำอธิบายสัญลักษณ์ย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๑
บทที่ ๒ ฆราวาสที่บรรลุนิคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๑๒
๒.๑ การบรรลุนิคมในพระพุทธศาสนา	๑๒
๒.๑.๑ ความหมายของการบรรลุนิคม	๑๓
๒.๑.๒ ระดับของการบรรลุนิคม	๑๖
๒.๑.๓ ภาวะของการบรรลุนิคม	๒๒
๒.๒ ฆราวาสที่บรรลุนิคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๒๖
๒.๒.๑ ฆราวาสที่บรรลุนิคมชั้นโสดาบัน	๒๗
๒.๒.๒ ฆราวาสที่บรรลุนิคมชั้นสกทาคามี	๓๓
๒.๒.๓ ฆราวาสที่บรรลุนิคมชั้นอนาคามี	๓๖
๒.๒.๔ ฆราวาสที่บรรลุนิคมชั้นอรหันต์	๔๐
บทที่ ๓ หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุนิคมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๔๖
๓.๑ อนุพุทฺธิกถา	๔๗

๓.๒	อริยสัจ ๔	๕๑
๓.๓	สังขารกถา	๕๓
๓.๔	การละกามคุณ	๕๖
๓.๕	กล่าวว่าการตัดรากล	๕๘
๓.๖	อินทรีย์สังวร	๖๒
บทที่ ๔	วิเคราะห์การบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๖๘
๔.๑	วิเคราะห์หลักธรรมที่ฆราวาสบรรลุธรรม	๖๘
๔.๑.๑	วิเคราะห์หลักธรรมพื้นฐาน	๖๘
๔.๑.๒	วิเคราะห์หลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุธรรมชั้นสูง	๗๐
๔.๒	วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุธรรม	๗๑
๔.๒.๑	วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุโสดาบัน	๗๑
๔.๒.๒	วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุสกทาคามี	๗๓
๔.๒.๓	วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุอนาคามี	๗๔
๔.๒.๔	วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุอรหนต์	๗๕
๔.๓	วิเคราะห์กระบวนการบรรลุธรรมของฆราวาส	๗๖
๔.๔	วิเคราะห์แนวทางปฏิบัติของฆราวาสเพื่อการบรรลุธรรม	๗๙
๔.๔.๑	วิเคราะห์แนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักไตรสิกขา	๗๙
๔.๔.๒	วิเคราะห์แนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักอนุบุพพิกขา	๘๐
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๕
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๘๕
๕.๑.๑	ฆราวาสที่บรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๘๕
๕.๑.๒	หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๘๗
๕.๑.๓	วิเคราะห์การบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๘๘
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๘๙
๕.๒.๑	ข้อเสนอแนะทั่วไป	๘๙
๕.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป	๙๐
บรรณานุกรม		๙๑
ประวัติผู้วิจัย		๙๖

สารบัญตาราง

เรื่อง	หน้า
ตารางที่ ๒.๑ ระดับการบรรลุธรรมกับการละสังโยชน์	๒๒
ตารางที่ ๒.๒ จำแนกหลักธรรมที่ขมราวาสบรรลุธรรม	๔๔
ตารางที่ ๓.๑ หลักธรรมที่ส่งผลให้ขมราวาสบรรลุธรรม	๔๖
ตารางที่ ๔.๑ แสดงคติในภพหน้าของพระโสดาบัน	๗๒
ตารางที่ ๔.๒ แสดงคติในภพหน้าของพระสกทาคามี	๗๓
ตารางที่ ๔.๓ แสดงคติในภพหน้าของพระอนาคามี	๗๕

สารบัญแผนภูมิ

เรื่อง	หน้า
แผนภูมิที่ ๒.๑ แสดงแนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักอนุพุพิกถา	๘๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม / ข้อที่ / หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๓/๒๘. หมายถึง วินยปิฎก มหาวรรคปาติ เล่ม ๔ ข้อ ๓๓ หน้า ๒๘ ฉบับสยามรัฐเจริญ ๒๕๒๕.

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาไทย จะแจ้งเล่ม / ข้อที่ / หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๗/๑๙๔. หมายถึง ทีฆนิกาย ปาฎีกาวรรค เล่ม ๑๑ ข้อ ๒๓๗ หน้า ๑๙๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. ในการอ้างอิงอรรถกถา จะแจ้งเล่ม / ข้อที่ / หน้า เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๕/๒๓๙. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลชนธวคคอุฏฐกถา. มหามกุฏราชวิทยาลัย

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ.	(ไทย) =	วินัยปิฎก จุฬาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตตก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)

ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก สังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิมังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

การใช้อักษรย่อคัมภีร์อรรถกถา จะแจ้งคัมภีร์/ลำดับเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สลักขณชวคค อรรถกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ การอ้างอิงอรรถกถาภาษาไทย จะแจ้งตัวเลขประจำเล่มอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เช่น ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๘๘ หมายถึง พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ธัมมบท เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ ตอนที่ ๒ หน้า ๘๘ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สลักขณชวคค อรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สลักขณชวคค อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สั.ส.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สारัตถ์ปกาสินี สคาถวรรค อรรถกถา	(ภาษาไทย)
สั.สหา.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สारัตถ์ปกาสินี สหายตนวรรค อรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี เอกนิบาต อรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ติก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ติกนิบาต อรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ทสกนิบาต อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตตโชติกา ธัมมปัทฏฐกถา อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตตที่ปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตตที่ปนี อิติวุตตก อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย วิสุทธรชนิลาสินี อปทาน อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตตที่ปนี เถรคาถา อรรถกถา	(ภาษาไทย)

ช.พุทธ.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย มจรฺตถวิลาสิณี พุทธวังส อรรถกถา (ภาษาไทย)

ปกรณ์พิเศษ

วิสุทธิ (บาลี) = วิสุทธิมรรค (ภาษาบาลี)

วิสุทธิ (ไทย) = วิสุทธิมรรค (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาถือว่าสรรพสัตว์ทั้งปวงมีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหมือนกันหมด เป็นสามัญลักษณะที่ทุกสิ่งจะต้องได้รับเสมอเหมือนกัน แต่ความมนุษย์ได้รับการยอมรับว่าเป็นสัตว์ประเสริฐเพราะสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้อยู่เหนือธรรมชาติได้ สามารถฝึกฝนได้ และต้องฝึก แม้แต่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้ก็เพราะการฝึก จึงมีหลักการสำคัญที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก^๑ คือ การพัฒนาจิตวิญญาณของตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ ที่จะต้องได้รับเรื่อยไปตราบไต่ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร มนุษย์ที่สามารถพัฒนาจิตให้หมดกิเลสนั้นก็เป็นผู้ประเสริฐที่สุด^๒ เรียกว่า อริยบุคคล คือบุคคลที่ประเสริฐสุดกว่าบุคคลทั่วไป พุทธศาสนาไม่ได้แบ่งชั้น วรรณะ เพศ ชาติ ศาสนาใดในการบรรลुरुธรรม พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพที่จะพัฒนาจนหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ดังพุทธพจน์ว่า “บุคคลเป็นคนเลวเพราะชาติก็หาไม่ เป็นผู้ประเสริฐเพราะชาติก็หาไม่ เป็นคนเลวเพราะการกระทำ เป็นผู้ประเสริฐก็เพราะการกระทำ”^๓ ด้วยเหตุนี้มนุษย์ทุกคนจึงสามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้

เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือการบรรลुरुธรรม เป็นสภาวะที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ ทำให้เข้าใจเรื่องของชีวิตอันตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผู้ที่ได้บรรลुरुธรรม ท่านเรียกว่า พระอริยบุคคล การที่จะได้บรรลुरुธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้น ต้องอาศัยหลักธรรมหลายประการประกอบกัน ตามหลักพุทธศาสนาเถรวาทมีการปฏิบัติเพื่อดำเนินไปสู่การบรรลुरुธรรม กำหนดเป็นแนวทางใหญ่ๆ ไว้ ๒ ทางนั้น คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบของจิตหรือเพื่อความสงบของกิเลสเป็นความหลุดพ้นได้อย่างชั่วคราวเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสิ้นไปแห่งอัสวกิเลส โดยเห็นตามความเป็นจริงในชั้น ๕ พิจารณาชั้น ๕ จนเห็นไตรลักษณ์ คลายอุปาทาน ปล่อยวางความยึดมั่นในชั้น ๕ ถึงความสิ้นไปแห่งอัสวกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงเรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน ใน ๒ แนวทางนี้มีจุดมุ่งหมายต่างกันแต่อาจจะเป็นเครื่องสนับสนุนกันได้ อริยบุคคลหรือการบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนานั้นแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ^๔

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่อเพื่อนาคของมนุษยชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓.

^๒ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๑/๑๓๓.

^๓ ขุ.สุ. (ไทย) ๑๕/๑๓๖/๕๓๑.

^๔ พระมหาสมเจต สมจारी, “ศึกษาบัณฑิตเกี่ยวกับการบรรลुरुธรรมขั้นสูงในพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารศึกษาศาสตร์ มจร, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๙): ๑๕๑-๑๖๕.

๑. พระโศดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้แรกถึงกระแสธรรม (คืออริยมรรค) ผู้ได้บรรลุโศดาปัตติผลแล้วด้วยการละสังโยชน์ เบื้องต่ำ ๓ ประการได้ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และ สีลพัทพรามาส

๒. พระสกทาคามี แปลว่า ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว ที่เรียกว่า “ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว” หมายถึง พระสกทาคามีจะเกิดในกามาวจรภพอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็จะถึงพระนิพพาน ผู้ได้บรรลุสกทาคามีผล คือ ผู้ที่ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการแรกได้เช่นเดียวกับพระโศดาบัน อีกทั้งทำสังโยชน์เบื้องต่ำอีกสองประการที่เหลือให้เบาบางลงด้วย คือ กามราคะและภวัชชะ

๓. พระอนาคามี แปลว่า ผู้ไม่มาเกิดอีก หมายความว่า จะไม่กลับมาเกิดในกามาวจรภพอีก แต่จะเกิดในพรหมโลกอีกเพียงครั้งเดียว แล้วจะนิพพานจากพรหมโลกนั้นเลย เป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ทั้ง ๕ ประการได้แล้ว ยังเหลือสังโยชน์เบื้องสูง (อุทมัภาคิยสังโยชน์) อีก ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

๔. พระอรหันต์ คือ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดสามารถละสังโยชน์ได้ครบ ๑๐ ประการ

แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะสนับสนุนการออกบวชเป็นพระภิกษุเป็นอุคตมเพศ มีเป้าหมายมุ่งตรงเพื่อการกระทำให้ถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ ดังปรากฏในพระดำรัสประทานเอทิกิขุอุปสัมปทาว่า “เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด”^๕ และจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์ทำให้มีผู้ออกบวชตามและบรรลุธรรมในระดับต่างๆ จนถึงพระอรหันต์เป็นจำนวนมาก ต่อมาได้มีการอุปสมบทให้แก่สตรี เรียกว่า ภิกษุณี ด้วยทรงมีพระเมตตาในเหตุผลว่า “มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ สามารถทำให้แจ้งโศดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหันต์ผล”^๖ ได้ ต่อมาทั้งพระภิกษุและภิกษุณีต่างเป็นกำลังหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคงและเจริญรุ่งเรือง

แต่จากคัมภีร์พระไตรปิฎกเถรวาทพบว่า การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้มีเฉพาะแต่พระภิกษุและภิกษุณีเท่านั้น ยังมีอุบาสกอุบาสิกาที่ครองเพศฆราวาสบรรลุธรรม ซึ่งมีตั้งแต่ระดับโศดาบันจนถึงพระอรหันต์ เช่น กรณีของสันตติมหาอำมาตย์ ซึ่งเป็นอำมาตย์ในกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล ได้บรรลุธรรมชั้นอรหันต์ขณะที่เป็นฆราวาส^๗ กรณีของพระเจ้าสุทโธทนะได้สดับรับฟังพระธรรมเทศนา ทรงเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้บรรลุอรหันต์ในพรรษาที่ ๕ ของพระพุทธเจ้า^๘ กรณีของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ได้บรรลุโศดาบันขณะอายุได้ ๗ ขวบ เป็นต้น เป็นที่น่าสนใจว่า แม้เพศฆราวาสจะไม่จัดเป็นอุคตมเพศ แต่ก็สามารถบรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูงคืออรหันต์ได้ ซึ่งไม่มีความแตกต่างจากการออกบวชเป็นพระภิกษุหรือภิกษุณีเลย ประกอบกับแนวคิดเรื่องฆราวาสบรรลุธรรมเป็นประเด็นที่กำลังได้รับความสนใจทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายาน ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการศึกษาเกี่ยวกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา ฆราวาสที่บรรลุธรรมที่

^๕ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^๖ วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๒/๓๑๔.

^๗ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๑๑๓.

^๘ ชุ.อป.อ. (ไทย) ๙/๑/๓๘๘.

ปรากฏในพระไตรปิฎกและวิเคราะห์ถึงการบรรลุนิพพานของพระอรหันต์ เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่การศึกษา และสัมมาปฏิบัติสืบไป

๑.๒ คำถามวิจัย

- ๑.๒.๑ พระอรหันต์ที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีประวัติและความเป็นมาอย่างไร
- ๑.๒.๒ หลักธรรมที่ส่งผลให้พระอรหันต์บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกคืออะไร
- ๑.๒.๓ การบรรลุนิพพานของพระอรหันต์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีลักษณะอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาพระอรหันต์ที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ส่งผลให้พระอรหันต์บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
- ๑.๓.๓ เพื่อวิเคราะห์การบรรลุนิพพานของพระอรหันต์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยทำการรวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส และรวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) จากหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งในภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ โดยมีขอบเขตการทำวิจัยดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านข้อมูล

ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ และจากเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๕๒ ตลอดจนงานเขียนของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ข้อมูลจากฐานข้อมูลสำเร็จรูป (CD-ROM) เครือข่ายสารสนเทศ (Internet) สารานุกรม (Encyclopedia) คัมภีร์และตำราทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงการบรรลุนิพพาน

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

- พระอรหันต์ที่บรรลุนิพพานในพระไตรปิฎก มีเนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิดการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา ระดับของการบรรลุนิพพาน รวมทั้งประวัติพระอรหันต์ การบรรลุนิพพานของพระอรหันต์ และหลักธรรมที่บรรลุนิพพานโดยจำแนกตามระดับขั้นของการบรรลุนิพพาน
- หลักธรรมที่พระอรหันต์บรรลุนิพพาน มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมที่พระอรหันต์ได้ฟังจากพระพุทธเจ้าแล้วทำให้บรรลุนิพพานในระดับขั้นต่างๆ ตามจริตของตน

- การบรรลุลหกรรมของฆราวาส มีเนื้อหาเกี่ยวกับสถานะของฆราวาสที่บรรลุลหกรรม กระบวนการบรรลุลหกรรมและแนวทางการบรรลุลหกรรมของฆราวาส

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การบรรลุลหกรรม หมายถึง การเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ๔ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

ฆราวาส หมายถึง อุบาสก อุบาสิกา ผู้สมทานศีล ๕ และศีล ๘ ในพระพุทธศาสนาที่ยังไม่ได้เปล่งวาจาขออุปสมบทเป็นภิกษุหรือภิกษุณี

พระพุทธศาสนา หมายถึง พระพุทธศาสนาเถรวาท ในงานวิจัยนี้มุ่งศึกษาเฉพาะในคัมภีร์ทางฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาทเท่านั้น

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารทางพระพุทธศาสนาและงานวิจัยโดยตรงเกี่ยวกับการบรรลุลหกรรมในพระพุทธศาสนา พอสรุปได้ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ หนังสือ

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร) ได้กล่าวถึงการบรรลุลหกรรมที่อาศัยความเพียรเพิกเลสลไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒” ความว่า ความเพียรเพิกเลสลมี ๓ ระดับ คือ ขั้นต่ำคือเพียรเจริญรักษาศีล ขั้นกลางคือเพียรเจริญกรรมฐาน และขั้นสูงคือเพียรเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนวิปัสสนาตั้งแต่ครั้งพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ๆ ได้เสด็จไปพบกับปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แล้วทรงสอนวิปัสสนาที่พระองค์ได้ตรัสรู้มาแก่พระอัญญาโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ จนท่านเหล่านั้นได้ทำความเพียรจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ด้วยกันทั้งสิ้น^๙

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “อริยวังสปฏิปทา” มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับการบรรลุลหกรรมและการเจริญวิปัสสนาว่า การเจริญวิปัสสนาเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการบรรลุลหกรรม แต่ไม่ได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาในขณะที่ฟังธรรม อาจทำให้เข้าใจผิดว่าการฟังธรรมอย่างเดียวทำให้บรรลุลหกรรมได้โดยไม่ต้องเจริญวิปัสสนา ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการบรรลุลหกรรม สรุปได้ว่า วิปัสสนาญาณและมรรคญาณ จะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการกำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง คือ รูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^{๑๐}

^๙ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘).

^{๑๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), **อริยวังสปฏิปทา**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรศาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔).

พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้รจนาเกี่ยวกับการบรรลุลุทธิธรรมในตำรา “วิปัสสนานัย เล่ม ๑” ว่า ในสมัยครั้งพุทธกาล มีอำมาตย์ของพระเจ้าปเสนทิโกศล ชื่อสันตติอำมาตย์รบชนะข้าศึก จึงได้รับพระบรมราชานุญาตให้เสวยราชสมบัติ ๗ วัน ได้มีความเพลิดเพลินดื่มสุราสนุกสนานกับเหล่า นางรำ ต่อมาในเวลาเย็น หญิงนางรำคนรักของอำมาตย์เสียชีวิตในขณะที่พอนรำ เขาเสียใจมาก จึงไป เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมว่า “กิเลสเหล่าใดเกิดขึ้นแล้วในกาลก่อนเธอจงเผา กิเลสนั้น เธออย่ามีเครื่องกังวลในภายหลัง ถ้าเธอไม่ยึดเอารูปนามปัจจุบันในท่ามกลาง เธอจักเป็นผู้ สงบได้” พอสันตติอำมาตย์ได้สดับพระคาถานี้แล้วก็บรรลุลุทธิธรรมเป็นพระอรหันต์^{๑๑}

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมอาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) กล่าวว่า การเกิดปัญญาเห็นแจ้ง ในโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ชั้นสูงสุด ก็คือการบรรลุลุทธิวิชาและวิมุตตินั้นเอง สำเร็จเป็นพระ อริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติ ตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ ตามความเป็นจริงผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์และอนุสัยสำเร็จเป็นพระ อริยบุคคลในพุทธศาสนา^{๑๒}

พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ได้อธิบายเรื่อง “สมถวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึงธรรมกายและพระนิพพานของพระพุทธเจ้า” ซึ่งกล่าวโดยสรุปเป็น ๔ ขั้นตอนคือ ๑) ขึ้นสมถ กัมมัฏฐาน ๒) ขึ้นวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๓) ขึ้นบรรลุมรรคผลนิพพาน และ ๔) ขึ้นเจริญวิชา คุณเครื่อง กำจัดอวิชชามูลรากฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งปวง และ “วิชาสะสางธาตุธรรม” ให้บริสุทธิ์อันเป็นคุณ เครื่องช่วย “บำบัดทุกข์-บำรุงสุข” แก่ผู้ปฏิบัติเองและแก่ผู้อื่นได้ ตามสมควรแก่ภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้^{๑๓}

จตุภาค หิริรักษ์ธารงและพระมหากฤษณะ ตรุโณ กล่าวถึงสุญญตา ว่าเป็นหลักธรรมคำ สอนในพระพุทธศาสนา อันมีความหมายว่า ว่างจากโลภะ โทสะ โมหะ พระพุทธศาสนาเรียกสภาวะ เช่นนั้นว่า “นิพพาน” เป็นภาวะที่เป็นความว่าง หรือ “สุญญตา” คือ การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม (ปรมาตถธรรม) ทั้งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ สิ่งที่เป็นจริง โดยความหมายสูงสุด ตามหลักอภิธรรมว่ามี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{๑๔}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวว่า ความแตกต่างระหว่างไตรสิกขา สำหรับพระสงฆ์และสำหรับคฤหัสถ์นั้นอยู่ที่จุดเน้นหรือแง่มุมที่ต่อกัยในไตรสิกขาของพระสงฆ์ จุดเน้นอยู่ที่การบรรลุลุทธิธรรมส่วนตน ในขณะที่สำหรับคฤหัสถ์ส่วนที่เกี่ยวข้องกับชีวิตทางสังคมจะสำคัญ

^{๑๑} พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), แปลโดยพระคันธสาราภิงศ์, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๔๙).

^{๑๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมอาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน พระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗).

^{๑๓} พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร), สมถวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึงธรรมกายและ พระนิพพานของพระพุทธเจ้า, (นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๓).

^{๑๔} จตุภาค หิริรักษ์ธารง และพระมหากฤษณะ ตรุโณ, “การศึกษาวิเคราะห์สุญญตาใน พระพุทธศาสนา”, วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี, ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-พฤษภาคม ๒๕๖๐): ๒๓-๓๔.

กว่า ทั้งนี้เพราะคฤหัสถ์ต้องใส่ใจกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีและต้องการทำเพื่อประโยชน์สังคมในลักษณะที่เป็นการกระทำโดยตรงหรือเป็นรูปธรรมมากกว่าด้วยดังนั้น การบำเพ็ญศีลซึ่งเป็นความรับผิดชอบทางสังคมประการเดียวของสงฆ์ จึงแยกเป็นทานและศีลสำหรับคฤหัสถ์ เพื่อให้ชัดเจนและก่อผลต่อสังคมอย่างเป็นรูปธรรม ในทางตรงกันข้าม ส่วนที่เป็นการฝึกฝนด้านในเฉพาะตัว คือ สมาธิและปัญญา ทานจัดรวมกันไว้เป็นข้อเดียวสำหรับคฤหัสถ์ คือ จัดเป็นภาวนา^{๑๕}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือธรรมะสำหรับคนหนุ่มสาว พบว่า อุบาสกอุบาสิกา มีบทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนาครั้งพุทธกาลมีความสามารถได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าเป็นเอตทัคคะ เช่นเดียวกับภิกษุและภิกษุณี ในฝ่ายอุบาสกและอุบาสิกา ก็มีเอตทัคคะเช่นกัน จิตตคฤหบดีอุบาสกเป็นเอตทัคคะในทางธรรมกถึก หมายความว่า มีความสามารถในการแสดงธรรม ชุชตตราอุบาสิกาเป็นเอตทัคคะในทางพหูสูต คือ เป็นผู้คงแก่เรียน มีความรู้มาก เรียนรู้พระพุทธศาสนาเชี่ยวชาญ นางสาววดีเป็นเอตทัคคะทางเมตตา นางสุปิยาหรือสุปิยาอุบาสิกาได้รับยกย่องในทางศิลาบุญฐานก แปลว่า ผู้พยาบาลไข้ เป็นต้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรรเสริญบุคคลที่ควรเอาเป็นตัวอย่าง ถ้าใครต้องการจะออกบวชเป็นภิกษุ ก็ให้มองดูพระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะเป็นมาตรฐาน และภิกษุณีก็ให้มองดูนางอุบลวรรณาและนางเขมาเป็นมาตรฐาน ถ้าใครต้องการเป็นอุบาสกที่ดี ก็ให้เอาตัวอย่างจิตตคฤหบดีกับท่านหัตถกะ เป็นมาตรฐานอุบาสกทั้งหลาย ในฝ่ายอุบาสิกา ก็ให้มองดูนางชุชุตตรา กับนันทมารดาสองคนนี้เป็นแบบมาตรฐานหรือเป็นแบบอย่าง^{๑๖}

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ธมกร แซ่ฟอง ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมของผู้ปฏิบัติในเทวภูมิ” พบว่า ผู้ปฏิบัติในเทวภูมิ คือ เทวดาปฏิบัติในสวรรค์เป็นอุปปัตติเทพ มีรูปร่างงดงาม เพลิดเพลินอยู่ในกามคุณอารมณ์ มีความสุขอันเลิศ พรั่งพร้อมด้วยทิพยสมบัติและทิพยสุขที่พิเศษเหนือกว่ามนุษย์ เทวดามีแต่ความสุขสถานเดียว จึงทำให้เกิดความประมาท มัวเมา สติไม่มั่น เมื่อตกอยู่ในความทุกข์ เศร้าโศกอย่างหนักเพราะการตายและต้องจากทิพยสมบัติ เทวดาจะได้บรรลุธรรมโดยการฟังธรรม แล้วเจริญสติปัญญา กำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดในปัจจุบัน แล้วส่งญาณพิจารณาไปตามกระแสธรรมตลอดเวลา ทำให้ปีสสนาญาณเจริญขึ้นตามลำดับ จนรู้แจ้งตลอดอริยสัจ ๔ จึงได้บรรลุธรรมเร็ว เพราะมีรูปกายทิพย์ ไม่เหมือนมนุษย์ที่มีต้องปฏิบัติธรรมโดยอาศัยรูปกายหยาบเป็นฐานในการเจริญสติปัญญา^{๑๗}

พระครูปลัดปราโมทย์ ปโมทิต (ปานเจริญ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเพียรกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า การบรรลุธรรมใน

^{๑๕} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธบริษัทกับธรรมวินัย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญา, ๒๕๓๒).

^{๑๖} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ธรรมะสำหรับคนหนุ่มสาว**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐).

^{๑๗} ธมกร แซ่ฟอง, “ศึกษาการบรรลุธรรมของผู้ปฏิบัติในเทวภูมิ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑).

พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพัฒนาคุณภาพที่สูงขึ้นไปสู่ปัญญาชั้นโลกุตตระ คือ บรรลุ อริยมรรค อริยผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา โดยระดับของการบรรลุธรรมจัดเป็น ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ การบรรลุธรรมนั้นจำแนกได้เป็นหลายระดับตามพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งหลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุธรรม คือสังโยชน์ ๑๐ หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกขในสังสารวัฏ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสกามราคะ ปฏิมะ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา และการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมนั้นจำเป็นต้องอาศัยสิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา ได้แก่ ๑. อธิศีลสิกขา ๒. อธิจิตตสิกขา ๓. อธิปัญญาสิกขา^{๑๘}

อรภักภา ทองกระจ่างเนตร ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์สมมติกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า การฝึกสมาธิเป็นส่วนหนึ่งของวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมทุกวิธี ทั้งวิธีที่เรียกสมถปุพพังคมิปปัสสนา (วิปัสสนามีสมถะนำหน้า) วิปัสสนापุพพังคมิสมถะ (สมถะมีวิปัสสนานำหน้า) ยุคันทสมถวิปัสสนา (สมถะและวิปัสสนาคู่กัน) และ อัมมูทัจจวิคคิตมานัส (วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมูธัจจ) นอกจากนี้สมาธิยังสามารถนำมาเป็นอุปกรณ์ของวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม ไม่เพียงเท่านั้นสมาธิยังสามารถเชื่อมโยงเข้ากับหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมซึ่งมีชื่อว่า โพธิปักขิยธรรม หากการพิจารณาสมาธิมุ่งสู่ขณะบรรลุธรรมจะพบว่า สมาธิเป็นองค์ธรรมขณะบรรลุธรรม กล่าวคือ ในขณะที่บรรลุธรรมจะต้องมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหนึ่งที่ปฏิบัติการอยู่ สมาธิยังเกี่ยวข้องกับระดับของการบรรลุธรรม กล่าวคือ พระโสดาบันและพระสกทาคามี มีระดับสมาธิพอประมาณ ส่วนพระอนาคามีและพระอรหันต์ มีระดับสมาธิที่สมบูรณ์ ท่านทั้งสองสามารถเข้าผลสมาบัติขั้นสูงคือ นิโรธสมาบัติได้ ซึ่งเป็นปฏิปทาของวิธีปฏิบัติของพระสมถยานิก ยกเว้นพระอนาคามีกับพระอรหันต์ที่เป็นสุขวิปัสสกเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้^{๑๙}

พระมหามีนา ถาวโร (ไชยอุต) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระวังคีสะเถระ” พบว่า การบรรลุธรรม คือ การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมถะและวิปัสสนา หรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นการกำหนดรู้ในรูป - นามขันธ ๕ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงในอารมณ์ปัจจุบัน เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์และอนุสัยต่างๆ สามารถบรรลุมรรคผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากาวานา มี ๒ แบบ ได้แก่ สมถยานิก เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสมถะเป็นบาทฐาน ทำฌานให้เกิดขึ้นจนมีวิสีในองค์ของฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ส่วนวิปัสสนายานิกเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ใน อารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา เพื่อเข้าไป

^{๑๘} พระครูปลัดปราโมทย์ ปโมทิต (ปานเจริญ), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเพียรกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).

^{๑๙} อรภักภา ทองกระจ่างเนตร, “ศึกษาวิเคราะห์สมมติกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

รู้สภาวะของรูป-นามตามความเป็นจริงจน เกิดวิปัสสนาญาณ โดยอาศัยอารมณ์ของวิปัสสนาเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ คือ ชั้นที่ ๕ อายุขณะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจนุปบาท ๑๒ โดยการ ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ สามารถบรรลุถึงซึ่งวิมุตติ เข้าถึงซึ่งความบริสุทธิ์ คือ พระนิพพาน^{๒๐}

พรทิพย์ พรหมชาติ ได้ทำการศึกษาเรื่อง “ศึกษาเชิงเปรียบเทียบการบรรลุธรรมใน พระพุทธศาสนาเถรวาทกับการบรรลุธรรมแบบฉบับปล้นในคำสอนของพระโพธิธรรม” พบว่า การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพัฒนาปัญญาอรุณอริยสัจ ๔ ตามระดับความ แยกกล้าแห่งญาณ รู้แจ้งโลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ผู้บรรลุธรรมแล้วเรียกว่า อริยบุคคล แบ่งเป็น ๔ ประเภทตาม สังโยชน์ที่ละได้คือ พระโสดาบัน ผู้ที่ละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสปทปรามาส พระสกทาคามีผู้ที่ทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง พระอนาคามีผู้ที่ละกามราคะ ปภิมะ เพิ่มเข้าไปด้วย พระอรหันต์ผู้ที่ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชาเพิ่มเข้าไปด้วย^{๒๑}

พระมหาประพนธ์ รักเรียน ทำการศึกษาเรื่อง “ศึกษาจิตกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธ ศาสนาเถรวาท” พบว่าจิตเป็นผลของกรรมและเป็นเหตุให้เกิดการทำกรรมที่แสดงออกมาเป็น พฤติกรรมตามสภาวะธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมที่ แตกต่างกันไป จิตจึงทำให้ทราบว่าบุคคลมีสภาวะธรรมที่สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติ อันเป็นตัวกำหนด รูปแบบแห่งพฤติกรรมในปัจจุบันชาติ เมื่อจะปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นจึงต้องพิจารณาว่าจิตของผู้นั้น เป็นอย่างไร เพื่อจะได้ใช้หมวดธรรมมาแก้ไขปัญหาก็ได้ถูกต้องอันจะทำให้บรรลุผลได้ตามที่ตั้งใจ ไว้ พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงเทศนาโปรดบุคคลใด จะทรงตรวจดูจิตของบุคคลนั้นก่อนแล้วจึงแสดง ธรรม ภายหลังจึงมีการจำแนกบุคคลออกเป็นจิตต่างๆ เพื่อประโยชน์ในด้านการบำเพ็ญธรรม กล่าวคือ พิจารณาว่าบุคคลนั้นมีจิตที่เป็นฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศล แล้วจึงมอบกรรมฐานที่เหมาะสม แก่จิตนั้นๆ เพื่อให้ได้บรรลุธรรมได้รวดเร็ว เรื่องทฤษฎีจิตจึงเป็นสิ่งสำคัญในการบำเพ็ญธรรมและ การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท^{๒๒}

พระมหาสมเจต สมจारी ทำการศึกษาเรื่อง “ศึกษาบัณฑิตศาสตร์กับการบรรลุธรรมขั้นสูงใน พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า การบรรลุธรรมในพุทธศาสนานั้นต้องพัฒนาศักยภาพในตัวเองให้เต็ม เปี่ยมและการเก็บสิ่งสม ทุนทางปัญญาเป็นปัจจัยให้บรรลุเป้าหมายสูงสุด การที่บุคคลผู้เป็นบัณฑิตศาสตร์ ได้เกิดเป็นมนุษย์ และได้ มีโอกาสฟังธรรมของพระพุทธเจ้าก็นับว่าเป็นบุคคลที่มีบุญกุศลสะสมมาก

^{๒๐} พระมหาเมธีนา ถาวโร (ไชยอุดม), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระวังคีสะเถระ”, **วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙).

^{๒๑} พรทิพย์ พรหมชาติ, “ศึกษาเชิงเปรียบเทียบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการบรรลุ ธรรมแบบฉบับปล้นในคำสอนของพระโพธิธรรม”, **วารสารบัณฑิตศาสตร์ มจร.**, ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม- ธันวาคม ๒๕๕๘): ๕๖-๖๔.

^{๒๒} พระมหาประพนธ์ รักเรียน, “จิตกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑).

พอสมควร จากพระคัมภีร์มหาปรินิพพานสูตร ในพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า トラบใดที่ยังมีผู้ศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์อยู่ トラบนั้นโลกก็จะไม่ว่างเว้นพระอรหันต์^{๒๓}

พระมหาบุญชิต ญาณส่วโร (สุดโปรง) ศึกษาเรื่อง “คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ภาวะของนิพพานเป็นสิ่งที่มียู่ และสามารถปลุกฝังขึ้นได้ในชีวิตจริง พระอรหันต์เป็นบุคคลตัวอย่าง การบรรลุความเป็นพระอรหันต์ทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ (กิริยวาท) และเป็นศาสนาแห่งความพากเพียร (วิริยวาท) จึงต้องอาศัยการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ในการปลุกฝังคุณสมบัติทางจิตต่างๆ ตั้งแต่ระดับพื้นฐานคือการสั่งสมบารมีพัฒนาจิตขึ้นไปเป็นระดับ อภิญญาจนถึงคุณสมบัติพิเศษยิ่งคือปัญญา^{๒๔}

พระมหาสังเวย ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิตร) ได้ศึกษาเรื่อง “ภิกษุณีกับการบรรลุธรรม” พบว่า การรู้เห็นธรรมในพระพุทธศาสนาไม่จำกัดเพศ ทั้งบุรุษและสตรี เมื่อปฏิบัติย่อมได้รับผลการปฏิบัติเหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นครุฑหรือบรรพชิต หากปฏิบัติชอบแล้วย่อมบำเพ็ญกุศลธรรมให้สำเร็จ บรรพชิตและครุฑย่อมไม่มีความต่างกัน เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาไม่จำกัดว่าต้องอยู่ในเพศบรรพชิตเท่านั้นจึงจะบรรลุผลได้ แม้อยู่ในเพศครุฑยาก็สามารถบรรลุได้^{๒๕}

พระมหาสามารถ อธิจิตโต (มนัส) ได้ศึกษาเรื่อง “การบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนา คือ การบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ในขณะมรรคจิต สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี อนาคามี พระอรหันต์ ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาโดยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้มากแล้ว สติปัฏฐาน ๔ ย่อมบริบูรณ์ไปพร้อมๆ กันแล้ว ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ เจริญให้มากแล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุติ ให้บริบูรณ์^{๒๖}

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง) ได้ศึกษาเรื่อง “การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า การบรรลุธรรมนั้นสิ่งสำคัญประการแรกคือการศึกษาถึงหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ประกอบด้วย สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรค ๘ การปฏิบัติธรรมตามหมวดธรรมใดย่อมนำไปสู่

^{๒๓} พระมหาสมเจต สมจारी, “ศึกษาค้นหาเกี่ยวกับการบรรลุธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารศึกษาศาสตร์ มมร, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๙): ๑๕๑-๑๖๕.

^{๒๔} พระมหาบุญชิต ญาณส่วโร (สุดโปรง), “ศึกษาคุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗).

^{๒๕} พระมหาสังเวย ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิตร), ภิกษุณีกับการบรรลุธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประดิษฐ์, ๒๕๓๗).

^{๒๖} พระมหาสามารถ อธิจิตโต (มนัส), “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

การบรรลุธรรมได้ การปฏิบัติธรรมโดยสรุปแล้วมี ๒ วิธี คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จนถึงสามารถละสังโยชน์ได้จึงเรียกว่าการบรรลุธรรม^{๒๗}

พระสมศักดิ์ สุทธิจาโค (ธิดา) ได้ศึกษาเรื่อง “การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เฉพาะกรณีของ พระพาหิยทารุจีริยเถระ” พบว่า การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพัฒนาปัญญาโดยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา จนสามารถรู้แจ้งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีสภาวะจิตที่เข้าถึง โลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมดังกล่าวนี้ ต้องเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม โดยมีอารมณ์ เป็นปรมาตม์ คือ รูป-นาม ผู้บรรลุธรรมดังกล่าวเรียกว่าพระอริยบุคคล ที่ทำการละสังโยชน์ธรรม ได้ตามกำลังของมรรคญาณแบ่งเป็น ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๒๘}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับการบรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนาไว้พอสมควร แต่เป็นการศึกษาในลักษณะของกรณีศึกษาเป็นรายบุคคล ซึ่งเน้นศึกษาในกลุ่มพระภิกษุ เช่น พระวังคีสะ พระอานนท์ เป็นต้น แต่การศึกษาโดยภาพรวมเกี่ยวกับการบรรลุธรรมของฆราวาสนั้นยังไม่ปรากฏว่ามีงานวิจัยอย่างชัดเจน ตลอดจนการวิเคราะห์ในส่วนของหลักธรรมและสภาพภาพของการบรรลุธรรมในเพศฆราวาส ซึ่งจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ในงานวิจัยต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เอกสารหลักที่ใช้คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ซึ่งมีวิธีการดำเนินการวิจัยตามกรอบของการศึกษา ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก รวมถึงอรรถกถาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา ทั้งด้านความหมาย ประเภท ลักษณะของการบรรลุธรรม ฆราวาสที่บรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พร้อมทั้งศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารและตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ คือส่วนที่เป็นงานนิพนธ์ต่างๆ ไป รวมทั้งเอกสาร งานวิจัย บทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยนี้

^{๒๗} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

^{๒๘} พระสมศักดิ์ สุทธิจาโค (ธิดา), “การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เฉพาะกรณีของ พระพาหิยทารุจีริยเถระ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).

๑.๗.๓ วิเคราะห์ข้อมูลการบรรลุนิยามของฌราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยแยกออกเป็น ๓ ประเด็นหลัก คือ ประวัติของผู้บรรลุนิยาม มูลเหตุของการบรรลุนิยาม และหลักธรรมหรือพระสูตรที่ทำให้บรรลุนิยาม

๑.๗.๔ นำข้อมูลทั้งหมดมาศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เรียบเรียงและเขียนงานวิจัยตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ แล้วปรับปรุงแก้ไขเพื่อความถูกต้อง

๑.๗.๕ เสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล และนำเสนอผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้เกิดแรงบันดาลใจแก่ฌราวาสผู้ศึกษาและปฏิบัติที่มุ่งต่อการบรรลุนิยาม

๑.๘.๒ ทำให้เกิดการส่งเสริมการปฏิบัติของฌราวาสให้เจริญยิ่งขึ้น

บทที่ ๒

ขรรวาทที่บรรลุตธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นผู้ที่สามารถพัฒนาตนเองได้ และผู้ที่ได้รับการพัฒนาฝึกฝนตนเองถือว่าเป็นผู้ประเสริฐในหมู่มนุษย์ โดยมีหลักการพัฒนาตนเองทั้งด้านกายและด้านจิต เรียกว่า ไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้จะส่งเสริมเกื้อกูลกัน ศีลทำให้เกิดสมาธิ สมาธิทำให้เกิดปัญญาที่แก่กล้าซึ่งจะทำให้จิตสามารถละกิเลสทั้งปวงได้^๑ นั่นคือได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา ประการสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือพระพุทธศาสนายอมรับในศักยภาพของมนุษย์ที่เท่าเทียมกัน ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ย่อมไม่มีความแตกต่างกันในการบรรลุตธรรม คฤหัสถ์ผู้มีจิตหลุดพ้นกับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นต่างก็มีความหลุดพ้นเหมือนกัน^๒ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้แสดงหลักฐานเกี่ยวกับขรรวาทที่บรรลุตธรรมไว้เป็นจำนวนมาก เช่น พระเจ้าสุทโธทนะ พระเจ้ามหาโมคขัลลยะ พระเจ้าพิมพิสาร หมอชีวกโกมารภัจ อนุตตบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขา มหาอุบาสิกา จิตตคหบดี ภัตตคหบดี เป็นต้น

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาโดยภาพรวมเกี่ยวกับการบรรลุตธรรมในพระพุทธศาสนา ทั้งด้านความหมาย ประเภท และลักษณะของการบรรลุตธรรม ตลอดทั้งขรรวาทที่บรรลุตธรรมในแต่ละระดับที่ปรากฏในพระไตรปิฎกพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ การบรรลุตธรรมในพระพุทธศาสนา

การบรรลุตธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เพื่อการเข้าถึงพระนิพพาน คือความดับทุกข์ ดับตัณหา และกองทุกข์ทั้งปวง เข้าสู่โลกุตตรธรรม^๓ หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงล้วนแต่มุ่งไปเพื่อการบรรลุตธรรมทั้งสิ้น ดังจะพบในพระดำรัสที่ทรงประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด”^๔ ผู้ที่บรรลุตธรรมจะมีระดับ สภาวะและคุณลักษณะที่แตกต่างกันไป มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๗/๙๒.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๐/๕๗๖.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๖๔.

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

๒.๑.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

พึงทราบเป็นเบื้องต้นก่อนว่า ศัพท์ทางพระพุทธศาสนามีคำที่บ่งใช้ในการบรรลุธรรมหลายศัพท์ด้วยกัน เช่น ปฏิเวธ: ความแทงตลอด (มรรคปัญญา), อธิโม: ความสำเร็จ, ปัตติ: ถึงแล้ว, บรรลุแล้ว, อภิสมโย: ความถึงพร้อมเฉพาะ, สัจฉิกิริยา: การทำให้แจ้ง, ญาณทัสสนะ: รู้เห็นด้วยปัญญา, วิโมกข์: ความหลุดพ้น เป็นต้น คำศัพท์ที่มีความสอดคล้องกับความหมายที่เข้าใจกันในภาษาไทยคือ คำว่า ญาณทัสสนะ เป็นคำสมาสระหว่าง คำว่า ญาณ ที่มีความหมายว่า ความรู้ และคำว่า ทัสสนะ ที่มีความหมายว่า ความเห็น เมื่อนำมาสมาสเข้าด้วยกัน จึงสำเร็จรูปเป็น ญาณทัสสนะ มีความหมายว่า การเห็นด้วยญาณคือความรู้^๕ แต่ในงานวิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้คำว่า การบรรลุธรรม เว้นแต่จะเป็นกรณีเฉพาะที่ต้องศัพท์มาแสดงจึงจะใช้คำศัพท์ที่แตกต่างกันออกไป

คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ^๖ ภาษาบาลีใช้ว่า “อธิคม” (กริยาเป็น อธิคจฺฉติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ+สมย แปลว่า ความตรัสรู้, ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้), ความเป็นที่ตรัสรู้, สมัยเป็นที่บรรลุ, ความถึงพร้อมเฉพาะ^๗ รวมความแล้ว บรรลุ หมายถึง การได้ การเข้าถึง การสำเร็จ การทำให้แจ้ง^๘ เมื่อมุ่งศึกษาในเนื้อหาของพระพุทธศาสนาเถรวาท และเมื่อนำมารวมกับคำว่า “ธรรม” จึงทำให้การบรรลุธรรมหมายถึง การได้ธรรม การเข้าถึงธรรม การสำเร็จธรรม หรือการทำให้แจ้งธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏข้อความไว้ว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การพัฒนาปัญญา เพื่อให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของการบรรลุจนโลกุตตรธรรม คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือ สภาวะพ้นโลก มี ๙ อย่าง ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑^๙

คำว่า บรรลุธรรม ในภาษาบาลีมักนิยมใช้คำว่า ญาณทัสสนะ ซึ่งเป็นคำสมาสระหว่างคำว่า ญาณ ที่มีความหมายว่า แปลว่าความรู้, ปรินิพพานรู้, ปรินิพพานรู้^{๑๐} และคำว่า ทัสสนะ ที่มี

^๕ พระมหาเมธี ภาวโร (ไชยอุดม), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๑.

^๖ พระครูสมุห์อินแก้ว สุขวฑฒโน (ใจโส), “การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของอุบาสกผู้ได้รับเอตทัคคะ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๖๘.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาบริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๓.

^๘ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^๙ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๐/๔๐๓, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๔.

^{๑๐} ดุรายละเอียดยใน อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๗๐๖/๒๗๘.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๖๑.

ความหมายว่า การเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น^{๑๒} เมื่อนำมาสมาสเข้าด้วยกันจึงสำเร็จรูปเป็น ญาณทัสสนะ มีความหมายว่า การเห็นด้วยญาณ การรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึงการรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า^{๑๓} มีความหมายไว้ ๒ ประการ คือ^{๑๔}

๑. การเห็นด้วยญาณ หมายถึง การเห็นและการมีความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งซึ่งคุณลักษณะ ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจตา ความไม่เที่ยง (๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ที่รวมเรียกว่า ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นและเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งด้วยฌาน วิปัสสนา มรรคและผล

๒. การเห็นหรือความรู้ หมายถึง การเห็นและความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปริวิตถุ ๓ หมายถึงความว่าสัจจะแต่ละข้อนั้นมีญาณเกิดขึ้น ๓ รอบ รอบที่ ๑ เรียกว่า สัจจญาณ คือ รู้อริยสัจ ๔ ว่า เป็นของจริงไม่แปรผัน รอบที่ ๒ เรียกว่า กิจจญาณ คือรู้ว่ากิจที่ต้องทำให้สัจจะแต่ละข้อกระจ่าง รู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ต้องละ นิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง มรรคเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เกิดขึ้น และรอบที่ ๓ เรียกว่า กตญาณ คือความรู้ถึงหน้าที่ที่ทำแล้วในสัจจะแต่ละข้อ โดยรู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่รู้แล้ว สมุทัยเป็นสิ่งที่ละได้แล้ว นิโรธเป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งได้แล้ว มรรคเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดมีขึ้นได้ และอาการ ๑๒ หมายความว่าญาณที่เกิดขึ้น ๓ รอบในอริยสัจ ๔ นั้น พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายการเข้าใจอย่างนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลายผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้ใดเห็นเหตุแห่งทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์ ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้ใดเห็นความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุแห่งทุกข์ ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้ใดเห็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุแห่งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์^{๑๕}

การเข้าใจอริยสัจดังกล่าวอธิบายนี้ คือการบรรลุธรรมนั่นเอง บุคคลผู้เกิดความเข้าใจอย่างนี้ก็คือบุคคลผู้บรรลุธรรม ซึ่งเรียกว่า อริยะ แปลว่า ผู้ห่างไกลจากกิเลส^{๑๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” เกี่ยวกับการบรรลุธรรมว่า ภาวะของผู้บรรลุนิพพานศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน มีทั้งความหมายแบ่งบวกและแง่ลบ คำเรียกจำนวนมากเป็นคำแสดงความยกย่องนับถือเป็นผู้มีคุณสมบัติดี งาม บริสุทธิ์ ประเสริฐ หรือได้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้ว เช่น อรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส)

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๙๓.

^{๑๓} บรรจบ บรรณรุจิ, “ชื่อเรียกปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร”, วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา, ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๔๕) : ๔๖.

^{๑๔} อรรถกถา ทองกระจ่างเนตร, “การศึกษาวิเคราะห์สมมติกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๔๑.

^{๑๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๐/๓๖๑.

^{๑๖} สิ้นชัย วงษ์จันทน์, “การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๗.

ชีณาสพ (ผู้สิ้น อาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว) เป็นต้น ในหมู่ชาวพุทธนิยม พุทธถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์และพระอริยบุคคลอื่นๆ ในเชิงละหรือเชิงลบ โดยกำหนดด้วยกิเลสที่ ละได้หรือหมดไปแล้ว เช่นว่า พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ พระสกทาคามีละสังโยชน์ได้ ๓ และทำ ราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงไปอีก พระอนาคามีละสังโยชน์เบื้องต้นได้หมดทั้ง ๕ และพระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้หมดสิ้นทั้ง ๑๐ หรือพุทธถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ได้สิ้นๆ เพียงว่าเป็นผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือ ว่าหมดกิเลส หรือว่าไม่มีความโลภ โกรธ หลง^{๑๗}

นอกจากนี้ยังมีผู้ให้คำจำกัดความของคำว่า การบรรลุลหรรณม ไว้อย่างน่าสนใจหลายท่าน เช่น พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง) ได้ให้คำจำกัดความของการบรรลุลหรรณมว่า หมายถึง การบรรลุลหรรณมผล ตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ ตามหลักคำสอนในพุทธศาสนาเถรวาท^{๑๘} สอดคล้องกับ พระมหาอดุลย์ ยโสธโร (บุตรตะเคียน) ได้ให้คำจำกัดความ คำว่าการบรรลุลหรรณม หมายถึง สำเร็จหรือถึง จุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึง ธรรมในระดับมรรคผล คือระดับโลกุตระ^{๑๙} ส่วนสินชัย วงษ์จำนงค์ ได้ให้คำจำกัดความของการบรรลุลหรรณมว่าหมายถึง การเข้าใจอริยสัจ คือการบรรลุลหรรณมนั่นเอง บุคคลผู้เกิดความเข้าใจอย่างนี้ก็คือ บุคคลผู้บรรลุลหรรณม ซึ่งเรียกว่า อริยะ แปลว่า ผู้ห่างไกลจากกิเลส โดยการได้บรรลุลหรรณมขั้นใดขั้นหนึ่งใน พระพุทธศาสนา ได้แก่ โสดาปัตตผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล^{๒๐} ขณะที่พระมหา มีนา ถาวโร ได้สรุปความหมายของ การบรรลุลหรรณมว่า หมายถึง การรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้อุปนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึก กาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตน แล้วยอมประสบผลสำเร็จ คือเข้าถึงจุดมุ่งหมายในการบรรลุลหรรณม เพื่อเป็นพระอริยบุคคล การดับ กิเลส ตัณหาอุปาทาน เป็นการบรรลุลหรรณมหักงล้อแห่งวิภูสงสาร เข้าสู่กระแสแห่งความดับทุกข์ คือ พระนิพพาน ข้ามเครื่องกั้นแต่ละข้อเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระ อนาคามี และพระอรหันต์ เป็นผู้รู้แจ้งแทงในอริยสัจธรรม ๔ รู้ชัดในไตรลักษณ์ โดยการปฏิบัติตาม หลักอริยมรรคมีองค์ ๘^{๒๑}

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๓๔๔.

^{๑๘} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุลหรรณมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓.

^{๑๙} พระมหาอดุลย์ ยโสธโร (บุตรตะเคียน), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบัณฑิตเพื่อบรรลุลหรรณม”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๖๓

^{๒๐} สินชัย วงษ์จำนงค์, “การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาบริหารจัดการคณะสงฆ์**, หน้า ๒.

^{๒๑} พระมหา มีนา ถาวโร (ไชยอุดม), “ศึกษาการบรรลุลหรรณมของพระวังคีสเถระ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**, หน้า ๑๓.

จุฬารักษ์ หิริรักษ์ธำรง ได้ให้ความหมายของการบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา เป็นการเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ จนถึงธรรมในระดับมรรคผล เป็นภาวะที่ทำให้สรรพสัตว์รู้ความจริงที่เป็นธรรมชาติของ โลกทั้งฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตระธรรม การบรรลุธรรมสามารถพิสูจน์พระสัทธรรมของพระพุทธเจ้า ได้ ๓ ระดับ คือ (๑) ปริยัติธรรม คือ คำสอนที่เป็นพุทธพจน์ (๒) ปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติเพื่อการ บรรลุธรรม และ (๓) ปฏิเวธธรรม คือ ผลที่ได้จากการบรรลุธรรม^{๒๒}

โดยสรุปแล้ว การบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงสภาวะอันประเสริฐ (อริยะ) ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นสภาวะที่ลื่นไหลแห่งกองทุกข์ทั้งหมดทั้งปวง ผู้ที่บรรลุในขั้นใดขั้นหนึ่งตามที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นอริยบุคคล

๒.๑.๒ ระดับของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นจะเป็นไปตามลำดับขั้น จากระดับต่ำสุดไปจนถึงระดับสูงสุด โดยอาศัยการละสังโยชน์เป็นเกณฑ์วัด เพื่อให้เกิดความเข้าใจในสภาวะการบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้น พึงศึกษาสังโยชน์ ๑๐ ประการก่อน ดังนี้

สังโยชน์ หมายถึง เครื่องผูกพันน้อยใหญ่^{๒๓} กิเลสอันผูกสัตว์ไว้ เป็นธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์^{๒๔} หรือผูกกันไว้กับภพ ร้อยรัดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ผูกติดอยู่กับความทุกข์ทำให้ไม่สามารถสลัดหลุดออกมาได้^{๒๕} เป็นเครื่องพันธนาการ^{๒๖} เพราะสังโยชน์เหล่านี้ ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ ทั้งหลายไว้ในภพ อีกนัยหนึ่งย่อมเชื่อมภพไว้ด้วยภพ^{๒๗} ในพระไตรปิฎกมีอุปมาเกี่ยวกับสังโยชน์ไว้เพื่อให้เข้าใจง่ายยิ่งขึ้น ดังนี้

๑) เปรียบสังโยชน์เหมือนห่วงน้ำลึกซึ่งมีลักษณะลุ่มลึกและลื่นไหลไปตามกระแส น้ำ คือ กิเลส รวมถึงคลื่น น้ำวน และสัตว์ร้าย ที่เป็นอันตรายถึงตายหรือได้รับความทุกข์ปางตายหากจมลงไป^{๒๘}

๒) เปรียบสังโยชน์เป็นเครื่องผูกมัด โดยเปรียบกับเครื่องมือล่าสัตว์ คือเบ็ดที่เกี่ยวปากปลา และ ด้ายยางที่ผูกติดขานก มีลักษณะที่ผูกเย็บสัตว์เหล่านั้นเอาไว้ให้สูญเสียวิสัยอย่างสิ้นเชิง ไม่

^{๒๒} จุฬารักษ์ หิริรักษ์ธำรง, “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *ดุขฎิณิพนธ์พุทธศาสตร์ ดุขฎิณิบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๔๔.

^{๒๓} อจ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๕๐๑.

^{๒๔} อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๓.

^{๒๖} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๒๖๕/๓๖.

^{๒๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๙/๑๐๑.

^{๒๘} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๙/๔๘๙.

สามารถหนีไปไหนได้ ต้องถูกขุดรั้งกลับมาในที่สุด กล่าวคือผู้กสัตว์ทั้งหลายเอาไว้ในภพ ผู้ใดยังละสังโยชน์ไม่ได้ จะวนเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะสงสารอย่างไม่รู้จักจบสิ้น^{๒๙}

๓) เปรียบสังโยชน์เป็นเครื่องพันธนาการ คือก่อนหินที่ผูกเท้าสัตว์เอาไว้ให้หยุดอยู่กับที่ ไม่สามารถเคลื่อนที่ไปไหนได้ เป็นเครื่องขุดคร่า ให้ตกไปในเบื้องต่ำ ในขณะที่เดียวกันก็เปรียบอุทธรณ์ภคิยสังโยชน์เหมือนกับกิ่งไม้ที่บุคคลใช้มือจับไว้ คือการยึดเกาะไว้กับสิ่งซึ่งจะขุดคร่าเอาไว้เบื้องบน^{๓๐}

โดยสรุปแล้วสังโยชน์คือเครื่องพันธนาการ ชัดขวาง เกาะเกี่ยว ผูกมัด รัตร้อยสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ มีทั้งหมด ๑๐ ประการ ประกอบด้วย

๑) สักกายทิจิ แยกศัพท์เป็น สก (ของตน) + กาย (ที่ประชุม) + ทิจิ (ความเห็น) ความเห็นว่าเป็นตัวของตน^{๓๑} ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน หมายถึง ความเห็นผิดในขั้น ๕ ว่าเป็นเรา ของเรา หรือเป็นสิ่งที่ใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งผิดไปจากความเป็นจริงตามสภาพธรรม

๒) วิจิกิจฉา มีลักษณะที่สงสัย ลังเลใจ ตัดสินใจไม่ได้ในเรื่องของสภาพธรรม มีความคิดเห็นเป็น ๒ อย่าง อุปมาเหมือนทาง ๒ แพร่ง เช่น พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีคุณจริงหรือไม่ นรกสวรรค์ ขาดหน้ามีจริงหรือไม่ บาปบุญมีจริงหรือไม่ และผลของบาปบุญให้ผลได้จริงหรือไม่ เป็นต้น^{๓๒} ความสงสัยเหล่านี้ทำให้เกิดไม่มั่นใจ ขาดความแก้แกล้วกล้าที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรมด้วยความมีเหตุผล

๓) สीलัพพตปรามาส แยกศัพท์เป็น สील (วิรัตอันเป็นข้อดเว้น) + วัต (วัตอันเป็นข้อปฏิบัติ) + ปรามาส (การจับต้อง, การลูบคลำ) หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นอยู่ในศีลพรัต^{๓๓} และสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นภายนอกพระพุทธศาสนา เช่น กามสุขัลลิกานุโยคและอตตกิลมถานุโยค เป็นต้น หรือความยึดมั่นถือมั่นในการบำเพ็ญเพียงกายและวาจาตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา (ศีล) ของตนว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐ ซึ่งเป็นเหตุให้ละเลยการปฏิบัติทางด้านจิตใจหรือการใช้ปัญญาเพื่อหลุดพ้น

๔) กามราคะ หมายถึง อากาโรที่จิตยินดีเพลิดเพลินในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเรียกว่า กามคุณ จนหลงใหลไม่ปลื้มว่างง่าย และหมายถึงอากาโรที่จิตยินดีเพลิดเพลินในกามคุณเช่นนั้นด้วยอำนาจกิเลสกาม มีกิเลสกามเป็นเหตุให้น่า ทำให้มีความยินดีเพลิดเพลิน เช่น ยินดีเพลิดเพลินในในรูปและเสียงด้วยความอยาก

๕) ปฏิฆะ หมายถึง ความคับแค้น, ความซึ่งเคียด, ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ ความที่จิตหงุดหงิดจากอำนาจโทสะ

๖) รุปราคะ หมายถึง ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งรูปมานพพอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิ ติดใจในอารมณ์ในรูปภาพ

^{๒๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๔/๔๒๙.

^{๓๐} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๒/๕๓.

^{๓๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔.

^{๓๒} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ธรรมจริยะ, ปรมัตถโคตติยะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๐), หน้า ๓๓.

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔.

๓) อรูปราคะ หมายถึง ความตั้งใจในอรูปธรรม เช่น ตีใจในอรูปฌาน ตีใจปรารถนาในอรูปภพ เป็นต้น

๔) มานะ หมายถึง การถือตัว มานะนั้นมีการทะนงตัวเป็นลักษณะ มีการยกตนและสัมปยุตธรรมเป็นกิจ มีความอยากจะยกตนให้สูงเหมือนธงเป็นผลปรากฏ มีโทษที่ไม่ประกอบด้วยทิวฐิเป็นเหตุไกล^{๓๔}

๕) อุทธัจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน มีลักษณะคือความไม่สงบ อุปมาเหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมตี มีความไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เป็นกิจ อุปมาเหมือนธงที่สะบัดเพราะถูกลมตีมี ความพลุ่งพล่านไปเป็นผลปรากฏ อุปมาเหมือนขี้เถ้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะถูกก้อนหินปา มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุไกล^{๓๕}

๑๐) อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง^{๓๖} คือ การไม่รู้แจ้งในสังขะ ๔ มีทุกขสังขะ เป็นต้น เป็นสาเหตุแห่งการเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการเป็นเกณฑ์วัดระดับของการบรรลุนิพพานในทางพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้บรรลุนิพพานตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่า เป็นผู้เลิศกว่าคนทั้งหลายในวาระ ๔ เหล่านั้น”^{๓๗} ผู้บรรลุนิพพานเวียนพระอรหันต์ ยังคงมีสังโยชน์นี้บางประเภทอยู่ เพียงแต่ปฏิบัติกรรมฐานไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา^{๓๘} ระดับของการบรรลุนิพพานออกเป็น ๔ ระดับตามเกณฑ์ของการละสังโยชน์ได้ดังนี้

๒.๑.๒.๑ ระดับโสดาบัน

พระโสดาบัน หมายถึง ผู้ถึงกระแส คือเข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เดินทางใดถูกต้องแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด^{๓๙} เป็นผู้ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๔๐} รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการ^{๔๑} พระ

^{๓๔} พุทธพัตตมหาเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดยประชุม เรื่องวารี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๓), หน้า ๕๐.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐-๕๑.

^{๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒.

^{๓๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๖/๘๗.

^{๓๘} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๘.

^{๓๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘๖.

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖.

^{๔๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๖/๓๐๖.

อริยบุคคลชั้นนี้ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปตติผล มี ๓ ประเภท คือ^{๔๒}

๑) เอกพีธี หมายถึง พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิ และปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเกิดอีกครั้งเดียว จะบรรลุ มรรคผลที่สูงยิ่งขึ้นไปจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพที่เกิด

๒) โกลังโกละ หมายถึงพระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิและปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเกิดในตระกูลสูงอีก ๒-๓ ครั้ง ก็จะบรรลุมรรคผลขั้นสูงจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพที่ ๒-๓ นั้น

๓) สัตตักขัตตปุระมะ หมายถึงพระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเวียนเกิดในสุคติภพ อีกไม่เกิน ๗ ครั้ง ก็จะบรรลุมรรคผลที่สูงยิ่งขึ้นถึงอรหัตผลและนิพพานในภพภูมินั้น

พระโสดาบันทั้ง ๓ ประเภทนี้ มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์เสมอกัน แตกต่างกันเฉพาะกำลังแห่งสมาธิและปัญญา ทำให้ระยะเวลาในการเวียนว่ายในวัฏฏะแตกต่างกันจนกว่าจะบรรลุถึงขั้นอรหัตผล ทั้งนี้เพราะมีอินทรีย์หรือปฏิบัติไม่เสมอกันนั่นเอง^{๔๓}

๒.๑.๒.๒ ระดับสกทาคามี

พระสกทาคามี คือ ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลุถึงพระนิพพาน เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง^{๔๔} พระอริยบุคคลชั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามีผล มี ๕ ประเภท คือ^{๔๕}

๑) บางท่านเป็นมนุษย์ สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลก จุตติจากเทวโลกมาเกิดในโลกมนุษย์ สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๒) บางท่านเป็นมนุษย์ สำเร็จเป็นพระสกทาคามี ทำความเพียรด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วปรินิพพานในชาติเดียวกันในโลกมนุษย์นี้เอง

๓) บางท่านเป็นมนุษย์ สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้ จุตติไปเกิดในเทวโลก แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๔) บางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

^{๔๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๔/๓๐๔-๓๐๕.

^{๔๓} ขุ.อิตติ.อ. ๒๔/๙๘.

^{๔๔} อ.ง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗.

^{๔๕} วิสุทธิ. มหาฎีกา (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

๕) บางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุตินาเกิดในโลกมนุษย์เรานี้ แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๒.๑.๒.๓ ระดับอนาคามี

พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุด ไม่เวียนกลับมาอีก คือ ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้นในสุทธาวาสพรหมโลกนั้น ไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ดังพุทธพจน์ว่าในอานาปานัสสติสูตรว่า “...ในภิกขุสงฆ์นี้มีภิกษุผู้เป็นอนาคามี เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ จะเกิดเป็นโอปปาติกะ จะปรินิพพานในโลกนั้นๆ ไม่กลับมาจากโลกนั้นอีกเป็นธรรมดา”^{๔๖} เป็นผู้ที่ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ข้อ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะและปฏิฆะได้เด็ดขาด พระอรหันต์บุคคลชั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล มี ๕ ประเภท คือ^{๔๗}

๑) อันตราปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ

พวกที่ ๑ เกิดในสุทธาวาสชั้นอวิหา ซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป แต่ก็ได้บรรลุพระอรหันต์ผลในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดได้ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๑๐๐ กัป

พวกที่ ๒ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหันต์ผลในวันที่เกิด ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๒๐๐ กัป

พวกที่ ๓ บรรลุพระอรหันต์ผลไม่เกินภายใน ๔๐๐ กัป^{๔๘}

๒) อุปัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพ หนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะสิ้นอายุจึงปรินิพพาน^{๔๙}

๓) อสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ ความเพียรมาก^{๕๐}

๔) สสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพ หนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก^{๕๑}

๕) อุทังโสโตกนิฐฐอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฐฐภาพ คือ พระอนาคามีผู้ที่แก้กำในสัทธินทรีย์เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก้กำในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก้กำในสติริยเกิดในชั้นสุตสสาภูมิ ผู้ที่แก้กำในสมาธิริยเกิดในชั้นสุตสสิภูมิ และผู้ที่แก้กำในปัญญินทรีย์เกิดในอกนิฐฐาภูมิ แล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น^{๕๒}

^{๔๖} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๔/๑๘๓.

^{๔๗} อ.ต.ก.อ.(ไทย) ๒/๘๘/๒๔๒-๒๔๓.

^{๔๘} อ.ต.ก.อ. ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๔๙} อ.ต.ก.อ. ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๕๐} อ.ต.ก.อ. ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๕๑} อ.ต.ก.อ. ๒/๘๘/๒๔๓.

^{๕๒} อ.ต.ก.อ. ๒/๘๘/๒๔๓.

๒.๑.๒.๔ ระดับอรหันต์

พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้หักกำแพงสังสารจักร^{๕๓} ได้แล้ว ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว เป็นผู้ลอบบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาป^{๕๔} นั้นเป็นชื่อของ พระอรหันต์^{๕๕} ที่ชื่อว่าพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕ ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์^{๕๖} เป็นผู้สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อ^{๕๗} ได้สิ้นเชิง เป็นอรหันตชีนาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ...ไม่มีวิภวัญจะเพื่อจะบัญญัติต่อไป...^{๕๘} พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตมรรค ระดับผลเรียกว่า อรหัตผล มี ๓ ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

๑) พระอรหันต์ ๒ ประเภท คือ^{๕๙}

๑.๑) พระสุกขวิปัสสกะ หมายถึง ผู้เห็นอย่างแท้จริง คือ ผู้มีได้ฉานสำเร็จอรหัตผลด้วยเจริญแต่วิปัสสนาล้วน

๑.๒) สมถยานิกะ ผู้มีสมถเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมณะจนได้ฉานสมาบัติแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จอรหัตผล

๒) พระอรหันต์ ๔ ประเภท คือ^{๖๐}

๒.๑) สุกขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒.๒) เติวิชชะ ผู้ได้วิชชา ๓

๒.๓) ฉพภิญญะ ผู้ได้ภิญญา ๖

๒.๔) ปฏิสัมภีทัปปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีธา ๔

๓) พระอรหันต์ ๕ ประเภท คือ

๓.๑) ปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

๓.๒) อุกโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือได้ทั้งเจโตวิมุตขั้นอรุปรสมาบัติก่อนแล้วได้ปัญญาวิมุต

๓.๓) เติวิชชะ ผู้ได้วิชชา ๓

^{๕๓} สังสารจักร หมายถึง วงจรใหญ่หมุนเวียนรอบตามเหตุปัจจัย คือ กิเลส กรรม วิบาก ตามหลักปฏิจสมุปบาท อังใน ปรีชา นันทาภิวัดณ์, พจนานุกรมหลักธรรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔๗.

^{๕๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๖๗.

^{๕๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๙.

^{๕๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๘/๒๙๙.

^{๕๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๘๖.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖.

^{๕๙} วิสุทธิ. ๓/๒๐๖.

^{๖๐} วิสุทธิ. ๓/๓๗๓.

๓.๔) ฉพภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ๖

๓.๕) ปฏิสัมภีที่ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔

จะเห็นได้ว่าการบรรลุตธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้น มีพัฒนาการของการบรรลุตธรรมเป็นลำดับขั้น โดยอาศัยองค์คุณของการละสังโยชน์เป็นเกณฑ์กำหนดเพื่อให้รู้ว่าบรรลุตธรรมในระดับใด ดังตารางที่ ๑ ระดับการบรรลุตธรรมกับการละสังโยชน์ ต่อไปนี้

ตารางที่ ๒.๑ ระดับขั้นการบรรลุตธรรมกับการละสังโยชน์

ระดับขั้นการบรรลุตธรรม	สังโยชน์ที่ละได้
โสดาบัน	สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส
สกทาคามี	สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส ทำราคะ โทสะ และโมหะ เบาบางลง
อนาคามี	สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ
อรหัตต์	ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ประการโดยเด็ดขาด

๒.๑.๓ ภาวะของการบรรลุตธรรม

ภาวะของผู้บรรลุตธรรมในแต่ละระดับนั้นมีความแตกต่างกันไป จากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้แสดงภาวะของการบรรลุตธรรมไว้ ดังนี้

๒.๑.๓.๑ ภาวะของผู้บรรลุตโสดาบัน

ในพระไตรปิฎกมีข้อความที่แสดงถึงคุณสมบัติของพระโสดาบันปรากฏอยู่มากมาย เช่น ผู้ถึงกระแส, ผู้อยู่ชิตประตอมตะ, ผู้มีสัมมาทิฐิสมบุรณ์, ผู้รู้จักโลกแท้จริง, ผู้เห็น / มาถึง สัทธรรมนี้แล้ว ผู้ที่เป็นโสดาบันจะไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๖๑} ภาวะและชีวิตของพระโสดาบัน ไม่ห่างไกลหรือแตกต่างไปจากปุถุชนทั้งหลาย สามารถดำเนินชีวิตที่ดีงามอยู่ท่ามกลางสังคมของชาวโลก มีชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข บำเพ็ญประโยชน์แก่ชุมชน พระศาสนา และบ้านเมือง มีชีวประวัติที่น่ายึดถือเป็นแบบอย่าง เช่น พระเจ้าพิมพิสาร ก็ยังดำรงพระองค์เป็นกษัตริย์ยิ่งใหญ่แห่งแคว้นมคธ อนาถบิณฑิกเศรษฐี ยังดำเนินธุรกิจเป็นผู้บำรุงพระสงฆ์และสงเคราะห์คนอนาถาอย่างไม่มีใครอื่นเทียบเท่า นางวิสาขา มหาอุบาสิกา ผู้แม่มีบุตรมากถึง ๒๐ คน แต่สามารถบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมได้เป็นอย่างดี มีเกียรติคุณสูงเด่นในสังคมแคว้นโกศล หมอชิวโกมารภจ แพทย์ใหญ่ประจำพระองค์ราชาแห่งมคธ ประจำพระองค์พระพุทธเจ้าและคณะสงฆ์ นกุลบิดาและ

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๒/๒๘๓.

นกุลมารดา คู่สามีภรรยาผู้ครองรักอันภักดีมั่นคงตราบชรา และยังปรารถนาเกิดพบกันทุกชาติไป เป็นต้น

พระโสดาบันได้พบกับความสุขที่ประณีตล้ำลึก อันประจักษ์เฉพาะตนว่าเป็นสิ่งมีคุณค่าสูงล้ำ ซึ่งแม้ตนจะยังเสวยความสุขหรือโลกียสุขอื่นๆอยู่ ก็จะไม่ยอมให้ความสุขที่หายากกว่าเหล่านั้นเป็นเหตุบั่นรอนความสุขที่ประณีต คือ จะไม่ยอมสละโลกุตรสุข เพื่อมาเติมขยายให้แก่โลกียสุข พุทธอีกนัยหนึ่งว่า โลกียสุขถูกทำให้สมดุลงด้วยโลกุตรสุขอันประณีต ความเป็นโสดาบัน เป็นชีวิตระดับที่ยอมรับได้ว่าน่าพอใจ และวางใจได้ ทั้งในด้านคุณธรรมและความสุข พระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นถึงคุณค่าและความสำคัญของความเป็นโสดาบันอย่างมากมาย ดังจะทรงเร่งเร้าให้เวไนยชน หันมาสนใจภูมิธรรม หรือระดับชีวิตขั้นนี้ อย่างจริงจัง และยึดเอาเป็นเป้าหมายของการดำรงอยู่ในโลก

๒.๑.๓.๒ ภาวะของผู้บรรลุสกทาคามี

ผู้บรรลุสกทาคามีจะเป็นผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น (เกิดในกามาวจรสุคติภูมิอีกครั้งเดียวก็ถึงพระนิพพาน) เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงไป ภาวะของพระสกทาคามียังดำรงตนเหมือนเช่นกับปุถุชนทั่วไป แต่มีความมั่นคงในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหว

๒.๑.๓.๓ ภาวะของผู้บรรลุอนาคามี

ผู้บรรลุอนาคามีเป็นผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น (ชั้นสุทธาวาส) ไม่เวียนกลับมาอีก ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ครบ ๕ ข้อ แม้ไม่ได้ฉานสมบัติ แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยังยืนคงระดับ เพราะไม่มีกิเลส (กามราคะ, ปฏิมะ) ที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวน

๒.๑.๓.๔ ภาวะของผู้บรรลุอรหัตต์

การบรรลุอรหัตต์เป็นการบรรลุธรรมขั้นสูงสุดที่เรียกว่า พระนิพพาน เพื่อแสดงให้เห็นถึงภาวะของการบรรลุธรรมโดยสังเขปเท่านั้น ในหนังสือมิลินทปัญหากล่าวถึงภาวะของการบรรลุธรรมหรือนิพพานไว้ว่า “อันว่านิพพานธาตุนี้มีอยู่ มีสุขประณีตและละเอียดยิ่ง อันว่าบุคคลปฏิบัติดี เมื่อพิจารณาซึ่งสังขารธรรมตามคำสมเด็จพระชินสีห์สั่งสอนมา ก็จะทำให้แจ้งได้ด้วยปัญญา เปรียบอุปมาดุจศิษย์ที่เรียนวิชา ในสำนักอาจารย์ เชื่อถือตามที่สั่งสอนมา ก็กระทำวิชาให้แจ้งได้ด้วยปัญญา”^{๖๒} ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ปรากฏข้อความถึงผลของการบรรลุธรรม คือพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นนวโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งเรียกสั้นๆ ได้ว่า บรรลุพระนิพพาน และคำว่านิพพาน โดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร นิพพานมาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หมดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือ

^{๖๒} กรมศิลปากร, มิลินทปัญหา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๕๘๗.

ดื่บร้อน หมายถึง หายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) ดังพุทธพจน์แสดงสอุปาทิเสสนิพพานว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ เพราะอินทริย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ ไม่ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เสวยสุขและทุกข์อยู่ ภิกษุทั้งหลายความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะของภิกษุนั้น เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ^{๖๓}

นิพพานแสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ดับความร้อน หายร้อนรน ไม่มี ความกระวนกระวาย หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไป ใน คัมภีร์รุ่นรอง กล่าวคือ อรรถกถา และฎีกา ส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีต้นเหตุเครื่องร้อยรัด หรือ ออกไปแล้วจากต้นเหตุที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ^{๖๔}

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง) ได้สรุปลักษณะภาวะของผู้บรรลุธรรมออกเป็น ๓ ประการ คือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะของการดำเนินชีวิต มีความโดยสรุป ดังนี้^{๖๕}

๑) ภาวะทางปัญญา ผู้ที่บรรลุธรรมจะมีภาวะทางปัญญาที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น หรือตามความเป็นจริง มีท่าทีที่เป็นกลาง มีสติ ไม่หวั่นไหว สามารถตามรู้อารมณ์นั้นๆ อย่างมีสติ ไม่ผูกติดหรือยึดติดในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ไม่ชอบใจหรือรังเกียจสภาวะใดใดที่เกิดขึ้น แต่เข้าใจและรับรู้อารมณ์เหล่านั้นอย่างเป็นกลาง ลึกซึ้งลงไปอีกคือปัญญารู้เท่าทันสังขาร เข้าใจในกฎไตรลักษณ์ รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่หลงยึดติดในสมมติโวหาร ดังพุทธพจน์ว่า “พระอรหันต์ทั้งหลายผู้หลุดพ้น โดยชอบข้ามโอชะ เครื่องผูกพันในกามได้หมดแล้ว บรรลุถึงความสุขที่ไม่หวั่นไหวยอมไม่มีคติที่จะบัญญัติให้รู้กันได้”^{๖๖} จะเห็นได้ว่า ผู้หยั่งรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งจากสิ่งสมมติทั้งหลาย ไม่อาจทนต่อแสงสว่างแห่งดวงปัญญา แม้ไม่มีแสงสว่างหรือดวงอาทิตย์ แสงแห่งปัญญาก็ยังสว่างไสว ทำลายความมืด คือความเข้าใจผิดได้หมดสิ้นไป ด้วยเหตุนี้ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วจึงไม่จำเป็นต้องมีความเชื่อ ไม่จำเป็นต้องมีความศรัทธาหรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะได้รู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มแจ้งประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว ดังพระพุทธเจ้าอธิบายว่า

ธรรมที่ตนรู้อย่าง เห็นจริงด้วยตนเองแล้ว บุคคลไม่ต้องเชื่อใคร ๆ อื่น ไม่ว่าจะสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหมก็ตาม คือ ธรรมที่ตนรู้อย่าง เห็นจริงด้วยตนเองแล้วว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...เพราะอวิชชาเป็น ปัจจัยสังขารจึงมี... เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรณะจึงมี...เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ...

^{๖๓} พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๔๓.

^{๖๔} ดูเพิ่มเติมใน พุ.จ. (บาลี) ๓๐/๓๘๑/๑๘๔.

^{๖๕} รายละเอียดใน พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมใน พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๘-๑๒๖.

^{๖๖} พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๘๐/๓๔๓.

เพราะชาติดับ ขรามรณะจึงดับ...นี้ทุกข์...นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา...เหล่านี้้อาสวะ...นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา...ธรรมเหล่านี้ควรรู้อัจฉ...ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง...เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และการสลัดออกแห่งผัสสาชยตนะ...เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และการสลัดออกแห่งอุปาทานขันธ...เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และการสลัดออกแห่งมหาภูตรูป...สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา บุคคลนั้นไม่ต้องเชื่อใครๆ อื่น ไม่ว่าจะป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหมก็ตาม”^{๖๗}

จึงสามารถสรุปได้ว่า ภาวะทางปัญญาของผู้บรรลุนั้นเป็นปรีชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนเห็นแต่ความว่าง (สูญญตา) ของทุกสิ่งทุกอย่าง ความยึดมั่นในสิ่งใดๆ กำหนดสิ้นไป พ้นจากความเขลา หายจากความมืด เป็นแสงสว่างที่ยิ่งกว่าแสงสว่างของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ภาวะทางปหานนี้เป็นภาวะที่อยู่เหนืออวิชชา เหนือปัญญา เป็นความสว่างไสวของปัญญาที่สามารถทะลุพ้นปัญหาหรือทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง

๒) ภาวะทางจิต ภาวะทางจิตของผู้บรรลุนั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากภาวะทางปัญญา คือ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำกิเลส ดังพุทธพจน์ว่า “จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”^{๖๘} กล่าวคือ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้ายวนหรือยั่ว เป็นจิตที่ปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ ที่เป็นเหตุให้ทำความชั่วเสียหายร้ายแรง อันเป็นหลักประกันความสุจริตในการทำงาน ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้านหวั่นไหว ต่อการรับรู้อารมณ์ หรือสามารถเป็นนายของอารมณ์ด้วยความวางเฉย เป็นกลางอย่างผู้มีสติปัญญาสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติ ควบคุมตนเองได้ มีใจหนักแน่น ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์

นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่ไม่ยึดติดในสิ่งต่างๆ เริ่มตั้งแต่ไม่ยึดติดในกาม ไม่ติดในบุญในบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ อันเป็นเหตุให้รำพึงหลังห้วงอนาคต ดังคำกล่าวที่พระพุทธพจน์ทรงตรัสว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็ป็นอันละไปแล้วและสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็ป็นอันยังไม่มาถึง”^{๖๙} หมายความว่า ผู้บรรลุนั้นมีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่ อดีตและอนาคตจึงเป็นเรื่องทางปัญญาแต่มีใช่ทางจิต ภาวะทางจิตของผู้บรรลุนั้นเป็นสุขแต่ไม่ติดอยู่ในสุข ภาวะทางจิตเช่นนี้บางครั้งพระพุทธศาสนาจึงเรียกว่า อารโหคะ หรือภาวะที่ไร้โรค (ทางจิต หรือโรคทางวิญญาณ) มีพุทธพจน์ที่แสดงถึงความสุขของจิตผู้บรรลุนั้นแสดงไว้หลายที่ เช่น นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง^{๗๐} “นิพพานอันปราศจากความแก่ปราศจากคามิสเป็นธรรมสงบเกษมจากโยคะ ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง”^{๗๑} “นิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วเป็นสุขดีหนอ ไม่มีความ

^{๖๗} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๒๗๔.

^{๖๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๙.

^{๖๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙.

^{๗๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔.

^{๗๑} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๒/๓๑๔.

โศกปราศจากกิเลสจตุลีสี่ เกษม เป็นที่ดับทุกข์ได้”^{๗๒} ผู้บรรลุธรรมนั้นเป็นสุข แต่ก็ไม่ได้มีความสุข ไม่ว่าจะชนิดใดๆ รวมทั้งไม่ติดใจเพลิดเพลินในนิพพานด้วย เมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ ภายนอก ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น พระอรหันต์ยังสวैयाเวทนาที่เนื่องจากการสัมผัสเหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านสวैयाเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือขัดข้องอยู่กับเวทนานั้นๆ เวทนานั้นไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการสวैयाเวทนาชั้นเดียว เรียกว่า สวैयाแต่เวทนาทางกาย แต่ไม่สวैयाเวทนาทางจิต

๓) ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ผู้บรรลุธรรมย่อมประพฤตียิ่งผู้ทรงศีล ที่สมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน ส่วนผู้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดนั้นเป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรมแล้ว มีแต่การกระทำที่เรียกว่า กิริยา หมายถึง การที่ไม่กระทำสิ่งต่างๆ ด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน แต่กระทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญาแจ่มแจ้งด้วยเหตุผล เปลี่ยนการกระทำที่เป็นปุถุชนมาเป็นอริยะชน กล่าวคือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดี ความชั่ว ที่เกี่ยวกับตนเองและเพื่อผลประโยชน์ของตน ไม่มีความปรารถนาที่จะทำเพื่อตนเองแคลงแคลงแฝงอยู่ไม่ว่าในรูปหยาบหรือละเอียด ถือเป็นการกระทำที่ลอยพ้นอยู่นอกรมตี่ขึ้นไป จึงเรียกว่าเป็นเพียงกิริยา การดำเนินชีวิตของผู้บรรลุธรรมจึงเป็นการทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

โดยสรุปแล้ว การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาหมายถึงการเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ๔ จำพวก ซึ่งแบ่งตามระดับของการบรรลุธรรม คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยอาศัยการละสังโยชน์ ๑๐ ประการ เป็นเกณฑ์ในการแบ่งของแต่ละระดับขั้น ผู้บรรลุธรรมในแต่ละระดับจึงมีสถานะที่แตกต่างกันไป บางกลุ่มยังต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะอีกจนกว่าจะเข้าถึงพระนิพพาน บางกลุ่มเพียงอาศัยในชั้นสุทธาวาสเพื่อเพาะบ่มเวลาเข้านิพพานเลยก็ได้ ดังนั้น ผู้ที่บรรลุธรรมตราบไต่ที่ยังเข้าไม่ถึงอุปาทิเสสนิพพานก็ยังคงปรากฏรูปนาม (หรือเฉพาณาม) เพื่อกระทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์นั่นเอง

๒.๒ ฆราวาสที่บรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

แม้ว่าการออกบวชเป็นพระภิกษุจะเป็นทางที่ตรงต่อการประพฤติธรรมเพื่อให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ คือพระนิพพาน แต่พระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ปฏิเสธที่ฆราวาสจะสามารถประพฤติปฏิบัติจนบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ได้เช่นกัน ดังพุทธพจน์ว่า “อุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้นอย่างนี้กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะอาตมภาพไม่กล่าวว่าจะแตกต่างกันเลย”^{๗๓} จากการศึกษาพบว่า มีฆราวาสที่บรรลุธรรมชั้นต่างๆ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอยู่เป็นจำนวนมาก

^{๗๒} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๒๕/๓๗๔.

^{๗๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๐/๕๗๖.

๒.๒.๑ ฆราวาสที่บรรลุนิคมชั้นโสดาบัน

ฆราวาสผู้เป็นพระโสดาบันในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นมีเป็นจำนวนมาก เช่น จูฬอนาถ บิณฑิกะ พระเจ้ามทานามะ ประชาชนเมืองราชคฤห์ ๑๑ นหุต นางสิริมา ปุณณเศรษฐี คนเลี้ยงโค ชื่อนันทะ^{๗๔} เป็นต้น ในวิธานิพนธ์นี้จะยกผู้ที่มีบทบาทในพระพุทธศาสนาที่โดดเด่น ทั้งในด้านการอุปถัมภ์บำรุงคณะสงฆ์และประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นตัวอย่างให้เห็นถึงภูมิหลังและการบรรลุนิคมชั้นโสดาบันจำนวน ๓ คน ดังนี้

๑) พระเจ้าพิมพิสาร

พระเจ้าพิมพิสารเป็นกษัตริย์แห่งแคว้นมคธ ซึ่งเป็นแคว้นที่ยิ่งใหญ่และเจริญรุ่งเรืองด้วยอำนาจมากที่สุดในช่วงพุทธวิป มีกรุงราชคฤห์เป็นราชธานีและเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนา^{๗๕} พระเจ้าพิมพิสารเป็นโอรสของพระเจ้าภคิยะ แห่งราชวงศ์หริยคยะ^{๗๖} เหตุที่ได้พระนามว่าพิมพิสาร เพราะเป็นผู้มีผิวพรรณเช่นเดียวกับทองคำแท้^{๗๗} พระองค์ทรงครองราชย์ตั้งแต่ ๑๕ พระชันษา มีพระมเหสีหลายพระองค์ด้วยกัน ที่ระบุพระนาม คือ (๑) พระนางโกศลเทวี ผู้เป็นพระธิดาของพระเจ้ามหาโกศล พระน้องนางของพระเจ้าปเสนทิโกศล และมีพระโอรสนามว่าอชาตศัตรู (๒) พระนางเขมา ผู้เป็นพระธิดาของพระเจ้ากรุงสาละ (๓) นางปทุมวดี หญิงงามชาวอุชเชนี และมีพระโอรสนามว่าอภัย (๔) นางคณิกาชื่ออัมพปาลี และมีโอรสที่ออกบวชอยู่ในสำนักของพระบรมศาสดา มีนามว่าพระวิมลโกณฑัญญเถระ และมีพระธิดานามว่าจุนที ที่ไม่ปรากฏนามพระมารดา พระองค์ทรงปกครองเมืองด้วยความร่มเย็นเป็นสุข เพราะมีมิตรไมตรีอันดีกับพระราชาของแคว้นต่างๆ เช่น พระเจ้าปุ๊กกุสาดิแห่งแคว้นตักกศิลา พระเจ้าจันตปัชโชติแห่งกรุงอุชเชนี ทั้งยังเป็นคู่เขยกับพระเจ้าปเสนทิโกศลแห่งแคว้นโกศล

ในครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนาเป็นครั้งแรก หลังจากทรงโปรดชฎิล ๓ พี่น้องแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จไปยังสวนตาลหนุ่มในกรุงราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารได้ชักชวนประชาชนมาเฝ้าและฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า หลังจากได้ฟังธรรมเทศนาเรื่องอนุปปุพพิกาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้ฟังว่า ธรรมกถา ๕ ประการ มีคุณและอานิสงส์ต่างกัน คือ การให้ทาน การรักษาศีล มีคุณและอานิสงส์เพียงได้บังเกิดในสวรรค์ เมื่อเข้าถึงสวรรค์แล้วยังติดอยู่ในกามคุณอันเป็นโทษที่ทำให้พบกับความเสื่อม และโทษของความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามคุณ รวมไปถึงอานิสงส์ในการออกจากกามว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐสุด เนื่องจากเป็นทางแห่งพรหมจรรย์^{๗๘} แล้วมีจิต

^{๗๔} ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๑๔๙-๑๕๑.

^{๗๕} พระศรีกิตติโสภณ, มหาชนบท ๑๖ แคว้นในชมพูทวีปสมัยพุทธกาล และจดหมายเหตุเรื่องอนาคาริกัมมปาละ, (กรุงเทพมหานคร: วัดจักรวรรดิราชาวาส, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑.

^{๗๖} พระครูปลัดชูเกียรติ ฐิตปัญโญ (ศรียาชีพ), “ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมบทบาทผู้นำของพระเจ้าพิมพิสารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิธานิพนธ์พุทธศาสนศึกษาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๙๒.

^{๗๗} ที.สี.อ. (ไทย) ๑๒/๙.

^{๗๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๖/๖๗-๖๘.

สงบ เกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบภูมิธรรมของตน เพื่อรับฟังพระธรรมเทศนาอันนำไปสู่ความสำเร็จต่อไป

พระพุทธเจ้าจึงตรัสอธิบาย ๔ เรื่องความจริงของสรรพสิ่งให้สดับ พระเจ้าพิมพิสารและบริวารได้เจริญวิปัสสนาพิจารณาตามพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ในที่สุดเกิดความรู้แจ้งเห็นชัดในสรรพสิ่งว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดย่อมดับไปเป็นธรรมดา” พระองค์และบริวาร ๑๑ นหุตได้บรรลุโสดาปัตติผล^{๗๙} ส่วนบริวารอีก ๑ นหุต ได้ประกาศตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งตลอดชีวิต หลังจากได้บรรลุธรรมแล้ว พระองค์ทรงเกิดความเลื่อมใส จึงได้ถวายวัดพระเวฬุวัน ซึ่งเป็นพระราชอุทยานของพระองค์แด่พระพุทธเจ้าเพื่อเป็นที่พักอาศัยของภิกษุสงฆ์ ซึ่งถือว่าเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา^{๘๐} นอกจากนั้นพระองค์ยังมีบทบาทในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาด้วยการอนุญาตให้พระนางเขมา ซึ่งเป็นพระชายาได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา นับเป็นการส่งเสริมการปฏิบัติที่ถือว่ายิ่งยวดในสมัยพุทธกาล พระองค์ทรงเป็นผู้ริเริ่มการทำบุญอุทิศให้ญาติที่เสียชีวิตไปก่อน เรียกว่า บุญเปตพลี และทรงอนุญาตคนทำการวัดแก่พระปิลินทวัจฉะ เพื่อเป็นการอำนวยความสะดวกและเป็นการสงเคราะห์อุปถัมภ์พระภิกษุอีกด้วย เป็นต้น

ในช่วงท้ายของพระชนม์ชีพ พระเจ้าพิมพิสารถูกพระราชโอรสคือพระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์ เพราะหลงในคำยุยงของพระเทวทัต หลังจากถูกกรีดพระบาทด้วยมีดโกน พระเจ้าพิมพิสารทรงเกิดทุกข์เวทนาอย่างแรง แต่ก็มีพระสติรำลึกอยู่ว่า อโห พุทฺโธ อโห ธมฺโม อโห สงฺโฆ ทรงมีอารมณ์กรรมฐานเป็นพุทธานุสสติ ทรงสิ้นพระชนม์ด้วยพระกรรมฐานนั่นเอง ครั้นเสด็จสวรรคตแล้วได้ไปบังเกิดเป็นยักษ์ชื่อว่า ขนวสกะ เป็นผู้บำรุงของท้าวเวสสุวรรณในเทวโลกชั้นจามหาราชิกา^{๘๑} อันที่จริงท่านสามารถไปอุบัติในภพอื่นเป็นเทพที่สูงกว่านี้ก็ได้ แต่ที่พระองค์เสด็จมาอุบัติในสวรรค์ชั้นนี้ด้วยอำนาจความผูกพันในภพเดิม^{๘๒}

๒) อนาถบิณฑิกเศรษฐี

ย้อนไปเมื่อแสนกัปในสมัยนั้นมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งพระนามว่าพระเจ้าปทุมุตตรพระพุทธเจ้า ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้เกิดเป็นกุลบุตรของผู้มีสกุลในเมืองหังสวดี อยู่มาวันหนึ่งท่านได้ไปฟังธรรมจากพระบรมศาสดาได้เห็นพระบรมศาสดาทรงสถาปนาอุบาสกท่านหนึ่งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะผู้เป็นเลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายด้านการถวายทาน เป็นเหตุให้ท่านอยากเอาอย่างบ้าง จึงเร่งสั่งสมบุญกุศลอย่างยิ่งยวด ด้วยการเลี้ยงพระถวายภัตตาหารเป็นสังฆทานโดยมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน แล้วตั้งความปรารถนาว่า ความปรารถนาอย่างอื่นไม่ต้องการเลย ต้องการตำแหน่งอันเลิศอย่างนี้อย่างเดียว ทำอย่างนี้เมื่อละสังขารจากชาตินั้นแล้วไปบังเกิดในสวรรค์

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๘๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๙/๗๑-๗๒.

^{๘๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๐/๒๑๐.

^{๘๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๐-๒๘๑/๒๑๐-๒๑๑.

จนกระทั่งถึงเวลาก็กงมาสร้างบารมีบนโลกมนุษย์อีก ท่านเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๒ ภูมิคือ เทวโลก และมนุษย์โลกเท่านั้น ในช่วงตลอดแสนกัปที่ผ่านมาไม่ไปท่องเที่ยวเลย^{๘๓}

ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมนี้ อนาคตินทิกเศรษฐีได้เกิดเป็นชาวเมืองสาวัตถี เป็นบุตรของสมุนเศรษฐี เดิมชื่อสุทัตตะ เพราะเป็นผู้มีจิตเมตตาชอบทำบุญให้ทานแก่คนยากจน อนาถา มีน้องชายชื่อสุภูติและจุฬอนาถบิณฑิกะ มีน้องสาวชื่อ สิริสุมาณา^{๘๔} มีภรรยาชื่อว่าบุณณลักขณาซึ่งเป็นน้องสาวของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์^{๘๕} มีธิดา ๓ คน คือ มหาสุภัททา จุฬสุภัททา และ สุมนาเทวี มีบุตร ๒ คน คือกาฬะ^{๘๖} แต่อีกหนึ่งคนไม่ปรากฏชื่อได้ไปบวชอยู่กับพระสุภูติเถระผู้เป็นอา ท่านเศรษฐีมีลูกเขยคนโตซึ่งเป็นสามีของนางมหาสุภัททาไม่ปรากฏชื่อและวงศ์ตระกูล เขยคนที่ ๒ เป็นลูกชายของสหายของท่านเอง ลูกสาวคนเล็ก คือนางสุนามิได้แต่งงาน นางถึงแก่กรรมก่อนท่าน อนาถบิณฑิกะ มีลูกสะใภ้ชื่อสุชาดา เป็นน้องสาวของนางวิสาขามหาอุบาสิกา ลูกสาวของธัญชัยเศรษฐี^{๘๗} นอกจากนี้ท่านยังมีหลานสาว ๑ คน ไม่ปรากฏชื่อ มีหลานชาย ๒ คน คนหนึ่งชื่อเขมกะ เป็นคนประพฤติน่าเกลียดในทางชู้สาว อีกคนหนึ่งเป็นนักเลงสุราไม่ปรากฏชื่อเป็นคนที่ล้างผลาญสมบัติของบิดาจนหมดสิ้น^{๘๘}

สมัยหนึ่งอนาถบิณฑิกะไปทำธุระที่เมืองราชคฤห์ ได้เห็นเศรษฐีเมืองราชคฤห์นิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสาวกมาฉัน ภายหลังได้ถามปัญหาข้อใจกับพระพุทธเจ้า ได้ฟังคำอธิบายแล้วเกิดความเลื่อมใส ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอนุพุพพิถาและอริยสัจ ๔ ท่านได้ตั้งใจปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาตามพระธรรมเทศนาไม่นานก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล^{๘๙}

อนาถบิณฑิกเศรษฐีได้สร้างวัดเชตวันในเมืองสาวัตถีถวายพระพุทธเจ้า เป็นวัดที่สำคัญและมีชื่อเสียงที่สุดในสมัยพุทธกาล เพราะพระพุทธเจ้าเสด็จประทับที่วัดแห่งนี้นานถึง ๑๙ พรรษา^{๙๐} จึงทำให้พบชื่อวัดแห่งนี้ในคัมภีร์ต่างๆ ทางพระพุทธศาสนาอยู่เสมอ นอกจากนี้ท่านยังได้สร้างวิหารขึ้นอีกหลายหลังในบริเวณวัดพระเชตวัน เช่น สร้างซุ้มประตู ศาลา หอฉัน เรือนไฟ กัปปิกุฎี วัจจกุฎี สถานที่งกรรม โรงสำหรับงกรรม บ่อน้ำ ห้องอาบน้ำ ศาลาเรือนไฟ สระโบกขรณี มณฑป^{๙๑}

ท่านอนาถบิณฑิกะเป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก ที่บ้านของท่านจะจัดเตรียมสถานที่และตกแต่งอาสนะเพื่อถวายภัตตาหารเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์วันละ ๒,๐๐๐ รูปเป็นประจำ ท่านมีกิจวัตรประจำคือเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังธรรม เวลาไปฟังธรรมจะมีสิ่งของไปถวายไม่เคย

^{๘๓} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๙-๖๑.

^{๘๔} ชินตล ปกาลินี อ่างใน ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๖.

^{๘๕} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๔/๑๑๑.

^{๘๖} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๙๑-๙๕.

^{๘๗} อ.ส.ต.ต. (ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๒-๑๒๕.

^{๘๘} ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๑๗๒.

^{๘๙} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๕.

^{๙๐} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๕.

^{๙๑} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๗.

ขาด เมื่อได้ทำภารกิจเสร็จแล้ว ก่อนจะกลับบ้านก็มักจะตรวจดูตามวิหารว่ายังขาดสิ่งใด และคอยดูสิ่ง
ที่ภิกษุต้องการแล้วจัดหาสิ่งนั้นไปถวาย จึงทำให้ท่านมีความรอบรู้สิ่งที่ควรและไม่ควรนำไปถวายแก่
ภิกษุสงฆ์ ท่านจึงเป็นผู้ที่จัดอาหารและสิ่งของถวายได้เหมาะสมกับความต้องการของภิกษุสงฆ์
พระพุทธเจ้าทรงยกย่องอนาถบิณฑิกเศรษฐีไว้ในตำแหน่งผู้เลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายผู้ยินดีในการ
ถวายทาน^{๙๒} ท่านได้ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการถวายปัจจัย ๔ ตลอดมา นับตั้งแต่ท่านรับนับ
ถือพระพุทธศาสนา ถวายทาน รักษาศีล ฟังธรรมเป็นประจำท่านถึงแก่กรรมก่อนพระพุทธเจ้าดับ
ขันธปรินิพพาน หลังจากสิ้นชีวิตไปแล้ว ได้ไปอุบัติในดุสิตสวรรค์ เป็นผู้มีอภัยยศยินดีท่องเที่ยวใน
วิภวภูมิต่างๆ คือ เกิดในเทวโลก ๖ ชั้น จากนั้นจะดำรงอยู่ในชั้นนอกนิภวภูมิจนเข้านิพพาน^{๙๓}

๓) นางวิสาขามหาอุบาสิกา

นางวิสาขา ถือกำเนิดในตระกูลเศรษฐีเมืองภัททิยะ แคว้นอังคะ^{๙๔} เป็นธิดาของธัญชัย
เศรษฐี มารดาชื่อว่า สุมณาเทวี มีปู่ชื่อว่า เมณฑกเศรษฐี^{๙๕} มีย่าชื่อว่า จันทพุมมา เมื่อนางวิสาขายุ
ได้ ๗ ขวบ เมณฑกเศรษฐีผู้เป็นปู่ ได้ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยสาวกเสด็จมาที่เมืองของตน
เมณฑกเศรษฐีจึงเรียกนางวิสาขามาบอกว่าให้นำบริวาร ๕๐๐ คนของนางขึ้นรถม้า ๕๐๐ คัน^{๙๖}
พร้อมด้วยทาสีอีก ๕๐๐ คนไปต้อนรับพระพุทธเจ้า พระองค์ได้แสดงพระธรรมเทศนาโปรดนางวิสาขา
พร้อมด้วยบริวาร เมื่อจบพระธรรมเทศนานางวิสาขาก็ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันในพระพุทธศาสนา
ด้วยการฟังธรรมครั้งแรกในขณะที่มีอายุเพียง ๗ ขวบเท่านั้น สำหรับพระธรรมเทศนาที่นางวิสาขาได้
ฟังนั้น แม้ในพระคัมภีร์จะไม่ได้กล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นอนุพุทธิกถา^{๙๗}

นางวิสาขาได้ย้ายไปอยู่เมืองสาวัตถีตามบิดา ทำให้ได้รู้จักกับตระกูลของมิคารเศรษฐี
ซึ่งมีลูกชื่อว่า ปุณณวัณณกุมาร เมื่อปุณณวัณณกุมารเจริญวัยขึ้น บิดามารดาที่รับไว้ให้แต่งงานเพื่อสืบ
ทอดทรัพย์สมบัติในตระกูลของตน แต่ปุณณวัณณกุมารไม่ยอมแต่งงานจึงบ้ายเบี่ยงเรื่อยมา เมื่อถูกรับ
ไว้บ่อยๆ จึงรับปากว่าจะแต่งงานและหาอุบายเลี้ยงโดยการตั้งเงื่อนไขไว้ว่า ถ้าบิดามารดาสารทหาหญิง

^{๙๒} อก.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๔๙/๓๑.

^{๙๓} ธมมกร แซ่ฟอง, “ศึกษาศาสตร์บรรพบุรุษของผู้อุบัติในเทวภูมิ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๖๐.

^{๙๔} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๗๓.

^{๙๕} เหตุที่ได้ชื่อว่า เมณฑกเศรษฐี เนื่องจากมีแพะทองคำ ม้าและโคอุสภะ ผุดขึ้นในที่ประมาณ ๘ กรีส
ข้างหลังเรือนของเศรษฐี มีกลุ่มด้าย ๕ สีไว้ในปากของแพะ เมื่อต้องการเงินและทอง ก็นำกลุ่มด้ายออกจากปากของ
แพะ เงินและทองก็ไหลออกจากปากแพะ อ้างใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๔๗.

^{๙๖} ในชมพูทวีป มีกุมารีเพียง ๓ นางเท่านั้นที่มีรถเป็นพาหนะถึง ๕๐๐ คัน คือ จุนทิวราชมารี พระธิดา
ของพระเจ้าพิมพิสาร นางวิสาขา ธิดาของธัญชัยเศรษฐี และสุมนาราชมารี อก.ปณจก.อ. (ไทย) ๓/๖๘.

^{๙๗} อนุพุทธิกถา คือ พระธรรมเทศนาที่แสดงไปโดยลำดับ เพื่อพอกอภัยยศของสัตว์ให้หมดจดเป็นขั้นๆ
จากง่ายไปหายากเพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังอริยสัจ มี ๕ ประการ คือ ๑. ทานกถา ๒. พรณนาทาน ๒.
ศีลกถา ๓. พรณนาศีล ๓. สัตคกถา ๔. พรณนาสวรรค์ ๔. กามาทินวกถา ๕. พรณนาโทษของกาม และ ๕. เนกขัมมานิสัง
สกถา ๖. พรณนาอนิสังสแห่งการออกจากกาม อ้างใน พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์,
หน้า ๓๗๑.

ที่มีความงามครบ ๕ ประการ ซึ่งเรียกว่าเบญจกัลยาณี^{๙๘} ได้ตนจึงจะยอมแต่งงานด้วย บิดามารดาเมื่อรับทราบเงื่อนไขแล้วจึงเชิญพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญในด้านอติถิลักษณะจำนวน ๑๐๘ คนมารับประทานอาหารที่บ้านพร้อมสอบถามความมีอยู่จริงของหญิงที่มีลักษณะเบญจกัลยาณี เมื่อได้รับการยืนยันจากพราหมณ์มีหญิงเช่นนี้มีอยู่จริง จึงได้มอบพวงมาลัยและเครื่องทองหมั้นซึ่งมีมูลค่ามากถึง ๑๐๐,๐๐๐ กหาปณะ^{๙๙} แก่พราหมณ์เหล่านั้น แล้วส่งพราหมณ์ไปเสาะแสวงหาตามเมืองต่างๆ จนได้พบกับนางวิสาขา พราหมณ์ได้เห็นปัญญาอันชาญฉลาดและได้มีโอกาสเห็นลักษณะครบเบญจกัลยาณีของนางแล้ว จึงคล้องพวงมาลัยที่คอของนางเพื่อเป็นการหมั้นหมายตามธรรมเนียมของคนอินเดีย^{๑๐๐} เมื่อถึงวันแต่งงาน ธัญชัยเศรษฐีได้จัดเครื่องประดับมอบเป็นของขวัญให้แก่ลูกสาวของตน เรียกว่า “มหาลดาปสาธน์” มีมูลค่าถึง ๙ โกฏิ ค่าหัตถกรรม (ค่ากำเหน็จ) อีก ๑ แสน ใช้เวลาในการสร้างเครื่องประดับนี้ ๔ เดือนจึงเสร็จ หลังจากแต่งงานแล้วนางวิสาขาได้เป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งชักชวนสามีและพ่อสามีให้เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา และอุปัฏฐากบำรุงพระภิกษุตามจนสิ้นอายุขัย

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไม่ได้ระบุชัดเจนว่านางวิสาขาตายเมื่ออายุเท่าไร ตายที่ไหนด้วยโรคอะไร เพียงแต่ทราบโดยทั่วกันว่า นางวิสาขานั้นภายหลังจากแต่งงานก็ได้สร้างคุณงามความดีมาโดยตลอดไม่ขาดตกบกพร่อง ได้ให้การอุปัฏฐากดูแลภิกษุ ภิกษุณีด้วยปัจจัย ๔ อย่างต่อเนื่องเมื่อย่างเข้าวัยชราอาจจะไม่ค่อยได้มีโอกาสทำบุญที่บ้านของตนเองมากนัก เพราะประชาชนต่างได้เชื่อเชิญให้นางไปร่วมในงานบุญ งานมงคล งานมหรสพต่างๆ^{๑๐๑} ให้นางได้บริโภคอาหารเป็นคนแรกเพื่อเป็นสิริมงคลแก่พวกเขาอยู่ตลอด^{๑๐๒} ส่วนภาระการดูแลพระสงฆ์ทางบ้านนั้นได้มอบหมายให้บรรดาหลานทั้งหลายของนางเป็นผู้ดูแลในการจัดภัตตาหารถวายสงฆ์แทน^{๑๐๓}

ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้บันทึกไว้ว่า นางวิสาขามีบุตรจำนวน ๑๐ คน มีธิดาจำนวน ๑๐ คน บุตรและธิดาเหล่านี้แต่ละคนมีบุตรอีก ๑๐ คนและมีธิดาอีก ๑๐ คน ส่วนบรรดาหลานเหล่านั้นแต่ละคนก็มีบุตรอีก ๑๐ คน ธิดาอีก ๑๐ คน จำนวนลูกหลานของนางวิสาขาทั้งหมดมีจำนวน ๘,๔๒๐ คน^{๑๐๔} นางวิสาขานั้นเป็นหญิงที่แลดูไม่ชราภาพเลย แม้จะอายุ ๑๒๐ ปี กลับมีความงดงาม

^{๙๘} ชู.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๗๗.

^{๙๙} กหาปณะ เป็นชื่อมาตราเงินในสมัยโบราณ ๑ กหาปณะเท่ากับ ๒๐ มาสก หรือ ๑ ตำลึง คือ ๑ บาท วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๓/๙๔๕.

^{๑๐๐} เรื่องอุไร กุศลาสัย, **สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๖-๑๑.

^{๑๐๑} พระอรรถกถาจารย์ได้ยกตัวอย่างงานมหรสพ เช่น อาสาฬหนักขัตฤกษ์ ปวารณานักขัตฤกษ์ เป็นต้น วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๓/๖๗๔.

^{๑๐๒} วิ.ม. (ไทย) ๑/๔๔๓/๔๗๓.

^{๑๐๓} พระสารวญ ทรายฉิมภาลี, “ศึกษาเปรียบเทียบวิถีชีวิตของพระนางมหาปชาบดีโคตรมีและนางวิสาขามหาอุบาสิกาในพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สาขาวิชาปรัชญาและศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๕), หน้า ๖๔.

^{๑๐๔} ชู.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๑๐๑-๑๐๒.

เสมอต้นเสมอปลายราวกับเด็กหญิงรุ่นอายุ ๑๖ ปี ผมหงอกบนศีรษะสักเส้นก็ไม่มี สุขภาพแข็งแรง เวลาไปไหนมาไหนก็มีลูก หลาน และเหลนๆ ติดตามไปด้วย ประชาชนที่เดินผ่านเห็นไม่มีใครสามารถที่จะบอกได้เลยว่าคนไหนเป็นนางวิสาขา

แม้จะไม่สามารถระบุได้ว่านางวิสาขาตายที่ไหน แต่ในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินีได้ระบุว่านางวิสาขามีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี^{๑๐๕} หลังจากที่นางได้เสียชีวิตไปแล้วในคัมภีร์ขุททกนิกาย วิมานวัตถุได้บันทึกไว้ว่า พระอนุรุทธเถระได้พบนางเทพธิดาแล้วถามถึงวิมานที่อยู่ของนางวิสาขา นางเทพธิดาจึงตอบว่า “พระคุณเจ้าผู้เจริญ นางวิสาขามหาอุบาสิกาสหายของดิฉันนั้นได้สร้างมหาวิหารถวายสงฆ์ รู้แจ้งธรรม ได้ถวายทานเกิดแล้วในหมู่ทวยเทพชั้นนิมมานรดีเป็นชาติของท้าวสุนิมิตเทวราช นั้น”^{๑๐๖} แต่วิบากแห่งกรรมของนางเป็นเรื่องที่ใครๆ ไม่พึงคิด^{๑๐๗}

ผลของการบรรลุโสดาบันของนางวิสาขานั้นในคัมภีร์อรรถกถา บุคคลบัญญัติ สัตตักขัตตูปรมนิทเทสวัณณนา^{๑๐๘} กล่าวว่า ได้ทำให้นางเป็นบุคคล ๑ ในจำนวน ๗ คน^{๑๐๙} ที่ได้โสดาปัตติผล อุทังคโสด เป็นพระวิภูฏาภิรัตโสดาบัน คือผู้ที่มีความยินดีพอใจที่จะท่องเที่ยวไปอุบัติในเทวโลก ๖ ชั้น นางวิสาขานั้นเกิดบนสวรรค์ชั้นนิมมานรดีแล้วจะเกิดในชั้น อวิหา อตปปา สุทัสสา สุทัสสี และนิพพานในชั้นอนิรุทธพรหม (สุทธาวาส ๕) ไม่กลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก จึงทำให้ได้เสวยทิพย์สมบัติอยู่ตลอดกาลนาน บุคคลผู้มีความสมบัติเช่นนี้ นับว่าเป็นพระโสดาบันประเภทหนึ่งซึ่งเป็นประเภทพิเศษ เรียกว่า พระวิภูฏาภิรัตโสดาบัน ไม่นับเข้าในพระโสดาบัน ๓ ประเภท และเรียกนางวิสาขาที่ไปเกิดในชั้นนี้ว่า วิสาขานารี^{๑๑๐}

โดยสรุปแล้วจะพบว่า ผู้ที่บรรลุธรรมชั้นโสดาบันจะสามารถดำรงตนอยู่ในสังคมได้ในฐานะปกติเช่นเดิม ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด ไม่จำเป็นต้องแยกออกจากครอบครัวหรือต้องออกบวชเป็นบรรพชิต กับทั้งยังมีการประกอบธุรกิจ การครองเรือน ความเศร้าโศกเสียใจเหมือนปุถุชนทั่วไป เพียงแต่มีความหนักแน่นในพระรัตนตรัยและความมั่นคงในทาน ศีล และภาวนา โลกหน้าของพระโสดาบันจึงอุบัติในสวรรค์ รอวันที่จะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์เพื่อบำเพ็ญเพียรบารมีธรรมต่อไปจนกว่าจะบรรลุพระอรหันต์

^{๑๐๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๗๗.

^{๑๐๖} ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๗๔๕-๗๔๖/๘๖-๘๗.

^{๑๐๗} อจินไตย คือ สิ่งที่ใครๆ ไม่ควรคิด หากใครคิดเพียงเป็นส่วนแห่งความเป็นบ้า ความเดือนร้อน มี ๔ อย่างคือ ๑) พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ๒) ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน ๓) วิบากแห่งกรรม ๔) ความคิดเรื่องโลก อังใน อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๗/๑๒๒.

^{๑๐๘} วิภูฏาภิรัตโสดาบัน มี ๗ ท่าน ประกอบด้วย อนาถบิณฑกเศรษฐี วิสาขอุบาสิกา จูพรถเทวบุตร มหารถเทวบุตร อนุภรรณเทวบุตร นาคทัตตเทวบุตร และท้าวสักกเทวราช อังใน อกิ.ปุ.อ. (ไทย) ๓/๒๓๖-๒๓๗.

^{๑๐๙} พระวิภูฏาภิรัตโสดาบัน ๗ ท่าน ประกอบด้วย (๑) อนาถบิณฑกเศรษฐี (๒) วิสาขอุบาสิกา (๓) จูพรถเทวบุตร (๔) มหารถเทวบุตร (๕) อนุภรรณเทวบุตร (๖) ท้าวสักกเทวราช และ (๗) นาคทัตตเทวบุตร อังใน อกิ.ปุ.อ. (ไทย) ๓/๒๓๖.

^{๑๑๐} พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจारी (สิงห์โงน), “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๕.

๒.๒.๒ ฆราวาสที่บรรลุนิคมขั้นสกทาคามี

ฆราวาสที่บรรลุนิคมขั้นสกทาคามีนั้นมีปรากฏในพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่มากนัก ในที่นี้จึงจะยกมาเป็นตัวอย่าง จำนวน ๓ คน ดังนี้

๑) นางสาวนาเทวี

นางสุมนาเทวีเป็นธิดาคนสุดท้ายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ชาวเมืองสาวัตถี ได้รับมอบหมายจากพี่สาวสองคน คือ นางมหาสุภักทาและนางจุลสุภักทาผู้ที่เคยได้รับมอบหมายจากบิดา ให้ทำการบำรุงภิกษุสงฆ์และสามเณร จนกระทั่งพี่สาวทั้งสองบรรลุโสดาปัตติผล ต่อมาพี่สาวทั้งสองแต่งงานไปอยู่ในตระกูลสามี จึงมอบหมายให้นางสุมนาเทวีคอยดูแลบำรุงภิกษุสงฆ์และสามเณรภายในบ้านแทน นางได้ทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายเป็นอย่างดี จนกระทั่งได้ฟังธรรมจากพระเถระก็ได้บรรลุนิคมขั้นสกทาคามีผล และได้ทำหน้าที่เรื่อยมาจนกระทั่งเสียชีวิต ก่อนตายนางได้ให้คนไปเชิญบิดามารดา เมื่อท่านเศรษฐีมาแล้วนางสุมนาเทวีได้เรียกบิดาว่า “น้องชาย” ทำให้ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเกิดความสงสัยและเกิดความไม่สบายใจเป็นอย่างยิ่งที่ลูกสาวเรียกตนเช่นนั้น ทั้งๆ ที่ทำบุญกุศลถึงปานนี้ ก่อนตายจึงยังเสียดสีอีกจนถึงขั้นเพื่อเจ้าออกมาแบบนี้ จึงไปกราบทูลให้พระพุทธองค์ทรงทราบ แต่พอทราบว่าสาเหตุที่นางเรียกตนว่าน้องชาย เพราะนางมีคุณธรรมคือสกทาคามีผลสูงกว่าตนก็ปลื้มยินดี^{๑๑๑} หลังจากนางได้เสียชีวิตแล้วได้ไปอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต^{๑๑๒}

๒) นางอุตตราธิดาของปุณณเศรษฐี

นางอุตตราเป็นธิดาของนายปุณณะ ชาวเมืองราชคฤห์ เดิมมีนายปุณณะ ผู้เป็นพ่อของนางอุตตราเป็นคนรับใช้ในตระกูลของสุมนเศรษฐี เนื่องจากกุศลที่ได้ถวายอาหารแด่พระสารีบุตรผู้ออกจากสมาบัติใหม่ๆ ทำให้ก่อนคืนที่เขากำลังไถนกลายเป็นทองคำทั้งหมด เขาจึงได้เปลี่ยนสถานะเลื่อนชั้นจากคนรับใช้กลายเป็นเศรษฐีและเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า ธนเศรษฐี จากนั้นธนเศรษฐีได้จัดทานบริจาคแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประธาน เป็นเวลาตลอด ๗ วัน ครั้นเมื่อถึงเวลาจบอนุโมทนาภาในวันที่ ๗ พระพุทธองค์จึงตรัสอนุพุทฺธิกาให้ฟัง ธนเศรษฐี ภรรยา และนางอุตตราก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล^{๑๑๓}

ต่อมานางอุตตราได้แต่งงานกับบุตรเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ สามีของนางและท่านสุมนเศรษฐีผู้เป็นบิดาของสามีเป็นชนมิจฉาทิฐิ ส่วนนางอุตตรานั้นมีจิตเลื่อมใสมั่นคงในพระพุทธศาสนา หลังจากแต่งงานแล้วนางไม่ค่อยมีโอกาสได้สร้างบุญกุศลเหมือนแต่ก่อน ทำให้รู้สึกเศร้าหมองไม่มีความสุข ด้วยเหตุนี้จึงส่งคนไปแจ้งความเดือดร้อนต่อท่านธนเศรษฐีผู้เป็นบิดาของตนผู้ซึ่งในอดีตเคยเป็นลูกน้องเก่าของท่านสุมนเศรษฐี นางอุตตราได้ขอทรัพย์จำนวนหนึ่งจากผู้เป็นบิดาเพื่อนำมาบำเพ็ญ

^{๑๑๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐๓-๒๐๗.

^{๑๑๒} ธมมร แห่งฟอง, “ศึกษการบรรลุนิคมของผู้อุบัติในเทวภูมิ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, หน้า ๖๐.

^{๑๑๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๒๖๔.

กุศล ครั้นได้ทรัพย์มาสมดังตั้งใจแล้วนางจึงขอโอกาสทำบุญต่อสามี ๑๕ วัน โดยจ้างนางสิริมาให้ทำหน้าที่ภรรยาแทนตน เมื่อได้รับอนุญาตจากสามีแล้ว นางอุตตราจึงทูลอาราธนาพระบรมศาสดาพร้อมเหล่าภิกษุสงฆ์ให้มารับอาหารบิณฑบาตที่เรือนของนางตลอด ๑๕ วัน พระพุทธองค์ทรงพระกรุณาได้ให้การอนุเคราะห์พาพระภิกษุสงฆ์มาทำภักติก ฌ เรือนนางอุตตราอุบาสิกาและทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดทุกวัน

ครั้นถึงวันที่ ๑๔ เศรษฐีสามีของนางเห็นภรรยาของตนพร้อมทั้งบ่าวไพร่ช่วยกันเตรียมอาหารถวายพระสมณะด้วยความวุ่นวาย นึกขึ้นในใจว่า ภรรยาของเราแน่แท้ที่แน่แท้ให้เป็นผู้สุขในเรือนของตน กลับหาเรื่องเหน็ดเหนื่อยวุ่นวายเหมือนนางทาสี ส่วนนางอุตตราเห็นว่าสามีประมาทมัวเมาในชีวิต มัวแต่กินบุญเก่าคิดว่าตัวเองร่ำรวยจึงไม่ทำบุญสร้างกุศล นางได้หิวระเอบในความโง่เขลาของสามี ขณะนั้นนางสิริมายืนเคียงข้างอยู่กับเศรษฐี คิดว่านางอุตตราหิวระเอบจะตนบังเกิดความหึงหวงจนลืมตัวสำคัญว่าตนเป็นภรรยาของเศรษฐีมิใช่หญิงโสเภณีที่นางอุตตราจ้างมา จึงรีบลงจากเรือนตรงไปในครัวแล้วคว้าทัพพีตักน้ำมันในกระทะที่กำลังเดือดพล่านเทราตนางอุตตราตั้งแต่ศีรษะลงไปทั่วตัวด้วยอำนาจความเมตตาที่นางอุตตรามิให้แก่นางสิริมา ทำให้นางมิได้มีความโกรธเคืองทั้งยังเห็นนางสิริมาเป็นผู้มีบุญคุณเพราะได้ยอมมาทำหน้าที่ภรรยาชั่วคราวแทนตน นางอุตตราจึงมีโอกาสได้สร้างบุญกุศลสมความตั้งใจ ด้วยเหตุนี้ น้ำมันที่ราดลงบนศีรษะของนางอุตตราจึงเย็นเหมือนน้ำหอมที่ขมิโลมบนผิวกาย^{๑๑๔} แม้บรรดาคนรับใช้จะแสดงความโกรธแค้นพากันประทุษร้ายต่อนางสิริมา นางอุตตราก็รีบห้ามปรามมิให้ทำอันตรายต่อหญิงผู้เปรียบเสมือนเพื่อนรักของเธอ เป็นเหตุให้นางสิริมาได้สติสำนึกตัวเกิดความรักเคารพและยำเกรงนางอุตตราถึงกับก้มกราบแทบเท้าเพื่อขออภัยโทษ นางอุตตรายังไม่เคยยกโทษให้ทันทีโดยกล่าวว่านางเป็นผู้ที่มีบิดา จึงบอกให้นางสิริมาไปขอขมาต่อพระพุทธเจ้า ถ้าพระองค์ทรงยกโทษให้ก็จะยกโทษให้ นางสิริมาได้กระทำตามนั้นและได้รับฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์จนได้บรรลุโสดาปัตติผล ส่วนนางอุตตราได้ตั้งใจไปตามกระแสพระธรรมก็ได้ดำรงอยู่ในสกทาคามีผล^{๑๑๕} ภายหลังพระพุทธองค์ได้ทรงยกย่องนางอุตตราไว้ในฐานะเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายในทางยินดีในฉนวน^{๑๑๖} เมื่อสิ้นชีวิตแล้วนางได้ไปอุบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์^{๑๑๗}

๓) นายอิสิทัตตะ

อิสิทัตตะเป็นบุตรในตระกูลช่างไม้ ชาวหมู่บ้านส่วยชื่อสาธุกะ เป็นพนักงานรักษาช้างของพระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แคว้นโกศล ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจนบรรลุโสดาบันและสกทาคามี^{๑๑๘} แต่ยังไม่เคยพบพระพุทธเจ้า พอได้ฟังข่าวว่าภิกษุจำนวนมากกำลังทำจิวรกรรมเพื่อถวายพระผู้มีพระภาค จึงให้บุรุษคอยเฝ้าหนทางโดยสั่งว่า ถ้าเห็นพระพุทธเจ้าเมื่อไหร่ก็ให้มาบอกทันที เนื่องจากมีความประสงค์จะเข้าไปทูลสนทนากับพระผู้มีพระภาคและถวายทาน ด้วยคิดว่าตนสำเร็จโสดาบันก็ไม่ได้เข้าเฝ้า แม้สำเร็จสกทาคามีก็ยังไม่เข้าเฝ้าอีก จึงจำเป็นต้องหาโอกาสเข้าเฝ้าพระศาสดา

^{๑๑๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๒๖๘.

^{๑๑๕} พุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๑๘.

^{๑๑๖} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๖๒/๓๒.

^{๑๑๗} พุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๒๓/๗๕.

^{๑๑๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒/๔๙๖.

ต่อจากนั้นล่วงไป ๒-๓ วัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จมา พวกบุรุษจึงได้มาบอกให้ช่างไม้อิสิตทัตตะและพรรคพวกได้ทราบ ช่างไม้จึงได้ติดตามพระพุทธเจ้าไป แต่เนื่องจากพระพุทธองค์ทรงดำริว่าการทำปฏิสนธารกับเขาเหล่านี้ผู้ยืนและเดินไปไม่ควร เพราะพวกเขาเป็นผู้มีผลอันถึงแล้ว คือเป็นสกทาคามีบุคคลแล้ว^{๑๑๙} ดังนั้น จึงแวะข้างทางแล้วประทับนั่งที่โคนไม้ พวกช่างไม้จึงได้เข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามปัญหาและสนทนากับพระพุทธเจ้า เมื่อได้โอกาสอิสิตทัตตะจึงทูลความในใจว่า เมื่อใดที่ตนได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงเตรียมการจะเสด็จจาริกจากพระนครสาวัตถีไปในโกศลชนบท เมื่อนั้นรู้สึกน้อยใจและเสียใจว่า “พระผู้มีพระภาคจักห่างไกลตัวเราไป” และกล่าวต่อว่า หากเมื่อใดที่ได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงเตรียมการจะเสด็จกลับจากแคว้นมคธมายังแคว้นกาสิ เมื่อนั้นจะรู้สึกปลื้มใจและดีใจว่า “พระผู้มีพระภาคจักอยู่ใกล้ตัวเรา”^{๑๒๐} นั่นเพราะความศรัทธาในพระพุทธเจ้าของอิสิตทัตตะนั้นมีพื้นประมาณ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับช่างไม้ว่า การอยู่ครองเรือนในโลกนี้คับแคบ^{๑๒๑} เป็นทางมาแห่งธูลี^{๑๒๒} ส่วนบรรพชาปลดปล่อย^{๑๒๓} ท่านทั้งหลายอย่าได้ประมาทเลย อริยสาวกผู้ประกอบ ด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ธรรม ๔ ประการ คือ^{๑๒๔}

- ๑) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า
- ๒) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม
- ๓) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์
- ๔) มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจาคะอันปล่อยแล้ว มีฝ่ามืออันชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการจำแนกทาน อยู่ครองเรือน เป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะรู้ในเบื้องหน้า

หลังจากฟังธรรมจากพระพุทธองค์จบแล้ว พวกช่างไม้ไม่มีอิสิตทัตตะ เป็นต้น ต่างก็รื่นเริงยินดีในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอน สำหรับอิสิตทัตตะนั้นเพราะเป็นพระอริยบุคคลชั้นสกทาคามี หลังเสียชีวิตในโลกมนุษย์ได้เป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดุสิต^{๑๒๕}

^{๑๑๙} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๒/๒๘๗.

^{๑๒๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒/๔๙๖-๔๙๘.

^{๑๒๑} การอยู่ครองเรือนในโลกนี้คับแคบ เพราะมีกิเลสชาติเครื่องให้กังวล และมีความห่วงใย

^{๑๒๒} เป็นทางมาแห่งธูลี คือ รากะ โทสะ และโมหะ

^{๑๒๓} บรรพชาปลดปล่อย เพราะไม่มีกิเลสชาติเครื่องกังวล และไม่มีมีความห่วงใย

^{๑๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒/๔๙๖-๕๐๐.

^{๑๒๕} อภ.น.ก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๕๐๓.

๒.๒.๓ ขรราวาสที่บรรลุนิพพานชั้นอนาคามี

อนาคามีเป็นชื่อเรียกอริยบุคคลชั้นที่ ๓ ละสังโยชน์ได้ ๕ ประการ ขรราวาสที่บรรลุนิพพานชั้นนี้มีไม่มากนัก ในที่นี้จะยกตัวอย่างจำนวน ๓ คน ดังนี้

๑) จิตตคหบดี

ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ จิตตคหบดีได้บังเกิดในเรือนสกุล กรุงหงสวดี ต่อมาฟังธรรมกถาของพระศาสดาเห็นพระศาสดาทรงสถาปนาอุบาสกคนหนึ่งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นเลิศกว่าอุบาสกผู้เป็นธรรมกถิกจึงทำกุศลให้ยิ่งยวดขึ้นไป บรรณาตตำแหน่งนั้นบ้าง ครั้นสิ้นชีวิตลงก็เวียนว่ายอยู่ใน ภพภูมิเทวดาและมนุษย์ถึงแสนกับ^{๑๒๖}

ในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า จิตตคหบดีบังเกิดในเรือนแห่งนายพรานเนื้อ ต่อมาในเวลาที่เขาสามารถจะทำงานในป่าได้แล้ว วันหนึ่งเมื่อฝนตกอยู่ เขาได้ถือเอาทอกเข้าไปในป่าเพื่อจะฆ่าเนื้อ ขณะที่กำลังมองดูเนื้อตัวหนึ่งอยู่ ก็แลเห็นภิกษุรูปหนึ่งห่มผ้าบังสุกุลคลุมศีรษะนั่งอยู่บนหลังแผ่นดินที่เงื่อมเขาแห่งหนึ่ง ก็เกิดกุศลจิตขึ้นว่า พระผู้เป็นเจ้านั่งกระทำสมณธรรมอยู่รูปเดียว เราจักนำภัตตาหารมาเพื่อพระผู้เป็นเจ้านั้น เขาคิดดังนั้นแล้ว จึงได้รับกลับไปที่บ้าน ปังเนื้อที่ได้มาไว้ที่เตาหนึ่งแล้วหุงข้าวที่อีกเตาหนึ่ง ในระหว่างนั้นก็เห็นภิกษุสองรูปเที่ยวบิณฑบาตอยู่ จึงได้รับบาตรของท่านแล้วอาราธนาให้นั่งเหนืออาสนะที่จัดไว้ ให้อาหารแล้วส่งคนที่อยู่ในบ้าน ให้ดูแลพระภิกษุสองรูปนั้น ส่วนตัวเองก็ใส่ข้าวลงในหม้อ เอาใบไม้ผูกปากหม้อแล้วถือหม้อเดินไป ระหว่างทางก็เลือกเก็บดอกไม้ นานาชนิด ห่อด้วยใบไม้ ไปสู่ที่พระเถระนั่งแล้ว พร้อมด้วยดอกไม้เครื่องบูชา ยังจิตให้ยินดีฉันใดขอ บรรณาการพันหนึ่ง จงมายังจิตให้ยินดีในที่ที่ตนเกิดแล้ว ฉะนั้น และขอฝนดอกไม้มีสี ๕ สีจงตก พระเถระเห็นอุปนิสัยของเขาแล้ว บอกให้กรรมฐานมีอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ เขาทำกุศลจนตลอดชีวิต บังเกิดในเทวโลก ในสถานที่เกิดก็มีฝนดอกไม้ทิพย์ตกลงตามพื้นที่ประมาณแค่หัวเขา ทั้งตนเองก็ประกอบด้วยยศยิ่งกว่าเทวดาองค์อื่นๆ เขาเวียนว่ายอยู่ในเทวดาและมนุษย์พุทธันดรหนึ่ง^{๑๒๗}

ในสมัยพระพุทธเจ้าโคดม จิตตคหบดีเกิดในตระกูลเศรษฐี ที่เมืองมัจฉिकासันต์ แคว้นมคธ ด้วยบุญกรรมอันได้ตั้งจิตไว้ขณะถวายอาหารและดอกไม้แก่พระเถระในอดีตชาติ ในเวลาที่เขาเกิดจึงได้มีฝนดอกไม้ตกลงมาทั่วทั้งพระนครสูงประมาณถึงหัวเขา บิดามารดาของเขาคิดว่า เหตุที่เกิดขึ้นเสมือนหนึ่งจะเป็นการกำหนดชื่อบุตรของตน แม้ในวันเกิดทั่วพระนครก็วิจิตรด้วยดอกไม้ ๕ สี จึงขนานนามเขาว่า จิตตกุมาร^{๑๒๘} เมื่อบิดาเสียชีวิต ก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเศรษฐีในเมืองแทนบิดา ท่านได้เห็นพระมหานามะผู้อยู่ในกลุ่มพระปัญจวัคคีย์มาที่เมืองมัจฉिकासันต์ มองเห็นปฏิบัติอิริยาบถของพระมหานามะแล้วเกิดศรัทธาเลื่อมใสจึงนิมนต์ไปฉันที่บ้าน พระเถระเห็นว่าท่านมีอุปนิสัยเหมาะสมจึงให้กรรมฐานและแสดงธรรมเรื่องสหายตนิวัถค์ ซึ่งเป็นธรรมเทศนาเกี่ยวกับการพิจารณาอายตนะอย่างละเอียด ท่านเจริญวิปัสสนาพิจารณาตามธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุสุดาบันเป็นพระอริยบุคคล

^{๑๒๖} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๓๓/๖๑-๖๕.

^{๑๒๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๒๕๗-๒๕๘.

^{๑๒๘} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/๖๒-๖๓.

ชั้นต้นในพระพุทธศาสนา ภายหลังได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทำบุญถวายทานในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่นั้นมาอย่างสม่ำเสมอ

จิตตคหบดีได้สร้างอัมพการามซึ่งแต่เดิมนั้นเป็นสวนมะม่วงของท่าน เมื่อเกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนาแล้วก็ถวายไว้ในพระพุทธศาสนา โดยมอบต่อหน้าพระมหานามเถระและภิกษุสงฆ์ และได้สร้างวิหารใหญ่โตไว้ในอารามแห่งนี้ เพื่อใช้เป็นที่ต้อนรับภิกษุสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ นอกจากนี้จะมีศรัทธาถวายทานและให้ความอุปถัมภ์พระสงฆ์แล้ว ยังได้แสดงธรรมอันเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาแก่บุคคลอื่นๆ ให้มีความรู้ความเข้าใจในธรรมยิ่งขึ้น ท่านจะใช้เวลาหลังจากที่ทำบุญถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ สนทนาธรรมกับพระสงฆ์อยู่เสมอๆ ครั้งหนึ่งท่านได้ถามปัญหาธรรมเรื่องความต่างกันแห่งธาตุกับพระเถระผู้เป็นหัวหน้าที่ได้นิมนต์มาฉันที่บ้าน แต่พระเถระไม่ตอบ แม้จะถูกถามถึง ๓ ครั้งก็ยังไม่ตอบ ในที่สุดพระอสิทตตะ^{๑๒๙} จึงอาสาตอบคำถามแทน โดยสนทนาธรรมกับท่านเศรษฐีโต้ตอบกันไปโต้ตอบกันมาทำให้ผู้อยู่ในที่ประชุมนั้นเกิดความรู้แจ้งในธรรมยิ่งขึ้น^{๑๓๐}

ในเวลาต่อมาพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะอัครสาวกทั้ง ๒ องค์ได้ทราบถึงคุณความดีต่างๆ ของจิตตคหบดี ท่านทั้ง ๒ มีความประสงค์จะสงเคราะห์จิตตคหบดี จึงพร้อมด้วยพระเถระหลายรูป คือ พระมหากัจจายนเถระ พระมหาโกฏฐิตเถระ พระเวตเถระ พระอุบาลีเถระ พระอานนทเถระ พระราหุลเถระ พร้อมทั้งพระภิกษุ ๑,๐๐๐ รูป ได้พากันไปแคว้นกาสิและเดินทางไปเมืองมัจฉิกาสันต์ ฝ่ายจิตตคหบดีเมื่อทราบข่าวการมาของพระมหาเถระและภิกษุสงฆ์จึงออกไปต้อนรับ และนิมนต์พระมหานามเถระและพระภิกษุสงฆ์เข้าไปในวิหารที่ตนสร้างถวายไว้ โดยได้จัดเครื่องสักการะมากมายถวายแก่พระอัครสาวกและพระภิกษุเหล่านั้น จากนั้นได้อาราธนาพระสารีบุตรเถระแสดงธรรมเทศนา พระเถระจึงได้แสดงธรรมเรื่อง สังขาร จิตตคหบดีเมื่อได้ฟังธรรมนั้นแล้วพิจารณาเห็นสังขารที่ได้เคยถูกบีบคั้นมาในชาติก่อนทำให้บรรลุนาคามีผล^{๑๓๑}

จิตตคหบดีเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง ถึงพร้อมด้วยศีล และโภคะ มีอัยยาศัยเอื้อเพื่อแก่คนทั่วๆ ไป สงเคราะห์บริษัทด้วยวัตถุสิ่งของและอนุเคราะห์ด้วยการแสดงธรรมให้ฟัง ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายผู้เป็นธรรมกถึก^{๑๓๒}

จิตตคหบดีได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการถวายปัจจัย ๔ เผยแผ่ธรรม นำพามิตรสหายมาสู่พระพุทธศาสนา ในช่วงบั้นปลายของชีวิต จิตตคหบดีได้ป่วยหนัก เหล่าเทวดาที่อยู่ตามอาราม ตามป่า ตามต้นไม้ได้มาประชุมกันแล้วกล่าวกับท่านว่า “คหบดีท่านจงปรารถนา เป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาลเถิด” จิตตคหบดีก็กล่าวปฏิเสธว่า “เทวดาทั้งหลาย การเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ต้องละทิ้งไปทั้งนั้นแหละ” พกญาติมิตรและบริวารผู้ที่มาเฝ้าใช้ เมื่อได้ยิน

^{๑๒๙} พระอสิทตตะเป็นบุตรของนายเกวียนคนหนึ่ง ในวัฏฏคาม แคว้นอวันตี อสิทตตะเป็นอภิญญูสหาย (คือสหายที่ไม่เคยเห็นหน้ากัน) กับท่านคหบดี ศึกษาเพิ่มเติมในประวัติของท่านอสิทตตะในงานวิจัยนี้

^{๑๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๔/๓๗๒-๓๗๔.

^{๑๓๑} วิ.จ. (ไทย) ๖/๓๓/๖๕., ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๒๔๗.

^{๑๓๒} อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๐/๓๔๑.

จิตตกหนักกล่าวอย่างนี้ จึงพากันกล่าวเตือนสติ ขอให้ท่านตั้งสติไว้ให้ดีอย่าพูดเพ้อ จิตตกหนักซึ่งยังมีสติอยู่ ได้บอกญาติมิตรและบริวารที่มาเฝ้าใช้ว่า ท่านกำลังสนทนากับเหล่าเทวดาอยู่ เหล่าญาติมิตรและบริวารจึงได้ขอให้จิตตกหนักช่วยแสดงธรรม ท่านจึงได้แสดงธรรม สั่งสอนเหล่าญาติมิตรและบริวารว่า พวกท่านต้องฝึกหัดจิตใจให้มีความเลื่อมใส มีศรัทธาความเชื่อ และความมั่นใจในพระรัตนตรัย หลังจากท่านสิ้นชีวิตแล้วได้ไปอุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส แล้วจึงนิพพานในชั้นนั้นต่อไปในอนาคต^{๑๓๓}

โดยสรุป จิตตกหนักได้บรรลุโสดาบันจากพระมหานามะเถระตามอรรถกถาเพราะฟังธรรมสหายตนวิงศ์เท่ากับได้บรรลุโสดาปัตติผล สาเหตุที่ท่านบรรลุได้ง่าย เนื่องจากในอดีตชาติสมัยพระพุทธชนามว่ากัสสปะท่านเคยได้ฟังมาแล้วฟอกจิตฟอกใจของท่านมาแล้วและมีความมีปฏิภาณของท่านยังมั่นคงเมื่อเกิดมาในชาติของพระโคตมพุทธเจ้า แล้วได้ฟังอีกครั้งจากพระมหานามะเถระจึงได้บรรลุธรรมเป็นโสดาบัน และต่อมาก็ได้ฟังธรรมเรื่องเดียวกับฟอกจิตให้ละเอียดสุขุมเข้าไปอีก จากการฟังพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเมื่อท่านจาริกมาเมืองนี้ ท่านได้แสดงธรรมสหายตนวิงศ์โดยย่อเท่านั้น จิตตกหนักก็ได้บรรลุพระอนาคามี

๒) อุคคเศรษฐี

ในสมัยพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ปทุมุตตระ ท่านอุคคหนักได้เกิดในตระกูลหนึ่งที่นครหงสวดี เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์แล้ว มีความเลื่อมใส และเมื่อได้เห็นพระพุทธองค์ทรงประกาศยกย่องอุปาสกคนหนึ่งว่าเป็นยอดของผู้ถวายสิ่งที่พอใจ ท่านจึงปรารถนาฐานะเช่นนั้น จึงได้พยายามบำเพ็ญกุศลเป็นอันมากจนตลอดชีวิต และความปรารถนาของท่านก็สำเร็จผลในพุทธบาทกาลนี้

ในสมัยพระพุทธเจ้าโคตม อุคคเศรษฐีเกิดในตระกูลเศรษฐีชาวเมืองเวสาลี ที่มีชื่อว่าอุคคะ เพราะร่างกายของท่านสูงและสง่างามเหมือนเสาระเนียดที่ตกแต่งแล้ว และเหมือนแผ่นผ้าที่วิจิตรด้วยลวดลาย ที่ยกขึ้น พร้อมทั้งมีคุณพึงขจรไป ท่านได้ตั้งปัญหามพระพุทธรูปว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ทำให้สัตว์บางพวกนิพพาน บางพวกไม่นิพพาน พระพุทธรูปตรัสตอบว่า อุปาทานคือการยึดติดในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัตว์ไม่นิพพาน การไม่มีอุปาทานคือการยึดติดในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัตว์นิพพาน^{๑๓๔} ได้ฟังคำอธิบายแล้วเกิดความเลื่อมใส ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอนุปุปพิภพิกถาและอริยสัจ ๔ ตั้งใจปฏิบัติธรรม เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ไม่นานก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล ภายหลังได้บำเพ็ญเพียรปฏิบัติธรรมต่อ ก็ได้บรรลุอนาคามีผล^{๑๓๕}

ยามชราภาพ ท่านอุคคเศรษฐีคิดว่าสิ่งใดๆ ที่เป็นที่รักที่ชอบใจของตนเอง ก็จะต้องตายลงนั้นๆ แต่พระพุทธเจ้า และคิดว่าถ้าพระพุทธเจ้าทรงทราบวาระจิตของตนก็ขอให้เสด็จมายังบ้านของตน พระศาสดาทรงทราบวาระจิตของท่านแล้วเสด็จมาหา เขาจึงได้ถวายอาหารมีรสเลิศต่างๆ แต่พระ

^{๑๓๓} อัง.ทสก.อ.(ไทย) ๓/๖๓-๖๔/๓๕๓.

^{๑๓๔} ส.สพ.อ. (ไทย) ๔/๑/๑๙/๒๒๕.

^{๑๓๕} อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๐/๓๑.

ผู้มีพระภาคตามปรารถนา เพราะเหตุที่ท่านได้ถวายภัตตาหารอันมีรสเลิศต่างๆ แต่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีพระพุทธรูปเป็นประมุข อุคคเศรษฐีให้การอุปฐากพระสงฆ์ด้วยการถวายทาน ถึงแม้จะทราบความจริงว่าพระสงฆ์รูปนี้ทุกสี่ว่าได้สำเร็จวิชา ๓ อภิญญา ๖ ก็ตาม แต่ท่านก็ยังถวายทานด้วยจิตที่เสมอกันไม่แบ่งแยกว่าพระสงฆ์สำเร็จหรือไม่สำเร็จ มีศีลหรือไม่มีศีล^{๑๓๖} ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปเจ้าจึงได้สถาปนาท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่าพวกอุบาสกผู้ถวายโภชนาที่ชื่นชบใจ^{๑๓๗}

ในอังคุตตรนิกาย พระพุทธรูปองค์ตรัสเล่าให้ภิกษุสงฆ์ฟังว่า ท่านอุคคคหบดีชาวเมืองเวสาลี เป็นผู้เชื่อมั่นในพระองค์ ได้เห็นได้บรรลุอมตธรรม ทั้งประกอบด้วยคุณธรรม ๖ อย่างคือ มีความเชื่อมั่นคงในพระพุทธรูปเจ้า ๑ มีความเชื่อมั่นคงในพระธรรมเจ้า ๑ มีความเชื่อมั่นคงในพระสงฆ์เจ้า ๑ มีอริยศีล ๑ อริยญาณ ๑ อริยวิมุตติ ๑ ในอังคุตตรนิกาย ระบุสิ่งที่ท่านพอใจไว้หลายอย่าง เช่น ขาเหนียว หากร คือ ของควรเคี้ยวมีรูปคล้ายดอกสาละ เนื้อสุกรทอดกรอบ สาขุมิรูปคล้ายกำนบัว ซึ่งทอดสะเด็ดน้ำมันดีแล้ว ข้าวสาลีที่ขาวสะอาดมีกับมีแกมมาก ผ้าเนื้อดีทำในแคว้นกาสิ เตียงรูปสัตว์ร้าย ปูด้วยพรมเนื้อดี เครื่องปูลาดทำด้วยขนแกะสีขาว เครื่องลาดลายดอก เครื่องลาดอย่างดีทำด้วยหนังชะมด เครื่องลาดมีเพดาน เครื่องลาดใหญ่มีหมอนทั้งสองข้าง กับทั้งเตียงไม้จันทน์มีราคาสูงกว่าแสน และสิ่งเหล่านี้ท่านก็ได้ถวายแก่พระพุทธรูปองค์และภิกษุสงฆ์ เมื่อพระพุทธรูปองค์ทรงรับไทยธรรมของท่านแล้ว ได้ทรงอนุโมทนาด้วยอนุโมทนาพจน์ ต่อมาเมื่อสิ้นชีวิตแล้วท่านได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรเหล่ามโนมยเทพ มีชื่อว่าอุคคเทพบุตร และได้เคยมาเฝ้าพระพุทธรูปองค์ที่พระเชตวันมหาวิหารเมืองสาวัตถี^{๑๓๘}

สรุป อุคคคหบดีอุบาสก เกิดในตระกูลเศรษฐีในเมืองเวสาลี มีร่างกายสูง สง่างามเหมือนเสาระเนียดที่ตกแต่งแล้ว และเหมือนแผ่นผ้าที่วิจิตรด้วยลวดลายและมีคุณความดีทั้งหลายพึงขจรไป จึงตั้งชื่อว่า อุคคเศรษฐี ในอดีตชาติศาสนาพระพุทธรูปเจ้าปทุมุตตรได้ตั้งความปรารถนาไว้ ในกาลพุทธเจ้าโคตมนี้ท่านได้บังเกิดร่วมศาสนา และได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าเกิดความเลื่อมใสศรัทธาได้สดับฟังพระธรรมเทศนา ได้ปัญญาจักขุ บรรลุโสดาปัตติผล เป็นพระโสดาบัน และต่อมาไม่นานได้ตั้งใจฝึกจิตจนได้บรรลุพระอนาคามีผล เป็นพระอนาคามีเป็นลำดับ และได้จัดอาสนะ ๕๐๐ ที่ ถวายของที่ตนพอใจทุกวันนิมนต์พระมาฉันที่บ้านท่านประกอบด้วยคุณธรรม ๖ อย่างเมื่อท่านละสังขารแล้วไปเกิดในเทวโลกชั้นสุทธาวาส เป็นอุคคเทพบุตรบรรลุอรหัตผลที่นั่นตามที่มุ่งหมายไว้

๓) สันธานคหบดี

สันธานคหบดีเป็นชาวเมืองราชคฤห์ เป็นคหบดีผู้มีอานุภาพมาก เป็นยอดแห่งอุบาสกจำนวน ๕๐๐ คน มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง มีอริยศีล (ศีลประเสริฐ) มีอริยญาณ (ความรู้ประเสริฐ) มีอริยวิมุตติ (ความหลุดพ้นอย่างประเสริฐ) เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอริยสัจ ๔

^{๑๓๖} พระสุเมธ สุมโธ (นภดลจินดา), ศึกษาเปรียบเทียบบทบาทในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาของนักธุรกิจ ในสมัยพุทธกาลกับปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะกรณี ดร.บุญยง ว่องวานิช”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔๐.

^{๑๓๗} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๓/๓๒.

^{๑๓๘} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๒๕๓.

จากนั้นท่านได้เจริญวิปัสสนาพิจารณาตามธรรม แล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล ภายหลังจากนั้นท่านได้ตั้งใจปฏิบัติตนถือศีลอุโบสถเป็นประจำ กิจวัตรทุกวันของท่านในตอนเช้า จะอธิษฐานองค์อุโบสถ จากนั้นก็จะไปวัดถวายทานแด่พระสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน และตั้งใจฟังคำสอนเสมอๆ ในที่สุดด้วยความตั้งใจอันแน่วแน่ที่จะประพฤติธรรมนี้เอง ท่านก็ได้บรรลุอนุคามิผล

สันธานคหบดีเป็นอุบาสกที่เคร่งครัดในข้อวัตรปฏิบัติมาก ได้สมาทานรักษาศีลอุโบสถตลอดชีวิต เลิกการคลุกคลีด้วยภรรยา นุ่งขาวห่มขาว ประพฤติตนอยู่ในพรหมจรรย์โดยตลอด กิจวัตรประจำของท่านคือ ตอนเช้ามีตจะสมาทานองค์อุโบสถ พอสายก็ไปถวายทาน เพื่อเกื้อกูลภิกษุสงฆ์เป็นประจำไม่เคยขาด^{๑๓๙}

๒.๒.๔ ขรवासที่บรรลุธรรมชั้นอรหัตต์

อรหัตต์เป็นขั้นสูงสุดของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา เป็นการพ้นจากกองทุกข์ทั้งหมดโดยสิ้นเชิง เป็นเป้าหมายของการศึกษาและปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ผู้ที่ถึงพระอรหัตต์เป็นผู้กระทำที่สุดแห่งพรหมจรรย์ จากการศึกษาพบว่าผู้ที่บรรลุอรหัตต์ส่วนมากจะเป็นพระภิกษุและภิกษุณี สำหรับขรवासนั้นมีน้อยมาก ดังจะยกมาแสดงพอเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้

๑) พระเจ้าสุทโธทนะ

พระเจ้าสุทโธทนะเป็นกษัตริย์วงศ์ศากยะ ครองกรุงกบิลพัสดุ์^{๑๔๐} พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ทรงคุณธรรม คำนึงถึงความถูกต้องเป็นสำคัญ พระเจ้าสุทโธทนะพอได้ทราบข่าวว่าพระโอรสบำเพ็ญทุกกรกิริยา ๖ ปี บัดนี้ได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ จึงส่งอำมาตย์และบริวารไปทูลเสด็จพระพุทธองค์มายังพระราชนิเวศน์ แต่ทุกคนที่ไปต่างก็ได้บรรลุอรหัตผลและมีได้กลับมาอีกเลย โดยส่งไปถึง ๙ ครั้ง ครั้งสุดท้ายได้ส่งกาฬทายีอำมาตย์และบริวารไป ซึ่งท่านและบริวารก็ได้บรรลุอรหัตผลและได้บวชเช่นกัน เมื่อถึงเวลาอันสมควร พระกาฬทายีจึงทูลเสด็จพระพุทธองค์ไปโปรดพระประยูรญาติ จึงทำให้พระเจ้าสุทโธทนะพร้อมพระญาติได้ทำการถวายทาน และพระเจ้าสุทโธทนะได้บรรลุธรรมคือโสดาปัตติผลด้วยการฟังธรรมว่า “บุคคลไม่ควรประมาทในโภชนะที่ตนได้รับ ฟังประพฤติธรรมให้สุจริต ผู้ประพฤติธรรมอันสุจริตเป็นปกติย่อมอยู่เป็นสุข ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า” ต่อมาได้รับบาตรของพระพุทธเจ้าเข้าไปสู่ปราสาท ถวายขาทนียโภชนียาหารอันประณีต หลังภัตกิจได้ฟังธรรมอีกครั้งหนึ่ง จนได้บรรลุสุกหาคามิผล วันรุ่งขึ้นได้สดับมหาธรรมपालชาดกจึงบรรลุอนุคามิผล^{๑๔๑}

ต่อมาพระเจ้าสุทโธทนะประชวรหนัก พระพุทธองค์จึงได้เสด็จไปเยี่ยมพุทธบิดา เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม และได้แสดงธรรมคืออนิจจตาภิธรรมสูตรให้พระพุทธบิดาฟังในขณะที่กำลังประชวร พระเจ้าสุทโธทนะพิจารณาตามธรรมที่ได้สดับก็ได้บรรลุอรหัตผลในเพศขรवास และพิจารณาว่ามีพระชนมายุเพียงเท่านี้ จึงทูลลาพระศาสดาและพระบรมวงศานุวงศ์แล้วเสด็จ

^{๑๓๙} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๔๙-๗๙/๑๖-๒๙.

^{๑๔๐} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๓/๗๑.

^{๑๔๑} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๐๕/๗๑-๗๒.

นิพพานด้วยอนุภาทิเสสนิพพานภายใต้เศวตฉัตรนั่นเอง พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระมหากัสสปะเป็นผู้จัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระบิดา ครั้นพร้อมแล้วพระพุทธเจ้าทรงจุดคบเพลิงและถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระเจ้าสุทโธทนะด้วยพระองค์เอง

อนึ่งพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นผู้ทูลขอไม่ให้พระพุทธองค์อนุญาตการบวชแก่กุลบุตรผู้ที่มีมารดาบิดายังไม่อนุญาต เพราะจะทำให้ตระกูลของเขาเสื่อมเสีย และจะถูกตระกูลเหล่านั้นตำหนิได้^{๑๔๒} อันเนื่องมาจากการบรรพชาของสามเณรราหุล

๒) พระนางเขมา

พระนางเขมาถือปฏิสนธิในราชสกุลกรุงสาละ แคว้นมัททะ พระประยูรญาติ เณลิมพระนามว่าเขมา เพราะมีพระฉวีวรรณเลื่อมเรื่อต้งน้ำทอง^{๑๔๓} ครั้นเจริญพระชันษาก็เสด็จไปอยู่ในพระราชนิเวศน์ เป็นมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร ราชานแห่งแคว้นมคธ พระนางเป็นผู้หลงใหลในรูป เมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ ที่พระเจ้าพิมพิสารถวายให้เป็นวัดในพระพุทธศาสนาพระนางไม่เคยไปเฝ้าพระพุทธองค์เลย ทั้งนี้เป็นเพราะนางได้สัดบ่าวว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงโทษในรูปสมบัติ ด้วยเหตุที่นางเป็นผู้หลงมัว เมานในรูปโฉม ของตนเอง จึงไม่กล้าเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเกรงว่าจะไปไต่ยินพระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์แสดงเกี่ยวกับโทษในรูปโฉมของพระนาง ซึ่งท่านทำใจให้ยอมรับไม่ได้

ฝ่ายพระเจ้าพิมพิสารทราบถึงพระอุปนิสัยของพระมเหสี แต่ก็มี ความประสงค์ที่จะให้ท่านได้เข้าใจความจริงของชีวิตจึงหาอุบายที่จะให้พระนางเดินเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ให้ได้ พระเจ้าพิมพิสารทรงรับสั่งให้นักวีแต่งบทเพลงพรรณนายกย่องความสวยงามของเวฬุวันมหาวิหาร พระนางได้สัดบ่าวเพลงนั้นแล้วก็มี ความประสงค์จะเสด็จไปทอดพระเนตรเวฬุวันมหาวิหาร เมื่อพระนางได้เสด็จชมพระอุทยานจนสิ้นวันแล้ว พระนางคิดว่าพระกุฎีของพระพุทธองค์ว่างเปล่าจึงใคร่จะเข้าไปทอดพระเนตรได้เห็นพระพุทธองค์ประทับอยู่องค์เดียว มีสตรีงามปานเทพอัปสรยืนถวายพัดอยู่ใกล้ๆ พระพุทธองค์สตรีคนนั้นมีพระรัศมีเปล่งปลั่งดังทองคำ มีดวงตางามเช่นดอกบัว ริมฝีปากแดงดังผลมะพลับสุก ขำเลื่องแต่น้อยเป็นที่ยินดีแห่งใจและนัยน์ตา มีลำแขนเหมือนทองคำ วงหน้าสวย ถิ่นทั้งคู่เต่งตึงดังดอกบัวตูม มีเอวกลมกลม ตะโพกผึ่งผาย ลำขาน่ายินดีมีเครื่องตกแต่งงดงาม แวววาว ครั้นพระนางทอดพระเนตรเห็นแล้วดำริว่า ประชาชนต่างพากันกล่าวว่าพระพุทธองค์ดำเนินความงามของสตรี แต่สตรีที่กำลังถวายงานพัดแด่พระพุทธองค์อยู่นี้สวยหาสตรีใดมาเทียบได้ยาก คำกล่าวของประชาชนหาเป็นจริงไม่ เมื่อพระนางดำริดังนี้ก็ทรงตั้งพระทัยสัดบ่าวพระเทศนา โดยมีได้ทรงกังวลว่าพระพุทธองค์จะทรงดำเนินความงามแห่งรูปของพระนาง พระพุทธองค์ได้ทราบจิตของพระนางแล้วทรงเนรมิตสตรีที่พระนางเขมาทรงจ้องมองให้มีสรีระเปลี่ยนแปลงลวงเลยปฐมวัยแล้ว อย่างเข้าสู่มัชฌิมวัย จากมัชฌิมวัยแล้วเข้าสู่ปัจฉิมวัย เป็นผู้มีหนงเหยี่ยว่อน ผมหงอก ฟันหัก แก่หง่อม แล้วล้มลงกลิ้งพร้อมกับพัดใบตาล ร่างกายเน่าเหม็นเป็นหนอง นก กา แร้ง รุมแย่งกิน

^{๑๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๖-๑๖๗.

^{๑๔๓} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๕๘/๒๓๒.

หลังจากได้เห็นรูปที่พระพุทธองค์ทรงเนรมิตขึ้นแล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่าสรีระที่สวยงาม เห็นปานนี้ยังถึงความวิบัติอย่างนี้ได้ แม้สรีระของเรามีหรือจะไม่เป็นเช่นนั้น ขณะที่พระนางพิจารณา อยู่อย่างนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสพระคาถาภาษิตว่า “ชนเหล่าใด กำหนดด้วยราคะ เกาะกระแสบอยู่ เหมือนแมงมุมเกาะในตรงกลางที่ทำไว้เอง ชนเหล่านั้นตัดราคะนั้นเสีย ไม่มีความอาลัย ละกามสุขเสีย ได้ย่อมออกบวช”^{๑๔๔} พระนางก็ได้ปฏิบัติตามแนวคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ก็ได้สำเร็จอรหัตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสพระคาถาจบ ในขณะที่กำลังยืนอยู่ ธรรมดาผู้อยู่ครองเรือนเมื่อบรรลุอรหัตผลจะต้องนิพพาน หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวช ในวันนั้น ทั้งนี้ เพราะเพศฆราวาสไม่สามารถที่จะรับรองคุณธรรมอันสูงเช่นนี้ได้^{๑๔๕} แต่พระนางทราบว่ายาสังขาร ของพระนางยังเป็นไปได้ จึงดำริว่าจะให้พระราชามีพิสารอนุญาตการบวช แล้วได้เสด็จกลับไปพระ ราชนิเวศน์ทูลขออนุญาต พระราชาทรงอนุญาตและพาพระนางไปบวชในสำนักภิกษุณี^{๑๔๖} หลังจาก บวชแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงสถาปนาพระนางเขมาเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นผู้เลิศกว่าพวก ภิกษุณีสาวิกามีปัญญามาก^{๑๔๗}

๓) พระพาหิยทารุจิริยะ

พาหิยะเกิดในวรรณะแพศย์ นครภารุกัจจนคร แคว้นพาหิยะ สันนิษฐานว่าท่านได้ชื่อตาม แคว้น เจริญวัยครองเรือนทำมาค้าขายทางเรือเนื่องจากอาศัยภูมิลำเนาอยู่แถบชายฝั่งทะเล ครั้งหนึ่ง ได้ดำริจะไปสุวรรณภูมิ คือ ทำเรือสุปปารกะ ในอปรนตชนบท แต่ไม่ทันถึงที่หมายเรือก็ได้อัปปางกลาง สมุทร คนที่โดยสารเรือมาด้วยกันตายหมด เหลือแต่พาหิยะคนเดียวที่ทอดขอน้ำลอยน้ำมาจนถึง ทำเรือสุปปารกะ เสื้อผ้าหลุดลุ่ยหมด ด้วยความอายุจึงเอาเปลือกไม้มาห่อหุ้มร่างกายและได้ใช้อุบาย ดำรงชีพด้วยการหลอกลวงชาวบ้านในถิ่นนั้นว่าตนเป็นพระอรหันต์ ชาวบ้านเห็นแต่ดวงแก้วประกาย ประหลาดจึงหลงเชื่อ ได้ให้อาหารและย่องย่องนับถือ ทำให้ท่านมีชีวิตอยู่ได้ ต่อมาท่านพาหิยะก็สำคัญ ผิดว่าพฤติกรรมของตนที่เป็นอยู่คือพฤติกรรมของพระอรหันต์ เมื่อเปลือกไม้เหี่ยวแห้งแล้วก็ไม่ยอมมุ่ง ห่มผ้าอื่น ด้วยเกรงว่าความเป็นพระอรหันต์จะเสื่อม และลาภสักการะก็จะน้อยลง^{๑๔๘}

วันหนึ่ง ท้าวมหาพรหมซึ่งเป็นเพื่อนเก่าในอดีตชาติ ได้มาเตือนสติพร้อมกับบอกให้ท่าน ทราบว่า ท่านไม่ใช่พระอรหันต์และไม่ได้ปฏิบัติตามแนวทางที่จะทำให้เป็นพระอรหันต์ แล้วจึงบอกให้ ทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว และประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหาร กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล พาหิยะครั้งทราบดังนั้น ด้วยบารมีที่สั่งสมมาคิดที่จะแสวงหาทางหลุดพ้น จึงเดินทางลี้หนทาง ๑๒๐ โยชน์ ได้พบพระศาสดากำลังเสด็จเข้าไปบิณฑบาต ณ ละแวกบ้าน จึงหมอบลงแทบพระบาท ทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาถึง ๓ ครั้งเพราะเกรงว่าจะมีอันตรายต่อชีวิต

^{๑๔๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๗/๑๔๑.

^{๑๔๕} พลเฝ้า เพ็งวิภาส, “การวิเคราะห์บทบาทของภิกษุณีในพระพุทธศาสนา”, *ดุขฎิพนธ์พุทธศาสนาตร ดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๘๕.

^{๑๔๖} พุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๕๓/๔๖๔.

^{๑๔๗} อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๓๖/๓๐.

^{๑๔๘} พุ.อุป. (ไทย) ๓๓/๑๙๐-๑๙๕/๒๖๓-๒๖๔.

พระพุทธรูปเจ้าตรีสวายังไม่ใช้เวลาแสดงธรรมเพราะพระองค์กำลังบิณฑบาตอยู่ในเรื่องนี้ พระอรธกกาจารย์ได้ขยายความว่า เพราะท่านพาหิยะรู้อารมณ์ที่เป็นนิमितหรือฉลาดในสิ่งที่ตนเองไม่เห็น^{๑๔๙}

สาเหตุที่พระพุทธรูปทรงปฏิเสธถึง ๓ ครั้งเพราะทรงเห็นว่า พาหิยะเดินทางมาไกลเหน็ดเหนื่อย อินทรีย์ยังไม่แก่กล้าจึงทรงรอให้พักสักครู่หนึ่ง เพื่อให้มีอินทรีย์แก่กล้า จากนั้นจึงทรงแสดงธรรมให้ฟังด้วยพระดำรัสว่า “พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอควรศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นสักแต่ว่าเห็น เมื่อได้ยินสักแต่ว่าได้ยิน เมื่อทราบก็สักแต่ว่าทราบ เมื่อรู้ก็สักแต่ว่ารู้” หลังจากที่ได้ฟังธรรมแล้ว พาหิยะส่งญาณไปตามพระธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ท่านจึงขอพบพระพุทธรูปเจ้า แต่เพราะบาตรจีวรยังไม่ครบ ท่านจึงต้องแสวงหาบาตรและจีวรมาก่อน ขณะที่ท่านกำลังแสวงหาบาตรและจีวรอยู่นั้น ได้มีมนุษย์ผู้เป็นศัตรูในชาติก่อน ได้เข้าสิงในร่างของแม่โคลูกอ่อนตัวหนึ่งแล้ววิ่งมาขวิดท่านจนเสียชีวิต ในขณะที่อยู่ในเพศของคฤหัสถ์ผู้ได้บรรลุธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนานั้นเอง^{๑๕๐} ทั้งนี้เป็นด้วยบาปกรรมเก่าในอดีตชาติตามมาให้ผล กรรมเก่านั้นคือท่านเคยร่วมกับเพื่อนลวงโสเภณีนางหนึ่งไปฆ่าชิงทรัพย์ เรื่องมีอยู่ว่า ในชาตินั้นท่านเกิดเป็นลูกเศรษฐีวันหนึ่งได้ร่วมกับพวกอีก ๓ คนว่าจ้างโสเภณีนางหนึ่งไปหาความสุขสำราญกันในสวน ซึ่งเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจด้วยราคา ๑,๐๐๐ กหาปณะ ตกเย็นครั้นจ่ายค่าตัวให้นางแล้วรู้สึกเสียตาทจึงร่วมกันวางแผนฆ่านางทิ้งแล้วชิงเอาเงินคืน พร้อมปลดเอาเครื่องประดับในตัวนางไปด้วย ฝ่ายหญิงโสเภณีเมื่อรู้ว่าตนจะถูกฆ่าต่างๆ ที่ตนเองไม่มีความผิดก็ได้อ้อนวอนขอชีวิตแต่ก็ไร้ผล เพราะคนหนึ่งในจำนวน ๔ คนนั้นได้ลงมือฆ่านางเสียแล้ว ก่อนจะสิ้นชีวิตนางได้ตั้งจิตอธิษฐานขอให้ได้ฆ่าคนเหล่านั้นเป็นการแก้แค้นบ้างในชาติหน้า แรงแอาฆาตส่งผลให้นางเกิดเป็นนางยักษ์ฉนิ ฝ่ายพระพาหิยะและเพื่อนทั้ง ๓ คนนั้น เวียนว่ายตายเกิดและตกนรกเพราะกรรมนั้นส่งผล แล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ในชาตินั้นนางยักษ์ฉนิได้แปลงเป็นแม่โคขวิดตายหมดทุกคน^{๑๕๑}

ท่านพาหิยะได้รับการยกย่องจากพระพุทธรูปเจ้าว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายในทางรู้แจ้งได้เร็ว^{๑๕๒} เนื่องจากท่านได้ตั้งความปรารถนาไว้ในสมัยพระพุทธรูปเจ้าปฐมุตตระ ครั้งนั้นท่านเกิดเป็นกุลบุตรชาวเมืองหงสาวดี วันหนึ่งได้เข้าเฝ้าพระพุทธรูปเจ้า พร้อมกับพวกชาวเมืองเพื่อฟังพระสัทธรรม ได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าทรงแต่งตั้งพระอัครสาวกรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านตรีสรู้ได้เร็วพลัน (ชิปปาภิญา) ได้เกิดศรัทธาปรารถนาจะได้เป็นตั้งพระอัครสาวกรูปนั้น ท่านได้แสดงศรัทธาให้ปรากฏด้วยการทำความดีต่างๆ ตามที่พระพุทธรูปเจ้าปฐมุตตระตรัสสอน จนเป็นเหตุให้ได้รับพุทธพยากรณ์ว่า “ในอีก ๑ แสนกัปข้างหน้า พระพุทธรูปเจ้าโคดมจักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก เธอจักได้ออกบวชเป็นสาวกของพระองค์ จักได้บรรลุอรหัตผล พระพุทธรูปเจ้าโคดมจักตั้งเธอไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านตรีสรู้ได้เร็วพลัน” ท่านได้ฟังพระพุทธรูปเจ้าพยากรณ์แล้วเกิดปีติโสมนัสเป็น

^{๑๔๙} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๔๖.

^{๑๕๐} พุ.อุป. (ไทย) ๓๓/๑๙๕-๒๑๐/๒๖๔-๒๖๖.

^{๑๕๑} รายละเอียดใน พุ.อุป. (ไทย) ๓๓/๒๑๓-๒๑๖/๒๖๗., พุ.อุป.อ. (ไทย) ๗๒/๑๒๖/๒๘๙. และบรรจบบรรณรุจิ, อีสิตมหาสาวก, (นนทบุรี: กองทุนศึกษาพุทธสถาน, ๒๕๓๕), หน้า ๒๘๓.

^{๑๕๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๖/๒๘.

อย่างยิ่งและได้ทำบุญอื่นๆ สนับสนุนอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิตจากชาตินั้นๆ บุญส่งผลให้เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ จนมาถึงภพปัจจุบัน

จากการศึกษาพบว่า ฆราวาสที่บรรลุนิพพานในระดับชั้นโสดาบันนั้นมีเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นพระอริยบุคคลอันดับแรกในพระพุทธศาสนาที่ได้สัมผัสกระแสแห่งพระนิพพานแล้ว และมองเห็นความเป็นจริงในเรื่องของชีวิต ในเรื่องของความทุกข์ จะไม่มีการเดินผิดทางคือเดินทางสายกลางที่เรียกว่า อริยมรรค ดังที่พระสารีบุตรกราบทูลตอบพระพุทธเจ้าว่า “ผู้ใดประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า ผู้บรรลุโสดา”^{๑๕๓} ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้เข้าถึงได้โดยมาก ส่วนฆราวาสที่บรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลชั้นอื่นๆ นั้นพบได้น้อย โดยเฉพาะระดับชั้นอรหัตต์ สำหรับหลักธรรมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุนิพพานนั้นมีความแตกต่างกันไป ดังตารางที่ ๒.๒ จำแนกหลักธรรมที่ฆราวาสบรรลุนิพพาน โดยยกมาแสดงเฉพาะฆราวาสผู้บรรลุนิพพานที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ในงานวิจัยนี้เท่านั้น ดังนี้

ตารางที่ ๒.๒ จำแนกหลักธรรมที่ฆราวาสบรรลุนิพพาน

ระดับชั้นที่บรรลุนิพพาน	ฆราวาสผู้บรรลุนิพพาน	หลักธรรมที่ทำให้บรรลุนิพพาน
โสดาบัน	พระเจ้าพิมพิสาร	อนุปุพพิทธาและอริยสัง ๔
	อนาถบิณฑิกเศรษฐี	อนุปุพพิทธาและอริยสัง ๔
	วิสาขามหาอุบาสิกา	ไม่ปรากฏ
สกทาคามี	นางสุนณาเทวี	ไม่ปรากฏ
	นางอุตตรา	อนุปุพพิทธา
	นายอิสิทัตตะ	ไม่ปรากฏ
อนาคามี	จิตตคหบดี	สังฆารคาถา
	อุคคเศรษฐี	การละกามคุณ ๕
	สันธานเศรษฐี	อริยสัง ๔
อรหัตต์	พระเจ้าสุทโธทนะ	อนิจจตาภิธรรมสูตร
	พระเขมาเถรี	พระคาถาว่าด้วยการตัดราคะ
	พระพาหิยะ	อินทริยสังวร

โดยสรุปแล้วพบว่า ฆราวาสที่บรรลุนิพพานนั้นมีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในระดับชั้นต่างๆ เป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่า พระพุทธศาสนานั้นไม่ได้จำกัดเฉพาะแต่เพศพระภิกษุเท่านั้นที่จะสามารถเข้าถึงธรรมได้ แม้แต่ฆราวาสผู้ครองเรือน หากได้ปฏิบัติตามหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนก็สามารถบรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลได้ ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า หลักธรรมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุนิพพานนั้นมีทั้งแตกต่างกันและเหมือนกัน โดยเฉพาะหลักธรรมที่เหมือนกันนั้นก็ส่งผลให้บรรลุนิพพานในระดับที่

^{๑๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕.

แตกต่างกันได้ ทั้งนี้เป็นด้วยอรรถาธิบายที่เพาะบ่มมาแตกต่างกัน ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายหลักกรรมเหล่านี้ให้ละเอียดชัดเจนในบทถัดไป

บทที่ ๓

หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

ฆราวาสเมื่อแปลตามศัพท์แล้วหมายถึง ผู้อยู่ครองเรือน ได้แก่ ชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ใช่ภิกษุ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าการอยู่ที่คับแคบ เป็นทางมาแห่งทุกข์ ไม่มีความปลอดภัยเหมือนการบรรพชา เพราะต้องมาภาวนา ระงับ ในการดำเนินชีวิตที่ยุ่งยากซับซ้อน แต่กระนั้น หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาไม่ได้จำกัดผลเฉพาะกับบรรพชิตเท่านั้น หากแต่ฆราวาสก็สามารถเข้าถึงธรรมและบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้เช่นกัน จากการศึกษาฆราวาสผู้บรรลุธรรมในระดับชั้นพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ระดับในบทที่ ๒ พบว่ามีหลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรม ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑ หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรม

หลักธรรม	ฆราวาสผู้บรรลุธรรม	ระดับธรรมที่บรรลุ
อนุปฺพพิกกา	พระเจ้าพิมพิสาร	โสดาบัน
	อนาถปิณฑิกเศรษฐี	โสดาบัน
	นางอุตรา	สกทาคามี
อริยสัจ ๔	พระเจ้าพิมพิสาร	โสดาบัน
	อนาถปิณฑิกเศรษฐี	โสดาบัน
	สันธานเศรษฐี	อนาคามี
สังฆารกกา	จิตตคหบดี	อนาคามี
การละกามคุณ	อุคคเศรษฐี	อนาคามี
อนิจจาทิธรรมสูตร	พระเจ้าสุทโธทนะ	อรหันต์
พระคาถาว่าด้วยการตัดราคะ	พระนางเขมาเถรี	อรหันต์
การสำรวมอินทรี	พระพาหิยะ	อรหันต์

จากตารางพบว่า อนุปฺพพิกกาและอริยสัจเป็นหลักธรรมที่ทำให้บรรลุธรรมขั้นพื้นฐานในระดับโสดาบันและสกทาคามี อย่างไรก็ตาม แม้ในระดับอนาคามีและอรหันต์ผู้บรรลุธรรมก็มักจะได้รับฟังหลักธรรมทั้ง ๒ นี้ก่อนเป็นเบื้องต้น ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับอุปนิสัยและบารมีของแต่ละท่านที่สั่งสมมาด้วยเช่นกัน ดังกรณีของนางอุตราเมื่อได้ฟังอนุปฺพพิกกา ส่งใจน้อมไปในธรรมนั้น ทำให้บรรลุขั้นสกทาคามีได้เลย หรือในกรณีของสันธานเศรษฐีที่ได้ฟังอริยสัจ ๔ ก็สามารถเข้าถึงขั้นอนาคามีได้ต่างจากพระเจ้าพิมพิสารที่ได้ฟังอริยสัจ ๔ เหมือนกัน แต่บรรลุเพียงขั้นโสดาบัน เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้ที่บรรลุธรรมขั้นสูงไปกว่านี้ คือ ระดับอรหันต์ พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรมตามจริตของผู้ฟังเป็นหลัก เพื่อมุ่งผลให้เกิดขั้นต่อบุคคลนั้นๆ โดยเฉพาะ เช่น การแสดงธรรมเกี่ยวกับการตัดราคะแก่นางเขมาผู้หลงใหล

ความงามของตน หรือการแสดงธรรมเกี่ยวกับการสำรวมอินทรีย์ ๕ แก่ท่านพาหิยะ ที่มีความประพฤติผิดในความสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ เป็นต้น

หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุธรรมนั้นมีอยู่มากตามจำนวนผู้ที่บรรลุธรรม เช่น พระปัญจวัคคีย์ได้ฟังอนัตตลักขณสูตรจึงได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมกัน แต่ในงานวิจัยนี้จะได้แสดงเฉพาะหลักธรรมของพระอริยบุคคลที่นำเสนอไว้ในบทที่ ๒ เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในหลักธรรมและจะได้นำไปสู่การวิเคราะห์ในบทถัดไป ในบทนี้จึงจะนำเสนอรายละเอียดของหลักธรรมเหล่านั้นตามลำดับดังนี้

๓.๑ อนุပ္พพิกกา

อนุပ္พพิกกา แปลว่า เรื่องหรือคำสอนที่แสดงไปโดยลำดับ^๑ หรืออาจเป็นเครื่องกล่าวโดยลำดับ วาจาเป็นเครื่องกล่าวแสดงธรรมโดยลำดับ เป็นหมวดธรรมแรกที่น่ามาแสดงแก่ชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ใช่ภิกษุ ในอรรถกถาอัมพัฏฐสูตร ให้ความหมายว่า ธรรมเทศนาที่แสดงเพื่อความลุ่มลึกลงไปโดยลำดับ เพื่อขัดเกลาอหยาตย์ของผู้ฟังให้ประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ จนพร้อมที่จะทำความเข้าใจในธรรมส่วนปรมาตม์^๒ ในอรรถกถาอุปาลิวาสสูตร ให้ความหมายว่า เทศนาแสดงไปโดยลำดับเพื่อพอกอหยาตย์ของสัตว์ให้หมดจดเป็นขั้นๆ จากง่ายไปหายาก เพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังอริยสัจต่อไป คุจผ้าที่ซักพอกสะอาดแล้วควรรับน้ำย้อมต่างๆ ได้ด้วยดี^๓

จากความหมายดังกล่าว พบว่า อนุပ္พพิกกา นั้นเป็นธรรมเบื้องต้นที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเพื่อปรับพื้นฐานของผู้ฟัง เป็นการเตรียมความพร้อมที่จะแสดงธรรมที่สุขุมลุ่มลึกขั้นต่อไป แม้กระนั้น อนุပ္พพิกกาเองก็มีความลุ่มลึกโดยลำดับในตัวเองด้วยและจำเป็นต้องกล่าวโดยลำดับจากง่ายไปหายาก จากต่ำไปหาสูง ผู้ใดจะบรรลุคุณธรรมขั้นสูงได้ พระองค์ก็แสดงตามแนวนี้เพื่อให้บุคคลนั้นเกิดความคิดไปตามลำดับ^๔ อย่างไรก็ตาม แม้อนุပ္พพิกกาจะเป็นธรรมเบื้องต้นแต่ก็ส่งผลให้ผู้ฟังบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาได้เป็นจำนวนมาก เช่น ดาบส ๕๐๐ คน^๕ ชัมพูกาชิวัก^๖ พระเจ้ามหาภักปิณะ และพระนางอโนชาเทวี^๗ ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ นายันทโคบาล^๘ มิคารเศรษฐี^๙ บรรลุเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เอี่ยมเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๓๒.

^๒ ที.สี.อ. (บาลี) ๒๙๘/๒๕๐.

^๓ ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๖๙/๖๘.

^๔ อภิชาติ พรสี, “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบเทศนาวิธีตามแนวอนุပ္พพิกกาในสังคมไทยปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒.

^๕ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๒๗๙.

^๖ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๒๒๘.

^๗ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๓๑๐.

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกจะกล่าวถึงหัวข้ออนุப்புพิภกาไว้โดยย่อเท่านั้น คือ แสดงไว้เพียงว่า “พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุப்புพิภกา คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สัคคกถา กามาทีนวกถา เนกขัมมานิสังสกถา”^{๙๐} แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดของแต่ละกถาไว้ ผู้วิจัยเห็นว่า อาจเป็นเพราะกถาทั้ง ๕ ประการนี้มีปรากฏความโดยละเอียดในที่ต่างๆ ไว้มากแล้ว โดยอรรถและพยัญชนะมีลักษณะเดียวกัน มีเนื้อความอย่างเดียวกัน จึงละคำอธิบายไว้เสีย เพราะจะทำให้เยิ่นเย้อและซ้ำความมากเกินไป อนึ่งในงานวิจัยนี้จะได้อธิบายแต่ละกถาเพื่อให้เข้าใจโดยสังเขป ดังนี้

๑) ทานกถา

ทานกถาเปรียบเหมือนคนทั้งหลายที่ให้ของเล่นแก่เด็กๆ ซึ่งกำลังเล่นสนุกสนาน มีเถและก้อนเล็กๆ หม้อข้าวเล็กๆ ภาชนะเล็กๆ เสียก่อนจึงแนะนำในเรื่องการงานต่อภายหลัง กล่าวคือเมื่อจิตของผู้ถวายทานอ่อนแล้ว ก็เป็นสะพาน เป็นเรือช่วยให้ข้ามฝั่งคือสงสารได้^{๙๑} ในอรรถกถาสุปพุทธกุณฐิสุตตรอธิบายว่า ทานกถา ได้แก่ กถาอันเกี่ยวเนื่องด้วยคุณของทานมีอาทิ อย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าทานนี้เป็นเหตุแห่งความสุข เป็นมูลแห่งสมบัติ เป็นที่ตั้งแห่งโภคะ^{๙๒} ทานเป็นที่ป้องกัน ที่เร้น ที่ไป ที่ไปเบื้องหน้าของคนที่ไม่เรียบร้อย ที่พึ่งพา ที่ตั้ง ที่หวังเหนี่ยว ที่ป้องกัน ที่เร้น ที่ไป ที่ไปเบื้องหน้าเช่นกับทานไม่มีในโลกนี้และโลกอื่น^{๙๓} ทานกถาจึงเป็นเสมือนปราการด่านแรกของการประกอบคุณงามดี เพราะเมื่อจิตใจพร้อมจะเสียสละในสิ่งที่ตนเองรักได้แล้ว คุณธรรมข้ออื่นๆ ก็สามารถจะกระทำได้ง่ายยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์หลักของทานกถา คือ การให้ทานเพื่อละกิเลส ได้แก่ โภคะ หลง เช่น การให้วัตถุเป็นทาน เพื่อที่จะกำจัดความโลภ การให้อภัยทานคือไม่เอาโทษแก่ผู้ทำผิด เพื่อกำจัดความโกรธ การให้ธรรมทานเพื่อกำจัดความหลง การให้ทานแม้ยังไม่อาจทำบุคคลให้พ้นจากทุกข์ได้ แต่ทานก็สามารถเป็นฐานรองรับธรรมเบื้องสูง เพื่อให้บรรลุขั้นสูงสุดคือพระนิพพานต่อไป พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญทานเพื่อนิพพาน แต่ไม่ทรงสรรเสริญทานที่ก่อให้เกิดอุปธิ คือ ทานเพื่อหวังสิ่งนั้นสิ่งนี้ที่ยังเจือด้วยกิเลส ย่อมเป็นเหตุให้ไปสวรรค์หรือมนุษย์ยังไม่พ้นจากวิภวัญญุทุกข์ “บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ให้ทานเพราะเหตุแห่งสุขอันก่ออุปธิ เพื่อภพใหม่ แต่บัณฑิตเหล่านั้นย่อมให้ทาน เพื่อความหมดสิ้นอุปธิเพื่อนิพพานอันไม่มีภพใหม่”^{๙๔} ดังที่พระพุทธองค์ทรงสอนพระสารีบุตรว่า การให้ทานที่ถูกต่อนั้นคือ

^{๘๘} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๔๔๒.

^{๘๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๙๘-๑๐๐.

^{๙๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๓๔.

^{๙๑} กรมศิลปากร, คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย-บาลี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๙๐.

^{๙๒} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๔๙๘.

^{๙๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๑๗๕.

^{๙๔} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๗/๕๐๖.

“ให้ท่านเป็นเครื่องประดับจิต ประดับแต่งจิต หมายถึง ให้ท่านอย่างไม่มีใจเยื่อใย ให้ท่านอย่างไม่มีจิตผูกพัน ให้ท่านอย่างไม่มีมุ่งหวังสิ่งสมบุญ”^{๑๕}

๒) ศิลกถา

ศิลปกถา หมายถึง กถาที่พรรณนาคุณของศีลว่าเป็นที่พึง ที่อาศัย ที่ตั้ง ที่หน่วงเหนี่ยว ที่ป้องกัน ที่เร้น ที่ไป ที่ไปเบื้องหน้า เช่น สมบัติทั้งหลายในโลกนี้และโลกอื่นล้วนอาศัยศีลเป็นที่พึ่งที่อาศัย เป็นต้น จึงได้มา^{๑๖} ศีลเป็นต้นเหตุสำคัญของสุขทั้งหลาย ผู้มีศีลย่อมไปไตรทิพย์สวรรค์ด้วยศีล^{๑๗} พระพุทธโฆษาจารย์ที่ได้แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า สมบัติใดในมนุษย์และสมบัติใดในเทวดาสมบัติทั้งสองนั้น เมื่อผู้มีศีลถึงพร้อมปรารถนาอยู่ มิใช่เป็นสิ่งที่จะพึงได้ยากเลย อนึ่ง ใจของผู้มีศีลถึงพร้อม ย่อมแล่นไปสู่พระนิพพานสมบัติ อันเป็นสมบัติที่สงบระงับสุดยอดเป็นแท้ บัณฑิตพึงแสดงอาณิสสอันมีอาการต่างๆ เป็นอันมากในศีล ซึ่งเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง^{๑๘} ศีลเท่านั้นเป็นกรรมดี ศีลยอดเยี่ยมในโลก ผู้ประพฤติชอบในธรรมจริยาของพระอริยะท่านเรียกว่าผู้มีศีล^{๑๙}

ผลสูงสุดของศีล คือ รักษาศีลเพื่อมรรคผลนิพพาน ไม่ต้องการเสพนมนุษย์สมบัติและทิพยสมบัติ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่งที่วัดพระเชตุวัน ซึ่งท่านรูปนี้ต้องการจะปลีกตัวออกจากหมู่อยู่แต่ผู้เดียว ทำความเพียรเพื่อเผากิเลส จึงทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโดยย่อ พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำให้เริ่มต้นโดยมีศีลที่บริสุทธิ์ก่อนจึงจะสามารถอบรมสติปัญญา ๔ ได้ หลังจากนั้น ภิกษุรูปนั้นก็เพียรปฏิบัติจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ดังมีข้อความว่า

ภิกษุเพราะเหตุนั้น เธอจึงทำเบื้องต้นในกุศลธรรมทั้งหลายให้หมดจดก่อน อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ศีลที่บริสุทธิ์ดีและความเห็นที่ตรงเมื่อใด ศีลของเธอจักบริสุทธิ์ดีและความเห็นจักตรง เมื่อนั้นเธออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัญญา ๔ ประการ^{๒๐}

๓) สัคคกถา

สัคคกถา หมายถึง กถาที่พรรณนาคุณของสวรรค์ว่า นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจและอื่นๆ อีกเป็นอันมาก^{๒๑} ในอรรถกถาสัปพทชกฏฐิติสูตรได้แสดงความหมายของสัคคกถา มีข้อความบางตอนว่า “...บพว่า สัคคกถ์ ได้แก่ กถาที่เกี่ยวข้องด้วยคุณแห่งสวรรค์มีอาทิอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าสวรรค์

^{๑๕} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๕๒/๙๑.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕.

^{๑๗} ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/๒๘๔.

^{๑๘} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑, แปลโดย มหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๙.

^{๑๙} ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๘๔.

^{๒๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๙/๒๑๒-๒๑๓.

^{๒๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕.

เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ย่อมได้ความรื่นเริงในสวรรค์นั้นเป็นนิตย...”^{๒๒} สักคกถาเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงต่อจากสีลกถา เพราะเมื่อมีอานิสงส์ของท่าน ของศีลแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ได้สวรรค์สมบัติ แต่อานิสงส์ของท่านและศีลสามารถส่งผลให้ไปเกิดได้เพียงแค่วรรคชั้นฉกถาขาวจร คือ สวรรค์ที่มีการบริโภคมก ๖ ชั้น ไม่อาจจะไปถึงพรหมโลกได้ฉะนั้น สักคกถาในอนุปุพพิกถาจึงกล่าวถึงเฉพาะสวรรค์ ๖ ชั้น ที่เป็นกามาพจรภูมิเท่านั้น อีกประการหนึ่งคือความเป็นเหตุเป็นผลของท่านและศีลย่อมปรากฏได้ในเฉพาะสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นนี้เท่านั้น หากแสดงให้เห็นถึงพรหมโลกจะทำให้ภาพไม่ประติดประต่อกัน เป็นการก้าวกระโดดที่จับต้นชนปลายไม่ได้ ก็อาจจะทำความเข้าใจผิดแก่ผู้ฟังได้อีกด้วย

กถาที่เกี่ยวข้องด้วยคุณแห่งสวรรค์นั้น มีการพรรณนา เช่น สวรรค์เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ย่อมได้ความรื่นเริงในสวรรค์นั้นเป็นนิตย คือ ย่อมได้สมบัติเป็นนิตย ได้แก่ เทพชั้นจาตุมหาราช ย่อมได้ทิพยสุข ทิพยสมบัติถึง ๙ ล้านปี เทพชั้นดาวดึงส์ย่อมได้ถึง ๓ โภกวิ ๖ ล้านปี เพราะความที่สวรรค์เป็นที่อยู่ที่มีแต่ความสุข มีความรื่นรมย์จึงนำมาแสดงให้เห็นเป็นผลของการให้ทานและรักษาศีล

๔) กามาทีนวกถา

กามาทีนวกถา หมายถึง กถาที่พรรณนากามว่ามีโทษมาก มีคุณน้อย มีความเลวทรามมาก มีความตื้นน้อย มีความเศร้าหมองมาก มีความฟ่องแผ้วน้อย มีทุกข์มาก มีสุขน้อย เป็นต้น^{๒๓} ในมหาทุกขัณชธสูตรมีข้อความแสดงโทษของกามไว้ ๘ ประการ ดังนี้^{๒๔}

- ๑) มีความทุกข์ยากกับการประกอบอาชีพของตน
- ๒) มีความผิดหวังท้อแท้เพราะเพียรขยันทำงานแล้วแต่ก็ยังไม่รวยทรัพย์ จึงหลงผิดคิดว่าความขยันเป็นโมฆะ ความพยายามไม่มีผล
- ๓) ความเป็นห่วงว่าทรัพย์จะสูญหายไป
- ๔) กามเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกัน ทำร้ายกัน ตบตีกัน หรือใช้อาวุธฆ่าจนถึงตายได้
- ๕) กามเป็นเหตุให้เกิดสงครามระยะเริ่มปะทะกัน
- ๖) กามเป็นเหตุให้เกิดสงครามระยะประชิดกำแพง
- ๗) กามเป็นเหตุให้ต้องลักขโมย จี้ปล้น ช่มชู้
- ๘) กามเป็นเหตุให้ชนทั้งหลายต้องได้รับทุกข์ในสัมปรายภพ

๕) เนกขัมมานิสังสกถา

เนกขัมมานิสังสกถาเป็นเรื่องสุดท้ายในอนุปุพพิกถา ถือว่าเป็นข้อสำคัญที่สุด เพราะเป็นเสมือนข้อสรุปให้เห็นทางออกจากกามว่ามีคุณมากอย่างไร เป็นการบำเพ็ญบารมีที่สูงยิ่งกว่า

^{๒๒} พ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๐.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๘/๖๕.

^{๒๔} รายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๗-๑๖๘/๑๖๘-๑๗๑

การให้ทาน การรักษาศีล การปรารถนาเพียงสวรรค์ และการเห็นโทษของกาม เนื่องจากการออกบวช นั้นเป็นการสลัดตนเองออกจากกาม ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยกาม ความหมายตามอักษรก็หมายถึงการ พรรณนาถึงอนิสงส์แห่งการออกจากกาม^{๒๕} คุณความดีของการไม่ติดใจเพลินอยู่ในกาม ความปลอด โปร่งจากสิ่งล่อเร้าเข้ายวน การออกบวชเพื่อให้มีฉันทะที่จะแสวงหาความดีงาม และความสุขอันสงบที่ ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น^{๒๖} ในชั้นฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า หมายถึงอนิสงส์แห่งการออกจากกามสัญญา การออกจากกามวิตก การออกจากกามปริพาหะ (ความเร่าร้อนเพราะกาม) และการออกจากความ ขวนขวาย ได้แก่ คุณในการบรรพชาและในฉาน เป็นต้น^{๒๗}

โดยสรุปแล้ว อนุப்புพิกถานี้พระพุทธรเจ้าทรงแสดงเป็นธรรมพื้นฐาน เสมือนเป็นการปรับ สภาพของผู้ฟังธรรม และเพราะอนุப்புพิกถาเป็นวิธีการสอนในแบบอนุสาสนีปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นการ แสดงธรรมไปตามลำดับประกอบด้วย ทานกถา สีลกถา สัคคกถา กามาทีนวกถา และเนกขัมมานิสัง สกถา โดยส่วนมากเมื่อแสดงอนุப்புพิกถาแล้วพระองค์จะแสดงธรรมหัวข้ออื่นต่อไปอีก เช่น อริยสัจ ๔ เป็นต้น อนึ่ง มีบางครั้งที่ทรงแสดงอนุப்புพิกถาไม่ครบทั้ง ๕ หัวข้อทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอัธยาศัยของผู้ฟัง เช่น การแสดงธรรมโปรดพระเจ้าพิมพิสาร พระองค์ทรงแสดงเฉพาะกามาทีนวกถาเท่านั้น ดังความว่า “ในสมาคมนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกามาทีนวกถา (ว่าโดยโทษของกาม) ในเวลาจบพระธรรม เทศนา ครั้งนั้น สัตว์ประมาณ ๘๔,๐๐๐ มีพระราชาเป็นประมุขได้บรรลุธรรม”^{๒๘}

๓.๒ อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ มีที่มาแห่งพระสูตรที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้เป็นส่วนหนึ่งของธัมมจักกัปปวัต ตนสูตร เป็นความสำคัญสูงที่สุดของพระพุทธศาสนาหรือคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ที่จะผ่าน ความเป็นปุถุชนข้ามไปสู่พระอริยะ ต้องผ่านกระบวนการเรียนรู้หรือเกิดความตระหนกอย่างซาบซึ้ง ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ไม่ว่าจะเกิดขึ้นในอดีต ปัจจุบัน อนาคตก็ ต้องตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ เหมือนกันหมดทุกพระองค์ ดังที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตกาลได้ตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ ประการตาม ความเป็นจริง แม้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตกาลจักตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ ประการตาม ความเป็นจริง แม้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบันกาลย่อมตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ ประการ ตามความเป็นจริง เช่นเดียวกัน^{๒๙}

^{๒๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๒/๔.

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕.

^{๒๗} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๖/๒๓๖-๒๓๗.

^{๒๘} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒/๕๕๕.

^{๒๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙๑๐๙๔/๖๐๗-๖๐๘.

อริยสัจ หมายถึง ธรรมชาติที่มีสภาพของตนเอง คือ จริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น ที่ผู้อบรมบารมี (นับแสนกัป) มีพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกเท่านั้นที่มีปัญญาชั้นสูงสุดเข้าไปรู้ได้^{๓๐} ประกอบด้วยองค์ธรรม ๔ ประการ ดังนี้^{๓๑}

๑) ทุกขอริยสัจ คือ การกำหนดให้รู้จักสภาพปัญหา หมายถึง ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ อันเนื่องมาจากสภาวะที่ทนได้ยาก คือ เป็นสภาวะที่บีบคั้นจิตใจ ความขัดแย้ง การขาดความเที่ยงแท้การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความไม่สมปรารถนา เมื่อเกิดทุกข์เราต้องไม่ประมาท และต้องพร้อมที่จะเผชิญกับความเป็นจริง

๒) สมุทัยอริยสัจ คือ การกำหนดเหตุแห่งทุกข์เพื่อกำจัด หมายถึง เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ คือ เป็นสิ่งเริ่มต้นที่ทำให้เกิดทุกข์ ทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุที่แตกต่างกันออกไป แต่สาเหตุที่แท้จริงที่ก่อให้เกิดทุกข์ ก็คือ ตัณหาหรือความอยาก ความต้องการ มีอยู่ ๓ ประการคือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

๓) นิโรธอริยสัจ คือ การดับทุกข์อย่างมีจุดหมาย ต้องมีการกำหนดว่าจุดหมายที่ต้องการคืออะไร หมายถึง ความดับทุกข์หรือภาวะที่ทำให้ตัณหาดับสิ้นไป ทุกข์เกิดขึ้นมีสาเหตุมาจากตัณหาหรือความอยาก ถ้าคนเราลดตัณหาหรือความอยากได้มากเท่าไร ทุกข์ก็ย่อมน้อยลงไปด้วย แต่ถ้าเราดับได้โดยสิ้นเชิงชีวิตเราก็จะมีแต่ความสงบ

๔) มรรคนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ การกำหนดวิธีการในรายละเอียดและปฏิบัติเพื่อกำจัดปัญหา หมายถึง ข้อปฏิบัติให้ถึงความทุกข์ ได้แก่ การเดินทางสายกลาง หรือมรรคมองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๓๒} โดยสามารถจัดอริยมรรคลงในไตรสิกขา ได้ดังนี้

๔.๑) หมวดศีล ว่าด้วยการสำรวมตนไม่เบียดเบียนผู้อื่นทางกายและวาจา แบ่งเป็น (๑) สัมมาวาจา คือ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ (๒) สัมมากัมมันตะ คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤตินิโคตติในกาม (๓) สัมมาอาชีวะ คือ การประกอบอาชีพในทางสุจริต ไม่ผิดศีลธรรม

๔.๒) หมวดสมาธิ ว่าด้วยความตั้งมั่นไม่เอนเอียง แบ่งเป็น (๑) สัมมาวายามะ คือ เพียร ในสัมมัมปธาน ๔ (๒) สัมมาสติ คือ ระลึกในสติปัฏฐาน ๔ (๓) สัมมาสมาธิ คือ การฝึกจิตให้ตั้งมั่นในความสงบหรือสงบจากกิเลส

๔.๓) หมวดปัญญา ว่าด้วยการหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง แบ่งเป็น (๑) สัมมาทิฐิ คือ เห็นถูกต้องตามความเป็นจริงด้วยปัญญา (๒) สัมมาสังกัปปะ คือ คิดออกจากกาม ไม่คิดพยาบาท ไม่คิดเบียดเบียนใคร

^{๓๐} สมบูรณ์ ตาสนธิและคณะ, “กระบวนการบรรลุอริยสัจ ๔ ของพระอริยบุคคล”, วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๗๒๙-๗๔๑.

^{๓๑} วิมทา. (ไทย) ๔/๑๔/๑๘.

^{๓๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/๒๑.

โดยสรุปแล้ว อริยสัจ ๔ นี้สามารถย่อให้เหลือเพียงทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น ดังพุทธพจน์ว่า “ทั้งในกาลก่อนและในบัดนี้เราสอนแต่เรื่องทุกข์ และความดับทุกข์เท่านั้น”^{๓๓} โดย อริยสัจข้อทุกข์และทุกข์สมุทัยรวมเป็นเรื่องทุกข์ ส่วนข้อทุกข์นิโรธกับทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา รวมเป็นเรื่องความดับทุกข์ ว่าโดยรวมแล้วธรรมทั้งหมดของพระพุทธเจ้าล้วนย่อลงไว้ในอริยสัจ ดังคำของพระสารีบุตรว่า “รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง ... แม้อันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันนับเข้าในอริยสัจ ๔”^{๓๔} อริยสัจจึงเป็นหลักการแห่งการตรัสรู้ แม้พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคตก็จะบรรลุธรรมด้วยอริยสัจนี้ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมนี้แก่บุคคลอื่นก็เป็นเหตุให้มีผู้บรรลุธรรมในระดับต่างๆ ตั้งแต่โสดาบันจนถึงอรหันต์ จึงถือว่าอริยสัจ ๔ เป็นหลักการที่สำคัญมากในพระพุทธศาสนา

๓.๓ สังขารกถา

สังขารกถาเป็นธรรมที่ท่านจิตตคหบดีได้จากพระสารีบุตรเถระ เมื่อท่านได้ฟังแล้วได้พิจารณาเห็นสังขารที่ได้เคยถูกบีบคั้นมาในชาติก่อน ทำให้บรรลุอนาคามีผล เป็นพระอริยบุคคลลำดับที่ ๓ ในพระพุทธศาสนา^{๓๕} เนื้อหาสาระของสังขารกถามีความโดยสรุป ดังนี้

สังขาร มีความหมายได้ ๒ นัย ดังนี้

๑) สังขาร หมายถึง สิ่งที่ถูกปรุงแต่ง หรือ สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรือสังขารในฐานะเป็นผู้ถูกกระทำ คือ สังขารที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้แก่ ชั้นที่ ๕ ทั้งหมด ตรงกับคำว่า สังขตะ ส่วนธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เรียกว่า สังขตธรรม

๒) สังขาร หมายถึง สิ่งที่ปรุงแต่ง หรือ สภาวะที่ปรุงแต่งสิ่งอื่น คือ เป็นผู้กระทำปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศลที่ชั่วเป็นอกุศล ที่กลางๆ เป็นอภัยกถุต ได้แก่ เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวงเว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว ตรงกับสังขารชั้นที่ในชั้นที่ ๕ สังขารในความหมายนี้มีเจตนาเป็นตัวนำ

เนื่องจากสังขารมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์หลายแห่ง โดยมีความหมายหลักเหมือนกัน คือ “ปรุงแต่ง” แต่ในรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันขึ้นอยู่กับบทบาทของสังขารในแต่ละเรื่องที่ทรงแสดงและเพื่อต้องการเน้นในสิ่งที่ทรงอธิบาย

สังขารสามารถจัดกลุ่มแบ่งประเภทได้หลายประเภท ทั้งแบ่งตามฐานที่ตั้ง แบ่งตามคุณค่า และแบ่งตามสภาวะธรรมชาติ ดังนี้

๑) สังขารที่จำแนกตามฐานที่ตั้ง ประกอบด้วย (๑) กายสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก (๒) วจิตสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งการ

^{๓๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๖/๒๗๖.

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙.

^{๓๕} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๒๔๗.

กระทำทางวาจา สภาพปรุงแต่งวาจา คือ วิตก วิจารณ์ และ (๓) จิตตสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง การกระทำทางใจ ได้แก่สัญญาและเวทนา^{๓๖}

๒) สังขารที่จำแนกตามคุณค่า ประกอบด้วย (๑) ปุณฺณยาสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง กรรมฝ่ายดี (๒) อปุณฺณยาสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว และ (๓) อาเนญยาสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว^{๓๗}

๓) จำแนกตามกรรมที่ยึดครองและกรรมที่ไม่ยึดครอง การแบ่งประเภทของกลุ่มนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการกระทำที่เรียกว่ากรรม ไม่ได้เกิดขึ้นกับสิ่งปรุงแต่งทุกประเภท เฉพาะสังขารที่มีผลต่อการกระทำในการปรุงแต่ง จะเป็นเหตุให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ และการสั่งสม กิเลสให้เกิดเป็นวิบาก วนเวียนในสังสารวัฏต่อไปซึ่งจำแนกได้ ๒ ประการ คือ (๑) อุปาทินนสังขาร หมายถึง สังขารที่มีกรรมยึดครองหรือเกาะกุมหรือเรียกว่าสังขารที่มีใจครอง ได้แก่ มนุษย์ เทวดา สัตว์ ทั้งหลาย เป็นประเภทที่มีตัวรู้อารมณ์มากกระทบให้ปรุงแต่งเกิดการกระทำต่างๆ เป็นกรรมที่ยึดครองต่อไป และ (๒) อนุปาทินนสังขาร หมายถึง สังขารที่กรรมไม่ยึดครองหรือเกาะกุม เว้นแต่สังขตธาตุ คือนิพพาน ได้แก่ สรรพสิ่งบนโลก เช่น ต้นไม้เกิดจากปัจจัยหลายอย่างประจวบกันมีเมล็ดพืชที่เหมาะสม มีน้ำที่พอเหมาะ อากาศที่พอเหมาะ ดินที่พอเหมาะกับต้นไม้นั้น ก็เจริญงอกงามเป็นต้นไม้ เป็นต้น

สังขารมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหลายองค์ธรรม การอธิบายเรื่องสังขารในพระพุทธศาสนาจึงควรอธิบายแยกตามองค์ธรรมที่ปรากฏ มีองค์ธรรมที่เกี่ยวกับสังขารที่สำคัญ ๓ องค์ธรรม ได้แก่

๑) สังขารในชั้น ๕

ชั้น ๕ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง แม้สัตว์เหล่าอื่นที่อยู่ในภพที่มีชั้น ๕ มีเทวดา เป็นต้น^{๓๘} ประกอบด้วย รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น แบ่งออกเป็นรูป และนาม รูปได้แก่ รูปชั้น และนาม ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้น

สังขารในชั้น ๕ มีคำอธิบายว่า “เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขารเพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า สังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ รูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า สังขาร”^{๓๙}

^{๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๒.

^{๓๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘.

^{๓๘} วัชร งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓๖.

^{๓๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑.

๒) สังขารในปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมในหมวดธรรมที่สำคัญยิ่งอีกหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนาและเป็นองค์ธรรมที่เมื่อเข้าใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเข้าใจธรรมทั้งปวงได้ทั้งหมด ดังพุทธดำรัสว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท”^{๔๐}

สังขารในปฏิจจสมุปบาท มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุภูมิตฐาน มีอวิชชาเป็นปทัฏฐาน โดยที่อวิชชาต้องเข้าไปแทรกแซงอยู่ในทุกกรณี เมื่ออวิชชาที่เป็นสังขตธรรมชนิดหนึ่ง มีการเกิดและการดับ ถ้าอวิชชาไม่เกี่ยวข้องแล้วตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหล่านี้ จะไม่เป็นต้นเหตุให้เกิดความทุกข์ หรือเกิดโทษอันใดขึ้นมาได้เลย ปัจจัยที่ทำให้เกิดสังขารคืออวิชชา โดยมีเจตนาเป็นอาการที่ปรากฏการเกิดอวิชชาขึ้น ในขณะเดียวกัน อวิชชาคือความไม่รู้เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร แต่สังขารก็เกิดขึ้นเพราะเหตุอื่นด้วย นั่นคือ ตัณหา^{๔๑} สังขารที่เกิดจากอวิชชาจะปรุงแต่งจิต ออกเป็น ๓ ประเภท คือ^{๔๒}

๑. ปุญญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

๒. อปุญญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย

๓. อานัญญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นอานัญญา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔ หมายถึงภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

๓) สังขารในไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์เป็นคำสอนหลักที่นับว่าสำคัญที่สุด โดยเป็นพื้นฐานของหลักคำสอนอื่นๆ ทั้งหมด เรียกอีกอย่างว่า สามัญลักษณะ แปลว่า ลักษณะทั่วไปหรือเสมอเหมือนกันของสิ่งทั้งปวง หมายความว่า สรรพสิ่งมีคุณลักษณะความจริงที่เหมือนกัน เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์เสมอกัน มีความเป็นอนิจจลักษณะวัตถุ สังขารในไตรลักษณ์ปรากฏในคำว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์”^{๔๓}

สังขารในไตรลักษณ์ อธิบายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ครอบคลุมทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม หรือครอบคลุมทั้งประเภทที่มีใจครองและไม่มีใจครอง หรือครอบคลุมทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต จึงมีความหมายครอบคลุมมากกว่าสังขารในชั้น ๕ ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิญญานชั้น หรือเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่มีใจครองเท่านั้น

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๔๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๑/๑๒๙-๑๓๔.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘.

^{๔๓} อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

โดยสรุปแล้ว สังขารเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้นจากอวิชชา มีความไม่เที่ยง แปรเปลี่ยน และเป็นทุกข์ การเข้าไปยึดติดในสังขารทั้งหลายทั้งดี ไม่ดี หรือกลางๆ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งสิ้น ความสงบแห่งสังขารทั้งปวงจึงเป็นเหตุแห่งความสุข เมื่อท่านจิตตคหบดีได้ฟังธรรมกถาเรื่องสังขารจากพระสารีบุตร พิจารณาไปตามธรรมนั้นจนได้สำเร็จเป็นพระอนาคามี จะเห็นได้ว่า การเข้าใจในกองสังขารนี้เสมือนเป็นความเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาทั้งหมด เพราะมีปรากฏอยู่ในหัวข้อธรรมสำคัญ เช่น ปฏิจสุมุขปาทและไตรลักษณ์ เป็นต้น

๓.๔ การละกามคุณ

การละกามคุณเป็นพระธรรมเทศนาที่แสดงแก่ท่านอุคคเศรษฐี ท่านได้ตั้งปัญหาถามพระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ทำให้สัตว์บางพวกนิพพาน บางพวกไม่นิพพาน พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า อุปาทานคือการยึดติด ในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัตว์ไม่นิพพาน การไม่มีอุปาทานคือการยึดติดในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัตว์นิพพาน^{๔๔} พระธรรมเทศนานี้ส่งผลให้ท่านเศรษฐีได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน และต่อมาได้ปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่องจนบรรลุเป็นพระอนาคามี มีเนื้อหาของพระธรรมเทศนาที่ท่านอุคคเศรษฐีได้ฟังครั้งแรก คือ การไม่ยึดติดในกามคุณ ๕ อันเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ถึงนิพพาน มีเนื้อหาเกี่ยวกับการละกามคุณโดยสังเขป ดังนี้

กาม มาจาก กมฺ ชาติ ลง ณ ปัจจัย ปุงลิงค์ แปลว่า ความต้องการ, ความอยากได้, ความใคร่ หรือ เหตุใคร่ มี ๒ ชนิด คือ^{๔๕}

๑) วัตถุกาม คือสิ่งที่เป็นวัตถุ สิ่งของซึ่งทำให้ไปติดใจ หรือไปหลงไหลในสิ่งนั้น สิ่งใดที่ทำให้ไปติดอยู่ สิ่งนั้นจัดเป็นวัตถุกามทั้งสิ้น ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ชอบใจ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาสา แพะ แกะ สุกร ไก่ ช้าง โค ม้า ลา นาทิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชนิคม แว่นแก้ว ขนบท กองพล คลังและวัตถุเป็นต้นตั้งแต่ความกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒) กิเลสกาม คือตัวจิตที่เป็นตัวใคร่ในด้านกาม ไม่เป็นวัตถุ แต่เป็นความใคร่ ความคิด ความพอใจ ความกำหนด ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลินคือความใคร่ในกามทั้งหลาย ความปรารถนาในกาม ความเส่นหาในกาม ความเร้าร้อนในกาม ความหลงในกาม ความติดในกาม บ่วงคือกาม ความประกอบในกาม ความยึดถือในกาม เครื่องกั้นคือกามฉันทะ กามเหล่านี้ชื่อว่ากิเลสกาม

กามคุณ (กาม + คุณ) มาจากคำว่า กาม กับคำว่า คุณ แปลว่า หมู่ หรือการผูกมัด, อันผูกมัดสัตว์ไว้ใน (วิญญูะสงสาร) รวมกัน แปลว่า หมู่สิ่งที่สัตว์ใคร่, ยินดี, ต้องการ, อยากได้, หมู่เหตุใคร่ ได้แก่ ตัณหา หรือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือเครื่องผูกมัดคือความใคร่ ๕ ประการ คือ รูป

^{๔๔} ส.สหา.อ. (ไทย) ๔/๑/๑๙/๒๒๕.

^{๔๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๗., ม.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑.

เสียง กลิ่น รส และสัมผัส เพราะกามทั้งหลายสวयงามมีรสอร่อยน่ารื่นเริงใจ ยั่ววนจิตด้วยอารมณ์หลายรูปแบบ พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งจึงกล่าวว่า “เราเห็นโทษในกามคุณแล้วจึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด”^{๔๖} กามคุณมี ๕ ประการ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะ^{๔๗} ดังพุทธพจน์ว่า

กามคุณ ๕ ประการนี้ คือ ๑. รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด ๒. เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู ฯลฯ ...๓. กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ฯลฯ ...๔. รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ ...๕. โณภูฏัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด ...ภิกษุทั้งหลาย แต่สิ่งเหล่านี้ ไม่เรียกว่ากาม สิ่งเหล่านี้ เรียกว่ากามคุณในอริยวินัย^{๔๘}

การละกามคุณทั้ง ๕ ประการนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงเหตุดับของกามคุณ ๕ คือ การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในกามทั้งหลาย ว่า

สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง ไม่รู้ชัดคุณแห่งกามทั้งหลายว่า เป็นคุณไม่รู้ชัดโทษแห่งกามทั้งหลายว่า เป็นโทษและไม่รู้ชัดการสลัดออกไปจากกามทั้งหลายว่า เป็นการสลัดออกไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปไม่ได้เลยที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้กามทั้งหลายเอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้เช่นนั้น และผู้ปฏิบัติแล้วก็จักรอบรู้กามทั้งหลายได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งรู้คุณแห่งกามทั้งหลายว่า เป็นคุณรู้ชัด โทษแห่งกามทั้งหลายว่า เป็นโทษ และรู้ชัดการสลัดออกไปจากกามทั้งหลายว่าเป็นการสลัดออกไปตามความเป็นจริงอย่างนั้น เป็นไปได้ที่พวกเขาเหล่านั้นจักรอบรู้กามทั้งหลายได้เอง หรือจักชักชวนผู้อื่นเพื่อให้รู้เช่นนั้นและผู้ปฏิบัติตามแล้วก็จัก รอบรู้กามทั้งหลายได้^{๔๙}

การรู้ชัด รู้แจ้ง ตามความเป็นจริง คือปัญญาอันประเสริฐ ได้ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางการสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ได้ทรงกำหนดชัดเจนแล้วในพระธรรมเทศนาตรัสไว้ว่า ไม่ควรไปยุ่งเกี่ยวในหนทางที่สุดโต่ง คือ การหมกมุ่นในกามและการทำตนให้ลำบากทั้งสองทางนี้เป็นหนทางที่ผิด และเป็นสิ่งที่ควรละ

คำว่า รู้ชัดก็ดี รอบรู้ก็ดี ไม่ใช่รู้ธรรมดา แต่รู้ด้วยปรีชาญาณขั้นอริยมรรค เพราะสิ่งที่จะต้องรู้ไม่ใช่เรื่องธรรมดาแต่เป็นตัวปัญหา ที่จะต้องเข้าถึงตามความเป็นจริง สมุทัย นิโรธ และนิโรธคามินีปฏิปทาของปัญหา เรียกรวมว่า ต้องรู้หรือวิจัย ๔ ประการ^{๕๐} คือ

๑) ทุกขสัจ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทั้งทุกข์กาย และทุกข์ใจต่างๆ นานา หมายความว่า เป็นสภาวะธรรมที่เป็นทุกข์อย่างแท้จริง

^{๔๖} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๔๑/๑๓๖.

^{๔๗} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๐/๕๓.

^{๔๘} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๒.

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๐/๑๗๑.

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๐/๑๑๘.

๒) สมุหยสัง คือ ความปรารถนา ความอยาก ความต้องการในทุกขสัง กล่าวคือ อุปาทานชั้น ๕ นั้นเอง

๓) นิโรธสัง อันเป็นเหตุแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นสภาวะที่สงบจากกิเลสด้วยมรรคญาณได้แล้ว ย่อมสามารถที่จะตัดสินใจได้ตามความเป็นจริงว่า รูปนามชั้น ๕ ที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา นั้นล้วนแต่เป็นทุกข์

๔) มัคคสัง มรรค ๘ อันประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

รูปนามทั้งหลายที่เกิดขึ้นในชั้นธันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้น ล้วนเป็นทุกข์สังและสมุหยสังทั้งสิ้น ซึ่งในบรรดาทุกข์สัง และสมุหยสัง ทั้ง ๒ นั้น ความปรารถนาความต้องการ ความเพติดเพลินยินดีล้วนได้ชื่อว่า สมุหยสัง ทั้งสิ้น ส่วนรูปนามที่เลื้อทั้งหมดได้ชื่อว่า ทุกขสังสภาวะที่ดับสนิทแห่งอารมณ์ที่ถูกกำหนด และจิตที่เป็นตัวกำหนดนั้น เรียกว่า นิโรธสัง ส่วนธรรมทั้งหลายที่ทำหน้าที่เข้าถึงและรู้ประจักษ์แจ้งในสภาวะธรรมอันเป็นที่ดับสนิทนั้น เรียกว่า มัคคสัง

ความเกี่ยวข้องกับกามสุขมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม เงินทอง เพชร พลอยต่างๆ ที่เรียกว่า รัตนะ ที่ดินบ้านเรือน สิ่งของเครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ และญาติ มีพี่น้อง พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ผู้เฒ่า ลูกหลาน เป็นต้น เหล่านี้คือวัตถุกาม เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความต้องการ ซึ่งความชอบใจในอารมณ์ทั้งหลาย นี้คือ กามารมณ์ อันเป็นเหตุให้เกิดความชอบใจ อยากได้ เพติดเพลิน ติดอยู่ อันเกิดจากกิเลสกามสิ่งที่น่าปรารถนา น่าชอบใจ น่ายินดีได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ทั้ง ๕ อย่างที่เป็นกามคุณนั้น นี้เป็นข้อปฏิบัติเป็นทางที่ควรละ ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้

อารมณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น ในขณะที่กำลังเห็นอยู่ก็ดี ก็กำหนดว่าเห็นหนอ ในขณะที่กำลังรู้อยู่ก็กำหนดรู้หนอ ในขณะที่กำลังเสวยอารมณ์อยู่ ก็กำหนดว่ารู้หนอ เป็นต้น กำหนดรู้เท่าทันความคิดที่เกิดขึ้นต้องรู้เท่าทัน เวลาคิด ก็คิดหนอ ความเผือกก็เช่นเดียวกัน มีสติกำหนดอารมณ์ที่กำลังเกิดอยู่ได้เป็นอย่างดีแล้ว ความเกี่ยวข้องกับอารมณ์มีความยินดี ความเพติดเพลินในอารมณ์นั้นๆ ย่อมได้เกิดขึ้น การปฏิบัติอย่างนี้จัดว่าเป็นการเจริญกุศลภาวนา เป็นการเจริญสติปัญญาอยู่นั่นเอง สติที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ และปัญญาก็ย่อมตามมา^{๕๑} ผู้ที่มีปัญญาจะพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นได้นั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา เพื่อที่จะได้ละนิจจสัญญาวิปลาส ละสุขสัญญาวิปลาส และละอตตสัญญาวิปลาส เพื่อที่จะถ่ายถอนความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหนทางไปสู่ความพ้นทุกข์

^{๕๑} แม้อธิบาย ฌาปนญาณ, “ศึกษาวีธีปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๔๑.

๓.๕ กล่าวว่าการตัดราคา

กล่าวว่าการตัดราคานี้มุ่งเอาที่ราคาจจริต เป็นพระธรรมเทศนาที่แสดงโปรดพระนางเขมาเถรี ผู้ที่หลงใหลในความสวย ความงามของตนเอง เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาบทนี้ทำให้พระนางบรรลุเป็นพระอรหันต์และทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เนื้อหาของพระธรรมเทศนา กล่าวถึงการตัดราคา มีสาระโดยสรุป ดังนี้

ราคาจจริต หมายถึง ผู้ที่ลุ่มหลงในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส จิตมีความประณีต ละเอียดอ่อน และระลึกถึงความสุขที่ได้รับจากผัสสะทั้งห้าอยู่ทุกกลมหายใจ ไม่เคยเบื่อและพร้อมที่จะแสวงหาสิ่งเหล่านั้น ไม่ว่าจะยากเย็นแสนเข็ญเพียงใดก็ตาม^{๕๒}

ลักษณะของบุคคลผู้เป็นราคาจจริต ในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้อธิบายว่า บุคคลราคาจจริตจะมองดูรูปเสมือนหนึ่งเขาไม่เคยเห็นมาก่อน เขามองไม่เห็นข้อเสียของรูปนั้นและไม่ได้พิจารณาสิ่งเหล่านั้น เขาไม่ได้พิจารณาคุณความดีแม้เพียงเล็กน้อยของรูปนั้น เขาไม่สามารถเป็นอิสระจากความต้องการในรูปอารมณ์นั้นได้ แม้หลังจากพิจารณาแล้วเขาก็ยังไม่สามารถที่เป็นตัวของตัวเองได้ เขามีกิริยาท่าทางไปแนวทางเดียวกัน ถึงทราบว่าคุณคนนั้นเป็นราคาจจริตด้วยอาการอย่างนี้^{๕๓} ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายไว้อย่างสอดคล้องกันว่า คนราคาจจริตเห็นรูปที่น่ารื่นรมย์ใจสักหน่อย ก็จ้องดูเสียนานเหมือนกับว่าเกิดความพิศวงติดใจในส่วนดีของรูป แม้จะมีส่วนเสียเล็กน้อยก็มีถือสาอะไร ทั้งที่เห็นกับตา เมื่อจะจากก็อยากจะจากไปให้พ้น จากไปทั้งที่มีความอาลัยอยู่ด้วย^{๕๔}

ลักษณะของบุคคลราคาจจริตจะมีสภาวะจิตที่หลงติดใน รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสจนเป็นอารมณ์ มีลักษณะ บุคลิกดี มีมาด น้ำเสียงนุ่มนวลไพเราะ ติดในความสวย ความงาม ความหอม ความไพเราะ ความอร่อย ไม่ชอบคิด แต่ช่างจินตนาการเพ้อฝัน มีจุดแข็ง คือ มีความประณีตอ่อนไหว และละเอียดอ่อน ช่างสังเกต เก็บข้อมูลเก่ง มีบุคลิกหน้าตาเป็นที่ชอบและชื่นชมของทุกคนที่เห็น วาจาไพเราะ เข้าได้กับทุกคน เก่งในการประสานงาน การประชาสัมพันธ์ และงานที่ต้องใช้บุคลิกภาพ จุดอ่อน คือ ไม่มีสมาธิ ทำงานใหญ่ได้ยาก ไม่มีเป้าหมายในชีวิต ไม่มีความเป็นผู้นำ ขี้เกรงใจคน ขาดหลักการ มุ่งแต่บำรุงบำเรอผัสสะทั้ง ๕ ของตน คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ชอบพูดคำหวานแต่อาจไม่จริง อารมณ์รุนแรง ช่างอิจฉา ริษยา ชอบการปรุงแต่ง^{๕๕}

^{๕๒} พระจินดา ฉันทธมโม (สามี), ศีลราคาจจริตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารจัดการคณะสงฆ์, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๓.

^{๕๓} พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๕๙.

^{๕๔} วิสุทธิ (ไทย) ๑๗๓-๑๘๒

^{๕๕} อนุสรณ์ จันทพันธ์ และ บุญชัย โกศลธนากุล, จจริต ๖ ศาสตร์ในการอ่านในคน, พิมพ์ครั้งที่ ๒๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๘.

ลักษณะเด่นของคนที่มีราคะจริต คือ (๑) ลักษณะการมองดูรูป มองนาน หาช้อดี (๒) กิเลส ริษยา มานะ มายา สาไทย มักมาก (๓) ลักษณะการเดิน ยกเท้าเร็ว ก้าวเท้าสม่ำเสมอ สง่างาม (๔) ลักษณะการนุ่งห่ม ไม่ใช่ของเก่า หรือขาด ไม่ห้อยรุ่มร่าม น่าดูชม (๕) ลักษณะการบริโภค เรียบร้อย พอใจในรส แม้ไม่อร่อย (๖) การงาน (ปัดกวาด) จัดไม้กวาดพอดี ไม่รีบร้อน กวาดสะอาด (๗) การนอนหลับ เตรียมที่นอนเรียบร้อย ค่อยๆ เอนกายลงนอน ถ้าถูกปลุกจะลุกทันที และตอบแบบไม่เต็มใจ

ธรรมทั้งหลายคือมายา (เจ้าเล่ห์) สาถยยะ (โอ้อวด) มานะ (ถือตัว) ปาปิจฉตา (ปรารถนา ลามก) มหิจฉตา (มักมาก) อสันตุภริตฺตา (ไม่สันโดษ) สิงคะ (แง่งอน) จาปลยะ (โอ้อ่า) เป็นต้น ย่อมจะ เกิดมีมากกับคนราคะจริต

เนื่องจากราคะเป็นลักษณะของการหลงในความสวย ความงาม ธรรมที่เหมาะสมสำหรับการ ตัดราคะ จึงได้แก่ อสุภกรรมฐาน (กรรมฐานที่พิจารณาถึงความไม่สวย ไม่งาม) และปฏิกุศลสัญญา กรรมฐาน (กรรมฐานที่พิจารณาสิ่งที่เศร้าหมอง)

ในอสุภะอันปราศจากวิญญาณที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งกสิณนั้น มี ๑๐ ประการ ได้แก่^{๕๖}

๑) อุทฺธุมาทกอสุภะ อสุภะที่ชื่อว่า อุทฺธุมาท เพราะเป็นของฟองขึ้น โดยที่มันอัดขึ้นๆ ตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิตไป มีอาการเหมือนลูกหนังที่ฟองขึ้นด้วยลม อุทฺธุมาท ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น อุทฺธุมาท อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ฟองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุศล ฉะนั้นจึงชื่อว่า อุทฺธุมาท กคำว่า อุทฺธุมาทกะ นี้เป็นชื่อของซากศพอย่างหนึ่ง

๒) วินิลกอสุภะ อสุภะที่มีสีเขียวคล้ำไปด้วยสีต่างๆ เรียกว่า วินิล วินิล ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น วินิลก แปลว่า อสุภะมีสีเขียวคล้ำได้ด้วยสีต่างๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะมีสีเขียวน่าเกลียด เพราะ เป็นสิ่งที่ปฏิกุศล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วินิลก แปลว่า อสุภะมีสีเขียวน่าเกลียด คำว่า วินิลก นี้เป็นชื่อของ ซากศพที่มีสีแดงในท้อง มีเนื่อหนา มีสีขาวในท้อง มันบ่มหนอง และโดยมากมีสีเขียวเป็นดังคลุมผ้าสีเขียวไว้ ในที่ๆ เขียว

๓) วิปฺพพกอสุภะ อสุภะที่เป็นหนองกำลังไหลเอี่ยมอยู่ ณ ที่ๆ มันแตกปริ ชื่อว่า วิปฺพพ วิปฺพพ ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น วิปฺพพก แปลว่า อสุภะที่เป็นหนองไหลเอี่ยมอยู่ อีกอย่างหนึ่งอสุภะที่เป็น หนองอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุศล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิปฺพพก แปลว่า อสุภะที่เป็นหนองอย่าง น่าเกลียด คำว่า วิปฺพพกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ขาดตรงกลางตัว

๔) วิจฉิททกอสุภะ อสุภะที่แยกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า วิจฉิทท ศัพท์นั่นเอง ได้เป็น วิจฉิททก แปลว่า อสุภะที่ขาดแยกจากกัน อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุศล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิจฉิททก แปลว่า อสุภะที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด คำว่า วิจฉิททกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ขาดตรงกลางตัว

^{๕๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓๑๕-๓๑๗.

๕) วิกขยิตกอสุภะ อสุภะที่สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้น กัดกินโดยอาการต่างๆ ตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิกขยิต วิกขยิต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น วิกขยิตก แปลว่า อสุภะที่สัตว์กัดกินโดยอาการต่างๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด เพราะ เป็นสิ่งปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิกขยิตก แปลว่าอสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด คำว่า วิกขยิตกะ นี้เป็นชื่อของชาคคพเห็นปานดั่งนั้น

๖) วิกขิตตกอสุภะ อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่ ชื่อว่า วิกขิตต วิกขิตต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น วิกขิตตก แปลว่า อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียดเพราะ เป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิกขิตตก แปลว่า อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด คำว่า วิกขิตต กะ นี้เป็นชื่อของชาคคพทั้งไว้ ณ ที่นั้นๆ อย่างนี้ คือ มีอยู่ทางหนึ่ง ทำอยู่ทางหนึ่ง ศีรษะอยู่ทางหนึ่ง

๗) หตวิกขิตตกอสุภะ อสุภะนั้นถูกฟันด้วย ทิ้งกระจายอยู่โดยนัยก่อนนั้นแลด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า หตวิกขิตตก แปลว่า อสุภะที่ถูกฟันและทิ้งกระจายอยู่ คำว่า หตวิกขิตตก นี้เป็นชื่อของชาคคพที่ถูกฟันด้วยศาสตราที่องค์อวัยวะทั้งหลายโดยอาการดังกากบาท (ถูกฟันยับเหมือนรอยตีนกา) แล้วทิ้ง กระจายอยู่โดยนัยดังกล่าวแล้ว

๘) โลहितกอสุภะ อสุภะที่มีโลหิตเคลื่อนกลาดเรียราดไป คือไหลออกตรงนี้บ้างตรงโน้น บ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า โลहित แปลว่า อสุภะที่มีโลหิต คำว่า โลहितกะ นี้เป็นชื่อของชาคคพที่เประอะเปื้อนไปด้วยโลหิตซึ่งไหลออกอยู่

๙) ปุพุกกอสุภะ หนองทั้งหลายเรียกว่า ปุพุก หนองทั้งหลายเคลื่อนกลาดอยู่ในอสุภะนั้น เหตุฉนั้น อสุภะนั้นจึงชื่อว่า ปุพุก แปลว่า อสุภะมีหนองเคลื่อนกลาด คำว่า ปุพุก นี้เป็นชื่อของชาคคพที่เต็มไปด้วยหนอง

๑๐) อัญญิกกอสุภะ อัญญ ศัพท์ที่แปลว่ากระดูกนั่นเอง ได้รูปเป็น อัญญิก แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า อัญญิก แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด คำว่า อัญญิก นี้เป็นชื่อของอสุภะที่เป็นกระดูกท่อนเดียว แม้ในโครงกระดูก

ส่วนปฏิกูลมนสิการ คือการพิจารณาความน่าเกลียดของร่างกายตั้งแต่ปลายผมลงไปถึงปลายเท้าล้วนเป็นของไม่สะอาด ในมหาสติปัฏฐานสูตรพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ว่า ‘ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’

ภิกษุทั้งหลาย ถูมิปาก ๒ ข้าง เต็มไปด้วยอณูพิชชนิดต่างๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาดีเปิดดูยวามันออกพิจารณาเห็นว่า ‘นี้เป็นข้าวสาลี นี้เป็นข้าวเปลือก นี้เป็นถั่วเขียว นี้เป็นถั่วเหลืองนี้เป็นเมล็ดงา นี้เป็นข้าวสาร’ แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมา เบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ว่า ‘ในกายนี้ มีผม ขน

เล็บ ฟัน หนังกเนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกาย ภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ต้นหาและทิวถุ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๕๗}

โดยวิธีการทั้ง ๒ นี้ จะทำให้บุคคลที่หลงใหลในรูป ในความสวย ความงาม สามารถลด ละคลายความลุ่มหลงนั้นได้ เหมือนดังที่พระนางเขมาเถรีได้เห็นรูปของหญิงสาวที่พระพุทเจ้าทรงแสดงให้ดู สตรีนั้นมีรัศมีเปล่งปลั่งดังทองธรรมชาติ มีหน้าตางดงามดังปทุมชาติ ริมฝีปากก็แดงดังผลตำลึงสุก ขำเลื่อมมองแต่น้อย เป็นที่ติดตาตรึงใจยิ่งนัก มีลำแขนงามเหมือนทองคำ วงหน้าสวย ถิ่นทั้งคู้ก็แต่งตึงดังดอกบัวตูม มีเอวคอลกลมกลึง สะโพกผึ่งผาย ลำขาน่ายินดี มีเครื่องประดับสวยงาม ผ้าสไบมีสีแดงแวววาว นุ่งห่มผ้าเนื้อเกลี้ยงสีเขียว มีรูปสมบัติที่ชวนชมโดยไม่รู้เบื่อ ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกชนิด^{๕๘} ทันใดนั้นพระพุทเจ้าทรงเนรมิตรูปร่างของหญิงสาวที่ทรงทำให้เกิดขึ้นโดยฤทธิ์นั้นให้ค่อยๆ กลายเป็นร่างหญิงชรา แก่หง่อมลงตามลำดับ สตรีสาวคนนั้นถูกชราย่ำยี มีผิพรรณแปลกไป ปากอ้า ฟันหัก ผมหงอก น้ำลายไหล หน้าไม่สะอาด หูตึง นัยน์ตาฝ้าฟาง ถิ่นหย่อนยาน ไม่งามเหยียวย่น ท้วมกาย มีศีรษะและร่างกายสั้นงั้นก หลังงอ มีไม้เท้าเป็นเพื่อนเดิน ร่างกายชুবวมชืดไปสั้นงั้นก ล้มลงแล้วหายใจถี่ๆ จากนั้น ความสังเวชที่ก่อให้เกิดขนพองสยองเกล้า ซึ่งไม่เคยมีก็ได้มีแก่พระนางนาคีเตียน รูปไม่สะอาดที่พวกคนเขลายินดีกัน

พระพุทเจ้าตรัสพระธรรมเทศนาต่อไปให้พระนางพิจารณาอสุภกรรมฐานในรูปกายของหญิงที่ทรงเนรมิต ว่ากระสับกระส่าย ไม่สะอาด เปื่อยเน่า (มีของเหลว) ไหลเข้าและไหลออกเป็นนิจทรงแนะนำให้อบรมจิตให้เป็นสมาธิมีอารมณ์เดียวด้วยอารมณ์ที่ไม่งาม จงเจริญกายคตาสติ มากไป ด้วยความเบื่อหน่าย จงพิจารณาว่ารูปของหญิงเป็นเช่นเดียวกับร่างกายของพระนางไม่ต่างกันเลย จงคลายความยินดีพอใจในกาย ทั้งภายในและภายนอกเกิด จนทำให้พระนางบรรลุเป็นพระอรหันต์ และขอออกบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา

^{๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖-๓๐๗.

^{๕๘} ชู.อป. (ไทย) ๓๒/๓๔๓/๔๓๓.

๓.๖ อินทรีย์สังวร

หลักธรรมเกี่ยวกับการสำรวมอินทรีย์นี้เป็นหลักธรรมที่พระพาหิยะได้รับฟังจากพระบรมศาสดาเฉพาะพระพักตร์ หลังจากที่ถูกขอลถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าทรงมีพระดำรัสโดยย่อว่า

พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้ พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอก็จะไม่มี เมื่อใดเธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใดเธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข^{๕๙}

เมื่อพระพาหิยะได้ฟังพระธรรมเทศนาย่อของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ จิตของท่านจึงหลุดพ้นออกจากอาสวะทั้งหลาย สำเร็จเป็นพระอรหันตบุคคลในทันที เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า “คาถาที่มีประโยชน์คาถาเดียวที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคาถาที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑,๐๐๐ คาถา”^{๖๐} แม้จะเป็นพระคาถาอันสั้น แต่ก็ทำให้พระพาหิยะได้บรรลุพระอรหันต์ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งพระพาหิยะในเขตทิศคະทางด้านการตรัสรู้เร็ว สาธุการสำคัญของพระธรรมเทศานี้คือการสำรวมอินทรีย์หรืออินทรีย์สังวร ซึ่งมีความละเอียด ดังนี้

อินทรีย์สังวร หมายถึง ความสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดีในร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ โดยมีสติคอยกำกับเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ อันจะทำให้มีการรับรู้อารมณ์เป็นไปอย่างบริสุทธิ์ ไม่เกิดความยินดีในร้าย ด้วยการรับรู้อารมณ์อย่างบริสุทธิ์ตรงไปตรงมาเช่นนี้ จะทำให้ไม่เกิดความยินดีหลงติดในสิ่งที่พอใจและไม่เกิดความยินดีในสิ่งที่ไม่พอใจ^{๖๑}

อินทรีย์สังวรท่านหมายเอาเฉพาะอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งตา หู จมูก ลิ้น กาย นั้นโดยสภาวะเป็นอุปาทายรูป คือ รูปที่ต้องอาศัยมหาภูตรูป^{๖๒} ส่วนใจนั้นเป็นนามธรรม เมื่ออายตนะภายในเหล่านี้มีการรับรู้โลกที่เรียกว่า ผัสสะ ทำให้เกิดความรู้สึกต่อโลกและเป็นที่ตั้งของเวทนาที่ทำให้เกิดความรู้สึก ความอยาก ความยึดติด จนเกิดเป็นความทุกข์ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ดังพุทธพจน์ว่า

^{๕๙} ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕.

^{๖๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๗/๒๖๗.

^{๖๑} สุภีร์ ทุมทอง, “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

^{๖๒} รายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕/๓๙๐.

รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่นำปรารภานา นำใคร่ นำพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมี
อยู่ ถ้าภิกษุยังเพลิดเพลิน เชนขม ยึดติดรูปนั้นอยู่ ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้ก่อกวนเบ็ดของมาร
ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ฤๅมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารภานา^{๖๓}

เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น สัมผัสที่พึงรู้แจ้งทางกาย
และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ก็มีนัยเหมือนดังกล่าวนี้ การสำรวมอินทรีย์ไม่ใช่การห้ามหรือการ
ปฏิเสธการรับรู้ แต่เป็นการไม่ยึดติดในนิमितและอนุพยัญชนะ ไม่หลงจริงจังกับสิ่งที่รับรู้ ไม่หลงยึดถือ
ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ นั่นคือ รับรู้ได้แต่ไม่หลงยึดติด เพราะสิ่งทั้งหลายล้วนตกอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์
ไม่มีแก่นสารสมควรที่จะไปยึดติดไว้ แต่หากเข้าไปยึดติด เกาะเกี่ยวไว้กับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส
ธรรมารมณ์ เพราะสิ่งเหล่านี้คือวัตถุกาม^{๖๔} มีแต่จะทำให้เกิดทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย
ผัสสาตนะ ๖ ประการนี้ที่บุคคลไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สำรวมแล้ว ย่อมนำทุกข์มีประมาณยิ่ง
มาให้”^{๖๕} และทรงแสดงความเป็นเหตุเป็นผลที่ก่อให้เกิดทุกข์ไว้ ดังนี้

เมื่อภิกษุไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ จิตย่อมชานไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งทางตา เมื่อเธอมีจิต
ชานไปแล้ว ปราโมทย์ (ความบันเทิงใจ) ก็ไม่มี เมื่อไม่มีปราโมทย์ปีติ (ความอิ่มใจ) ก็ไม่มี
เมื่อไม่มีปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ก็ไม่มี เมื่อไม่มีปัสสัทธิ ภิกษุนั้นย่อมอยู่ลำบาก
จิตของเธอผู้อยู่ลำบากย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ เพราะธรรม
ทั้งหลายไม่ปรากฏ เธอย่อมนับว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท’ แท้จริง^{๖๖}

แม้ความไม่สำรวมในหู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็มีนัยเหมือนกันนี้ ส่วนผู้ใดคลายตัณหาแล้ว
มีสติทุกเมื่อ ได้แก่ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ตัณหานั้น
ผู้ใดละได้แล้ว ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้ว ระวังได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณ
แล้ว ผู้นั้นตรัสเรียกว่า ผู้คลายตัณหาแล้ว คือ ผู้สละตัณหาแล้ว คลายตัณหาแล้ว ปล่อยตัณหาแล้ว
ละตัณหาแล้ว สลัดทิ้งตัณหาแล้ว...เป็นผู้หมดความอยากแล้ว ดับแล้ว เย็นแล้ว มีตนอันประเสริฐเสวย
สุขอยู่^{๖๗} การสำรวมอินทรีย์จึงเป็นวิธีการรักษาอารมณ คัมภรองจิตไม่ให้ถูกกิเลสเข้ามาครอบงำได้
จนสามารถหลุดพ้นจากกิเลสได้โดยสิ้นเชิง พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงลักษณะของการสำรวมอินทรีย์ไว้ใน
สังวรสูตร ความว่า

รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่นำปรารภานา นำใคร่ นำพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมี
อยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่เชยขม ไม่ยึดติดรูปนั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบ ว่า ‘เราไม่เสื่อมจาก
กุศลธรรมทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นความไม่เสื่อม รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ... มีอยู่
 ฯลฯ ธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจที่นำปรารภานา นำใคร่ นำพอใจ ขวนให้รักชักให้ใคร่ พาใจ

^{๖๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๐/๒๑๙-๒๒๐.

^{๖๔} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘/๖๖.

^{๖๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๔/๙๗.

^{๖๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๗.

^{๖๗} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐/๗๖.

ให้กำหนดมียู่ ถ้าภิกษุไม่เพิลิตเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยัดติดธรรมารมณฺ์นั้นอยู่ ข้อนี้ภิกษุพึงทราบว่ ‘เราไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่เป็นความไม่เสื่อม’^{๖๘}

การสำรวมระวังอินทริย์แบบนี้จะไม่ทำให้เกิดการยัดติด ไม่ยัดติดในสิ่งนั้น เมื่อใดที่สามารถข่มขู่คุกคามจิตในผัสสายนะ ๖ ประการดีแล้ว เมื่อนั้นจิตย่อมอยู่สงบนิ่งอยู่ภายใน ตั้งมั่น เป็นหนึ่งผุดขึ้น^{๖๙} เมื่อใดไม่ยัดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นอตตัจจกไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสองนี้เป็นที่สุดแห่งทุกข^{๗๐} ด้วยเหตุนี้ ภิกษุไม่พึงเป็นผู้มีตาหลอกแลก ถึงป้องกันหู มิให้ได้ยินคามกถาไม่พึงติดใจในรส และไม่พึงยัดถืออะไรๆ ในโลกว่เป็นของเรา^{๗๑}

พระสารีบุตรได้นำวิธีฝึกฝนอินทริย์ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำไว้ม่าแสดง เพื่ออธิบายลักษณะของการสำรวมอินทริย์ในเวลาทีตาเห็นรูปที่น่าพอใจหรือไม่พอใจ หูฟังเสียงที่น่าพอใจหรือไม่พอใจ จนถึงใจทีรับรู้อารมณ์ที่น่าพอใจหรือไม่พอใจ เพื่อเป็นการสรรเสริญพระพุทธเจ้า ความว่

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูปทางพระเนตรแล้ว ไม่ตีพระทัย ไม่เสียพระทัย ทรงวางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ ทรงสดับเสียงทางพระโสตแล้ว ฯลฯ ทรงดมกลิ่นทางพระนาสิกแล้ว ฯลฯ ทรงลิ้มรสทางพระชีวหาแล้ว ฯลฯ ทรงถูกต้องโณภูฐัพพะทางพระวรกายแล้ว ฯลฯ ทรงรู้ธรรมารมณฺ์ทางพระทัยแล้ว ก็ไม่ตีพระทัย ไม่เสียพระทัย ทรงวางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูปทางพระเนตรแล้ว ก็ไม่ตีพระทัย ไม่ทรงยินดีรูปที่น่าพอใจพระทัย ไม่ทรงให้เกิดความกำหนัด พระองค์มีพระวรกายตั้งมั่น มีพระทัยตั้งมั่น ดำรงอยู่ด้วยดีภายใน หลุดพ้นดีแล้ว ทรงเห็นรูปนั้นทีไม่น่าพอใจทางพระเนตรแล้ว ก็ไม่เสียพระทัย ไม่กริ้ว ไม่หดหู่ ไม่พยาบาท พระองค์มีพระวรกายตั้งมั่น มีพระทัยตั้งมั่น ดำรงอยู่ด้วยดีภายใน ทรงหลุดพ้นดีแล้ว สดับเสียงทางพระโสตแล้ว ฯลฯ ทรงดมกลิ่นทางพระนาสิกแล้ว ฯลฯ ทรงลิ้มรสทางพระชีวหาแล้ว ฯลฯ ทรงถูกต้องโณภูฐัพพะทางพระวรกายแล้ว ฯลฯ ทรงรู้ธรรมารมณฺ์ทางพระทัยแล้ว ก็ไม่ตีพระทัย ไม่ทรงยินดีธรรมารมณฺ์ที่น่าพอใจพระทัย ไม่ทรงให้เกิดความกำหนัด พระองค์มีพระวรกายตั้งมั่น มีพระทัยตั้งมั่น ดำรงอยู่ด้วยดีภายใน ทรงหลุดพ้นดีแล้ว ทรงรู้ธรรมารมณฺ์นั้นทีไม่น่าพอใจทางพระทัยแล้ว ก็ไม่เสียพระทัย ไม่กริ้ว ไม่หดหู่ ไม่พยาบาท พระองค์มีพระวรกายตั้งมั่น มีพระทัยตั้งมั่น ดำรงอยู่ด้วยดีภายใน หลุดพ้นดีแล้ว

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูปทางพระเนตรแล้ว ก็ไม่ทรงกำหนดในรูปทีชวนกำหนัด ไม่ขัดเคืองในรูปทีชวนขัดเคือง ไม่หลงในรูปทีชวนให้หลง ไม่โกรธในรูปทีชวนให้โกรธ ไม่เศร้าหมองในรูปทีชวนให้เศร้าหมอง ไม่มัวเมาในรูปทีชวนให้มัวเมา สดับเสียงทางพระโสตแล้ว ฯลฯ ทรงดมกลิ่นทางพระนาสิกแล้ว ฯลฯ ทรงลิ้มรสทางพระชีวหาแล้ว ฯลฯ ทรงถูกต้องโณภูฐัพพะทางพระวรกายแล้ว ฯลฯ ทรงรู้ธรรมารมณฺ์ทางพระทัยแล้ว ก็ไม่ทรงกำหนดในธรรมารมณฺ์ที

^{๖๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๘/๑๐๙.

^{๖๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๕๙.

^{๗๐} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕.

^{๗๑} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๗/๔๓๗.

ชวนให้กำหนด ไม่ทรงขัดเคืองในธรรมารมณที่ชวนให้ขัดเคือง ไม่หลงในธรรมารมณที่ชวนให้หลงไม่ทรงมัวเมาในธรรมารมณที่ชวนให้มัวเมา ไม่ทรงเศร้าหมองในธรรมารมณที่ชวนให้เศร้าหมอง

พระผู้มีพระภาคเมื่อทอดพระเนตร ก็สักว่าทอดพระเนตร เมื่อสดับก็สักว่าสดับ เมื่อรับรู้กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็สักว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณก็สักว่ารู้แจ้งไม่ทรงติดในรูปที่ทรงเห็น ไม่ทรงติดในเสียงที่ได้สดับ ไม่ทรงติดในกลิ่น ไม่ทรงติดในรสและไม่ทรงติดในสัมผัสที่รับรู้ ไม่ทรงติดในธรรมารมณที่ทรงรู้แจ้ง ไม่มีตัณหาไม่มีใจประทุษร้าย ตัณหาและทิวฐิไม่อาศัย ไม่พัวพัน พันขาด ไม่เกี่ยวข้องในรูปที่ทรงเห็น มีพระทัยเป็นอิสระ (จากกิเลส) อยู่ ไม่มีตัณหา ไม่มีใจประทุษร้ายตัณหาและทิวฐิไม่อาศัย ไม่ทรงพัวพัน พันขาด ไม่ทรงเกี่ยวข้องในเสียงที่ได้สดับ ฯลฯ ในกลิ่น รส โผฏฐัพพะที่รับรู้ ฯลฯ ในธรรมารมณที่ทรงรู้แจ้ง มีพระทัยเป็นอิสระ (จากกิเลส) อยู่

พระผู้มีพระภาคทรงฝึก คຸ້มครอง รักษาสำรวมพระเนตร และทรงแสดงธรรมเพื่อสำรวมตานั้น หูชอบเสียง ยินดีในเสียงชื่นชมในเสียง ฯลฯ จมูกชอบกลิ่น ยินดีในกลิ่น ฯลฯ ลิ้นชอบรส ยินดีในรสชื่นชมในรส พระผู้มีพระภาคทรงฝึก คຸ້มครอง รักษา สำรวมลิ้น และทรงแสดงธรรมเพื่อสำรวมลิ้นนั้น กายชอบโผฏฐัพพะ ยินดีในโผฏฐัพพะ ชื่นชมในโผฏฐัพพะใจชอบธรรมารมณ ยินดีในธรรมารมณ ชื่นชมในธรรมารมณ พระผู้มีพระภาคทรงฝึกคຸ້มครอง รักษา สำรวม และทรงแสดงธรรมเพื่อสำรวมใจนั้น^{๗๖}

การสำรวมอินทรีย์ตามแนวทางแห่งพระพุทธเจ้านี้ ผู้ปฏิบัติจะได้รับอานิสงส์คือความมีความสุขภายในจิตใจที่ไม่ระคนด้วยกิเลส ไม่มีความยินดีในร้าย ไม่ใช่สุขที่เกิดจากกิเลส ไม่มีกิเลสเข้ามารบกวน การสำรวมอินทรีย์จึงเป็นการปิดกั้น ป้องกันไม่ให้กิเลสและบาปอกุศลทั้งหลายเกิดขึ้นในจิต เมื่อจิตที่ได้รับการคຸ້มครองเช่นนี้แล้ว ผู้ใดอบรมอินทรีย์แล้วในโลกทั้งปวง ทั้งภายในและภายนอกผู้นั้นเป็นผู้อบรมแล้ว ฝึกดีแล้ว รู้ชัดทั้งโลกนี้และปรโลกรอคอยอยู่แต่เวลา [บรรลุนิพพาน] เท่านั้น การสำรวมอินทรีย์ของพระพุทธเจ้าสามารถสรุปออกเป็นแนวทางที่พึงปฏิบัติตามได้ โดยผู้วิจัยสรุปลงเหลือ ๔ ประการดังนี้^{๗๗}

๑) การปฏิบัติกรรมฐาน เมื่อบุคคลปฏิบัติกรรมฐานย่อมทำให้เกิดปัญญาความรู้จริง แจ่มใสในอริยสัจ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น มีจิตผ่องใสบริสุทธิ์ อินทรีย์ย่อมสำรวมระวางโดยธรรมชาติเช่นนั้น เมื่อปฏิบัติกรรมฐานจนบรรลุนิพพานขั้นสูงสุดคือขั้นอรหัตต์ เข้าสู่พระนิพพาน อินทรีย์ย่อมสงบระงับด้วยสติและสัมปชัญญะอันบริบูรณ์ การพิจารณาภายในกาย การพิจารณาเวทนาในเวทนา การพิจารณาจิตในจิต และการพิจารณาธรรมในธรรม กรรมฐานเหล่านี้ล้วนแต่เป็นเครื่องกำกับสติที่เรียกว่า สติปฏิฐาน เมื่อสติเกิดขึ้นมั่นคงดี จิตไม่วอกแวกหวั่นไหว ก็เชื่อว่าเป็นการสำรวมระวาง

^{๗๖} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๘/๑๑๕-๑๑๗.

^{๗๗} สุภีร์ ทุมทอง, “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, หน้า ๙๗-๑๐๘.

อินทรีด้วยนั่นเอง ดังพุทธพจน์รับรองว่า “สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีบริบูรณ์”^{๗๔} และว่า “เมื่อสติสัมปชัญญะมี หิริและโอตตปะปะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อหิริและโอตตปะปะมี อินทรีสังวรของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตปะปะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์”^{๗๕}

๒) ไม่ถือโดยนิमितและอนุพยัญชนะ หากไม่มีการถือเอาอารมณ์ต่างๆ โดยนิमितและอนุพยัญชนะ อารมณ์ที่มาปรากฏขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ก็สักแต่เพียงปรากฏขึ้นและถูกกำหนดรู้เท่านั้น ไม่สามารถส่งผลให้ยินดีหรือไม่ยินดี พอใจหรือไม่พอใจได้ แต่หากไปถือนิमितทุกอย่างที่เกิดขึ้นมาเป็นอารมณ์ แยกไว้ ถือว่า ย่อมสร้างแต่ทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า “เพราะเห็นรูปจึงหลงลืมสติ...มีจิตกำหนดเสวยอารมณ์นั้น...เวทนาที่เกิดจากรูปจำนวนมากก็เจริญแก่เขา และจิตของเขาก็ถูกอภิขมาและวิหิงสาเข้าไปกระทบ เมื่อเขาสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่า ยังห่างไกลนิพพาน”^{๗๖}

๓) เลือกอารมณ์ เป็นความฉลาดในการเลือกเสพอารมณ์ที่เป็นกลางและเหมาะสม ไม่ให้เกิดราคะและโทสะในอารมณ์ใดใด เป็นการเลือกเสพอารมณ์ที่เป็นกุศล เช่น การมองรูปที่ทำให้กุศลเจริญ การฟังเสียงที่เป็นพระธรรม เป็นต้น อารมณ์ที่เป็นกุศลเหล่านี้จะทำให้จิตใจสะอาดและบริสุทธิ์ ไม่หมกมุ่นและเศร้าหมอง

๔) หลบหลีกอารมณ์ เป็นการป้องกันไม่ให้อารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศลเกิดขึ้น เป็นการป้องกันด้วยความไม่ประมาท ไม่มัวหมกมุ่นอยู่ในอารมณ์บาปหรือสิ่งที่จะทำให้เกิดอารมณ์ในทางบาป เช่น ไม่เสพภาพที่ลามกอนาจาร ไม่ฟังเสียงที่เป็นอธรรม เป็นต้น

โดยสรุปแล้ว พบว่า หลักธรรมเกี่ยวกับอินทรีสังวรนี้มีความเชื่อมโยงเข้ากับหลักธรรมอื่นๆ อีกมากมาย เช่น สติ สัมปชัญญะ กับทั้งเป็นพื้นฐานทำให้ธรรมอื่นๆ เจริญได้อย่างสมบูรณ์ เป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติธรรม แต่มีอานิสงส์ทำให้บรรลุธรรมขั้นสูงได้ ดังเช่น พระพาหิยทารุจริยะที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับการสำรวมอินทรีจากพระพุทธเจ้า น้อมใจใคร่ครวญไปในพระธรรมเทศนานั้นจนสามารถกระทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์คือพระนิพพานได้ในเวลาอันรวดเร็ว อินทรีสังวรจึงเป็นหลักธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนา

^{๗๔} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

^{๗๕} อ.อ.ฐก. (ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕.

^{๗๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๕/๑๐๑.

บทที่ ๔

วิเคราะห์การบรรลุนิยามของฌราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากการศึกษาประวัติของฌราวาสที่บรรลุนิยามเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาในระดับชั้นต่างๆ ซึ่งมีความละเอียดในบทที่ ๒ และหลักธรรมที่ทำให้ฌราวาสบรรลุนิยาม ในบทที่ ๓ ทำให้ทราบเบื้องต้นเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของฌราวาสและเนื้อหาของหลักธรรมที่ทำให้บรรลุนิยาม ตลอดจนเหตุการณ์ที่ทำให้ท่านเหล่านั้นบรรลุนิยาม แต่ยังไม่ได้อธิบายถึงหลักธรรมและสถานะของฌราวาสที่บรรลุนิยาม โดยเฉพาะสถานะหลังการบรรลุนิยาม ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้อธิบายวิเคราะห์โดยอาศัยข้อมูลดังกล่าวมานั้น พร้อมทั้งนำเสนอแนวทางปฏิบัติของฌราวาสเพื่อการบรรลุนิยามในพระพุทธศาสนา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑ วิเคราะห์หลักธรรมที่ฌราวาสบรรลุนิยาม

การเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้าท่านนั้นมีความสมบูรณ์ทั้งศาสตร์ คือ องค์ความรู้ และศิลป์ คือ เทคนิคการแสดงธรรม พร้อมทั้งอรรถ (เนื้อความ) และพยัญชนะ (กลวิธี) ดังจะเห็นได้จากเมื่อผู้ใดได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วก็จะสามารถฟังทุกขันธ์ได้ แต่ก็ใช่ว่าทุกคนจะฟังทุกขันธ์ในระดับเดียวกันเสมอไป เพราะว่ามีมนุษย์ไม่เหมือนกันทุกคน เพราะเหตุนี้เองก่อนที่พระองค์จะทรงเผยแผ่หลักธรรม พระองค์จะทรงแยกแยะบุคคลที่จะเข้าถึงธรรมไว้ ๔ ประเภท ประกอบด้วย อุกคฆิฏัญญู วิปจิตัญญู เนยย และปทปรมบุคคล^๑ จากนั้นจึงทรงแสดงธรรมที่แตกต่างกันไปตามอัธยาศัยและจริตของแต่ละคน

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้ยกบุคคลที่บรรลุนิยามในพระพุทธศาสนาในระดับละ ๓ ท่าน รวมเป็น ๑๒ ท่าน และได้นำหลักธรรมมาแสดงไว้ตามบุคคลที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ของการบรรลุนิยามในแต่ละระดับเท่านั้น และเนื่องจากมีหัวข้อธรรมบางหัวข้อที่เหมือนกัน เช่น อนุปพพิกขา อริยสัจ ๔ จึงทำให้เหลือหัวข้อธรรมทั้งหมดเพียง ๗ หัวข้อ ผู้วิจัยจึงนำมาวิเคราะห์ให้เห็นเป็นภาพกว้างๆ ใน ๒ ประเด็นคือหลักธรรมพื้นฐานและหลักธรรมที่ทำให้บรรลุนิยามขั้นสูง ดังนี้

๔.๑.๑ วิเคราะห์หลักธรรมพื้นฐาน

หลักธรรมพื้นฐาน หมายถึง หลักธรรมที่ผู้บรรลุนิยามส่วนมากได้ฟังเหมือนกัน และเป็นปกติที่พระพุทธเจ้าจะแสดงหลักธรรมนี้ ในที่นี้หมายถึง อนุปพพิกขาและอริยสัจ ๔ จากการศึกษาพบว่า ก่อนที่จะแสดงหัวข้อธรรมอื่นๆ ตามจริตของแต่ละคน พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงอนุปพพิกขาซึ่งเป็นวิธีการสอนในแบบอนุศาสนูปาทิหารีย์ คือ การแสดงไปตามลำดับ เป็นพื้นฐานแก่บุคคลทั่วไปที่มีใช้นักบวช เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมของผู้ฟังก่อนเสมอ หลังจากนั้นจึงทรงแสดงสามก

^๑ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

กังสีกเทศนา^๒ หรืออริยสัง ๔ ซึ่งเป็นธรรมะขั้นสูงต่อไป ธรรมะทั้ง ๙ ข้อนี้เรียกว่า พุทธานุศาสนี คือ พระธรรมที่พระองค์แสดงมากที่สุด^๓ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าการแสดงอนุพุทธานุศาสนีแต่ละครั้งนั้นจะแสดงโดยย่อเท่านั้น ในพระไตรปิฎกแสดงไว้เฉพาะหัวข้อธรรมเท่านั้น อาจเป็นไปได้ว่าเทศนาแบบย่อนี้เหมาะ กับผู้มีอินทรีย์แก่กล้า (มีความพร้อมมาก) แค่งฟังธรรมโดยย่อก็เข้าใจและบรรลุธรรมได้ ดังข้อความในคัมภีร์เนตติปกรณ์ พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับการแสดงธรรมโดยย่อและโดยพิสดาร ทำให้ผู้ฟังบรรลุเร็วช้าต่างกันว่า “พระธรรมวินัยนั้น อันพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อย่อมนำชนผู้บรรลุธรรมเร็ว ดังคำกล่าวที่ว่า งามในเบื้องต้น เมื่อขยายความย่อมนำชนผู้บรรลุธรรมช้า ดังคำกล่าวที่ว่า งามในท่ามกลาง เมื่ออธิบายโดยพิสดารย่อมนำชนผู้อาจบรรลุธรรมได้ ดังคำกล่าวที่ว่า งามในที่สุด”^๔

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่า ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะแสดงอนุพุทธานุศาสนีและอริยสัง ๔ นั้น ได้มีขั้นตอนดังนี้

๑) ขั้นเตรียมการ เป็นขั้นตอนก่อนการแสดงธรรม พระพุทธเจ้ามีวิธีเตรียมการผู้ฟังโดยการพิจารณา ๓ ด้าน ได้แก่ (๑) ตรวจสอบอัธยาศัย จะทรงตรวจสอบว่าบุคคลนั้นมีบุพกรรมเช่นไร มีการสั่งสมบาปมีมาเพียงพอดต่อการเข้าใจธรรมหรือเปล่า พระองค์จะไม่ทรงแสดงธรรมแก่ปทัชชหีณาณบุคคล (๒) ตรวจสอบศรัทธา จะทรงตรวจสอบว่าบุคคลนั้นมีความเคารพเลื่อมใสหรือยัง หรือยังมีความลังเลสงสัยในคุณพระรัตนตรัย ในพระพุทธองค์ ดังเช่น กรณีของสีหเสนาบดีที่ยังนับถือศาสนาอื่นครันอยู่ พระองค์จึงทรงตอบปัญหาของสีหเสนาบดีให้กระจ่างแจ้ง จนมีจิตเลื่อมใสในพระองค์แล้วจึงแสดงธรรม^๕ (๓) ตรวจสอบความพร้อม จะทรงตรวจสอบว่าบุคคลนั้นมีความพร้อมที่จะรับฟังพระธรรมเทศนาหรือยัง หรือยังมีปฏิกิริยาอันใดขัดขวางอยู่ เนื่องจากบุคคลบางกลุ่ม แม้จะมีอัธยาศัยเหมาะแก่การฟังธรรม มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่ยังมีอุปสรรคหรือจิตที่ยังวิปลาส จนไม่อาจสนใจไปในธรรมได้ก็จะยังไม่ทรงแสดงธรรม พระองค์จะทรงรักษาโรคเหล่านั้นให้สิ้นไปก่อน เช่น กรณีทรงโปรดมนุษย์เข็ญใจชาวอาฬวี พระองค์ทรงยืนยันว่า “อุบาสกนั้นหิวยิ่งนัก ลูกขึ้นแต่เช้าตรู่แล้วเที่ยวไปหาโคในป่า แม้เมื่อเราแสดงธรรมอยู่ ก็ไม่อาจบรรลุได้”^๖ เมื่อทรงตรวจพร้อมทั้ง ๓ ด้านนี้แล้ว จึงทรงแสดงอนุพุทธานุศาสนี

^๒ สามกกังสีกธรรมเทศนา หมายถึงธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงเห็นด้วยสัมมัญญาญาณ ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น คือ มิได้รับแนะนำจากผู้อื่น ตรัสรู้ลำพังพระองค์เองก่อนใครในโลก ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๕/๔๓.

^๓ พระราชาธรรมนิเทศ (ระบบ จิตถาโณ), **ธรรมปริทรรศน์**, เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๕.

^๔ พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๙๐.

^๕ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๙๐-๒๙๔/๑๐๘-๑๑๖, อง.อภุจก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๒๒๖-๒๓๔.

^๖ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕.

๒) ชั้นเทศนาการ เป็นขั้นตอนการแสดงบุพพิกขา โดยปกติพระองค์จะทรงแสดงอนุบุพพิกขาตามอธยาศัยของผู้ฟัง โดยมีจุดประสงค์ให้จิตของผู้ได้ฟัง เป็นจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส และพร้อมที่จะรับพระธรรมเทศนาขั้นสูงขึ้นไป

๓) ชั้นพัฒนาการ เป็นขั้นตอนการแสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มักจะแสดงหลักจากอนุบุพพิกขา ทั้งนี้เพราะบุคคลมีจิตควรแล้ว คือ จิตที่เหมาะสมแก่การงาน โดยเข้าถึงภาวะเป็นที่รองรับเทศนาที่ทรงประกาศไว้ในเบื้องต่ำและเทศนาเบื้องสูง เพราะปราศจากโทษแห่งจิต มีความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา มีจิตผ่องใสแล้ว เพราะสมบูรณ์ด้วยศรัทธาในสัมมาปฏิบัติ นั้น อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ จิตที่นุ่มไปในสัมมาปฏิบัติโดยปราศจากวิกิจจฉานิวรณ์^๗

เป็นที่น่าสังเกตว่า การแสดงอนุบุพพิกขานั้น บางครั้งพระองค์จะทรงแสดงครบทั้ง ๕ กถาตามลำดับ บางครั้งทรงแสดงไม่ครบ ๕ กถา เช่นกรณีที่ทรงแสดงแก่มหากาลกุฎุมพี พระองค์ทรงแสดงเฉพาะกถาที่นวกถาเท่านั้น ดังมีข้อความว่า ““วันนั้น พระศาสดา เมื่อจะตรัสอนุบุพพิกขาตามอธยาศัยของมหากาลนั้น จึงตรัสโทษความเลวทรามและความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย โดยปริยายเป็นอันมาก ด้วยสามารถแห่งสูตรมีทุกขกัณฑ์ขันธ์สูตรเป็นอาทิ”^๘ ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับที่จิตและอธยาศัยของผู้ฟังเป็นสำคัญ

อนึ่ง การแสดงอนุบุพพิกขานั้นนอกจากจะเป็นหลักฐานพื้นฐานเพื่อการปรับสภาพจิตแล้วยังสามารถส่งผลให้บุคคลสามารถบรรลุธรรมได้ โดยส่วนมากจะบรรลุธรรมขั้นโสดาบัน แต่เป็นที่น่าสังเกตว่านางอุตราเมื่อได้ฟังอนุบุพพิกขาสามารถบรรลุได้ถึงระดับสกทาคามี^๙ โดยเป็นการฟังซ้ำครั้งที่ ๒ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดนางสิริมา หากจะกล่าวโดยยิ่งไปกว่านั้น พบว่ามีบุคคลที่ฟังอนุบุพพิกขาแล้วสามารถบรรลุอรหันต์ได้เลยทันทีก็มี เช่น พระเจ้าสุนันทจักรพรรดิพร้อมทั้งอนุราชากุมาร พร้อมทั้งบริษัท^{๑๐} อานันทกุมารพร้อมทั้งบริษัท ๙๐ โกฏิ^{๑๑}

๔.๑.๒ วิเคราะห์หลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุธรรมขั้นสูง

การแสดงธรรมเพื่อให้บรรลุธรรมขั้นสูงนั้นเป็นการที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกที่จะแสดงธรรมเพื่อโปรดบุคคลตามจริตของแต่ละบุคคล เพื่อให้บรรลุธรรมตามที่ปรากฏในเครือข่ายแห่งพระญาณ ดังจะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงเลือกธรรมที่กล่าวถึงการตัดราคะแสดงแก่พระนางเขมาเถรี ผู้ที่หลงใหลในความสวยความงามของตนเอง ทรงแสดงหลักอนิจจาแก่พระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธบิดาที่กำลังเสวยเวหน่าอันแรงกล้าเพื่อให้คลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน หรือทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับการสำรวมอินทรีย์แก่พระพาหิยะที่หลงคิดว่าตนเองเป็นพระอรหันต์

^๗ ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๑.

^๘ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๙๕.

^๙ ขุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๑๘.

^{๑๐} ดุรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๓๔๖.

^{๑๑} ดุรายละเอียดใน ขุ.ชา.เอกก.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๕๑.

หลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุดุริยธรรมเหล่านี้ล้วนขึ้นอยู่กับสภาพและอภัยาศัยของผู้ฟังเป็นหลัก โดยที่พระพุทธเจ้าจะทรงเป็นผู้พิจารณาแสดงด้วยพระองค์เอง บางกรณีพบว่า พระองค์ทรงแสดงต่อยอดจากหลักอนุพุทพิกถาและอริยสัจ ๔ ที่ได้เพาะบ่มจิตไว้ดีแล้ว หรือทรงแสดงแก่บุคคลที่บรรลุดุริยธรรมในขั้นต้นแล้วเพื่อให้บรรลุดุริยธรรมขั้นสูงขึ้น แต่บางครั้งก็ทรงแสดงธรรมพิเศษเหล่านี้ตามสถานการณ์และเหตุการณ์ที่อยู่เบื้องหน้า และส่งผลให้ผู้ฟังธรรมนั้นบรรลุดุริยธรรมขั้นสูงได้ในคราวเดียวเลยก็มี เช่น กรณีของจิตตคหบดีที่ได้ฟังธรรมเกี่ยวกับการละกามคุณแล้วน้อมใจไปในพระธรรมเทศนาจนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี

โดยสรุปแล้วพบว่าหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นมี ๒ ประเภทหรือหลักธรรมขั้นพื้นฐาน ได้แก่ อนุพุทพิกถาและอริยสัจ ๔ เพื่อเป็นการปรับพื้นฐานจิตใจของผู้ฟังให้สงบ ระวังเหมาะสมต่อธรรมขั้นสูง หลักจากนั้นจึงทรงแสดงธรรมที่ตรงกับจริตของผู้ฟัง ที่เปรียบเสมือนการปลดล๊อคชิ้นใจสุดของจิตใจ ธรรมพิเศษประเภทหลังนี้จะส่งผลให้ผู้ฟังบรรลุดุริยธรรมในระดับที่สูงขึ้นไปตามลำดับ

๔.๒ วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุดุริยธรรม

บุคคลผู้บรรลุดุริยธรรมในพระพุทธศาสนาจะเรียกว่า อริยบุคคล คือบุคคลผู้ประเสริฐ จึงมีคติที่ขัดแย้งกันเมื่อฆราวาสสามารถบรรลุดุริยธรรมได้ เนื่องจากความเป็นฆราวาสนั้นเป็นเพศที่ไม่เอื้ออำนวยต่อความเป็นอริยะ เพราะต้องข้องเกี่ยวกับกาม ผูกพันด้วยเรือน มีภาระ รุระในการดำเนินชีวิตที่หลากหลาย มีความต้องการมาก มีกิจมาก มีเรื่องมาก มีความเพียรมาก จะเป็นผู้พูดจริงเสมอตลอดไปไม่ได้^{๑๒} ฆราวาสที่แม้จะบรรลุดุริยธรรมก็ยังต้องดำเนินชีวิต ประกอบธุรกิจการทำงานตามแบบของฆราวาส แต่มีแนวทางการดำเนินชีวิตที่ยกระดับขึ้นมาจากคนธรรมดา เพราะความสามารถในการละสังโยชน์ได้ตามที่ตนบรรลุดุริยธรรม ดังนี้

๔.๒.๑ วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุโสดาบัน

พระโสดาบันเป็นพระอริยบุคคลขั้นแรกในพระพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎกปรากฏมีผู้บรรลุขั้นโสดาบันเป็นจำนวนมาก เฉพาะประชาชนในกรุงราชคฤห์ที่ฟังธรรมพร้อมพระเจ้าพิมพิสารก็บรรลุในขั้นโสดาบันนี้ถึง ๑๑ นหุต ผู้บรรลุโสดาบันล้วนถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ไม่หวั่นไหวจากคุณธรรมพื้นฐาน มีสถานะดังต่อไปนี้

๑) สถานะในภพที่บรรลุดุริยธรรม

ฆราวาสที่บรรลุโสดาบันมีปกติการใช้ชีวิตแทบไม่เห็นความแตกต่างจากปุถุชนมากนัก เช่น กรณีของนางวิสาขา มหาอุบาสิกาที่บรรลุโสดาบันแล้วก็ยังใช้ชีวิตคู่มีครอบครัวเหมือนเช่นเดิม และเมื่อประสบกับความพลัดพรากก็ยังมีการร้องไห้คร่ำครวญอยู่ ดังกรณีที่ได้สูญเสียหลานสาวอันเป็นที่รักของนาง แต่มีลักษณะพิเศษกว่าปุถุชนในเรื่องการบริจาทาน คือไม่มีความตระหนี่ในการบริจาทาน

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๙/๕๙๓.

ทาน ตัวอย่างเช่น ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี ได้บริจาคทรัพย์ไว้เป็นสมบัติในพระพุทธศาสนา ๕๔ โกฎิ แม้ในยามตกยากท่านเศรษฐีก็ได้ถวายทานตามมีตามได้อย่างสม่ำเสมอ จนกระทั่งเวทนามาเตือน ด้วยเกรงว่าเศรษฐีจะถวายทานจนไม่มีทรัพย์เหลือ แต่ถึงกระนั้นเศรษฐีก็ยังให้ทานอยู่เหมือนเดิม^{๑๓} นอกจากนี้ยังมีการรักษาศีลที่เคร่งครัดมั่นคง

๒) สถานะในภพหน้า

ในพระไตรปิฎกได้จำแนกพระโสดาบันออกเป็น ๓ ประเภท แต่ละประเภทมีคติที่ไปแตกต่างกัน ดังนี้

๑. ประเภทสัตตักขัตตุปรมะ หมายถึง บุคคลผู้มีสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส สิ้นไปรอบแล้ว มีอันไม่เกิดในอบายเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยง จะได้ตรัสรู้ในเบื้องหน้า เขาจะท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ปะปนกันไปไม่เกิน ๗ ชาติ จากนั้นจะทำได้ทุกแห่งทุกที่ได้ บุคคลประเภทนี้มีวิปัสสนาอ่อนกว่าประเภทโกลังโกละ

๒. ประเภทโกลังโกละ หมายถึง บุคคลผู้มีสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปรอบแล้ว เหมือนสัตตักขัตตุปรมะ แต่ด้วยอำนาจบุญกุศลที่บำเพ็ญมาน้อยกว่ากัน ทำให้ท่านเกิดอีกเพียงสองสามครั้งเท่านั้น คือจะท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ปะปนกันไป แม้เกิดในมนุษย์โลกก็จะมีเกิดในตระกูลต่ำ จะเกิดในตระกูลที่มีโศคะมากเท่านั้น บุคคลประเภทนี้มีวิปัสสนาอ่อนกว่าประเภทเอกพีซี

๓. ประเภทเอกพีซี หมายถึง บุคคลผู้มีสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปรอบแล้วเหมือนสองประเภทแรก มีความแตกต่างตรงที่ท่านจะเกิดในมนุษย์โลกอีกเพียงครั้งเดียว แล้วทำได้ทุกแห่งทุกที่ได้ บุคคลประเภทนี้มีวิปัสสนาแก่กล้ากว่า ๒ ประเภทข้างต้น

จากการศึกษาประวัติของพระโสดาบันทั้ง ๓ ท่านในบทที่ ๒ สามารถนำมาสรุปเป็นตารางในภพหน้าได้ดังนี้

ตารางที่ ๔.๑ แสดงคติในภพหน้าของพระโสดาบัน

ผู้บรรลุโสดาบัน	คติในภพหน้า	หมายเหตุ
พระเจ้าพิมพิสาร	บังเกิดเป็นชนวสยกัษ	เนื่องจากพระองค์มีความผูกพันในภพเดิม
ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี	บังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต	เนื่องจากท่านยินดีในวัฏฏะจึงจะเวียนว่ายตายเกิดอีก ๖ ชาติ
นางวิสาขามหาอุบาสิกา	บังเกิดในสวรรค์นิมมานรดี	เป็นปชาบดีของท้าวสุนิมิตเทวราช

^{๑๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖.

๔.๒.๒ วิเคราะห์สถานะของขรราวาสที่บรรลุสกทาคามี

๑) สถานะในภพที่บรรลุธรรม

ขรราวาสที่บรรลุธรรมระดับชั้นสกทาคามี มีวิถีชีวิตคล้ายกับผู้เป็นพระโสดาบันที่ยังอยู่ครองเรือน แต่คุณภาพของจิตนั้นมีความแตกต่างกัน เพราะพระสกทาคามีจะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ อย่าง คือราคะ โทสะ และโมหะเบาบางลงกว่าพระโสดาบัน ท่านเปรียบไว้เหมือนกับกลุ่มเมฆหมอกที่มีลักษณะจางไม่หนาทึบ แต่ก็ยังมีความยินดีในโลภธรรมคือลาภ ยศ สุข สรรเสริญอยู่ แต่ไม่มากนัก หากมีเหตุจำเป็นที่จะต้องสูญเสียโลภธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง พระสกทาคามีก็จะไม่รู้สึกลุสสูญเสียจนเกินไป แม้ว่าพระสกทาคามียังมีโลภะและโทสะอย่างเบาบางอยู่บ้าง ก็ไม่มีลักษณะยึดติดหลงใหลจนเป็นเหตุให้ทำกรรมแล้วไปเสวยทุกข์ในอบายภูมิ พระสกทาคามีจะไม่มีการประพฤติทำให้คนแตกความสามัคคี มีแต่พูดให้เกิดความสมัคสมานสามัคคีและเป็นธรรม เพื่อให้แต่ละฝ่ายมีความเจริญในธรรมยิ่งขึ้นไป

๒) สถานะในภพหน้า

คติภพของผู้บรรลุสกทาคามีผล อรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า พระสกทาคามีบุคคลจะมาเกิดอีกเพียงครั้งเดียวด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิ โดยแบ่งระดับของพระสกทาคามีไว้ ๕ จำพวก คือ

๑. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้และปรินิพพานในโลกนี้
๒. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้แต่ปรินิพพานในเทวโลก
๓. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในเทวโลกและปรินิพพานในเทวโลก
๔. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในเทวโลกและมาเกิดในมนุษยโลกแล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้
๕. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้แล้ว ดำรงชีวิตอยู่ในเทวโลกตลอดอายุ เกิดในโลกนี้อีกแล้วจึงปรินิพพาน

จากการศึกษาประวัติของพระอนาคามีทั้ง ๓ ท่านในบทที่ ๒ คือ นางสุมนาเทวี นางอุตตรธิดา และนายอิสิตทัตตะ สามารถนำมาสรุปเป็นตารางในภพหน้าได้ดังนี้

ตารางที่ ๔.๒ แสดงคติในภพหน้าของพระสกทาคามี

ผู้บรรลุสกทาคามี	คติในภพหน้า	หมายเหตุ
นางสุมนาเทวี	บังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต	
นางอุตตรธิดา	บังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์	
นายอิสิตทัตตะ	บังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต	

๔.๒.๓ วิเคราะห์สถานะของขรாவาสที่บรรลุนาคามี

๑) สถานะในภพที่บรรลุตธรรม

ขรாவาสที่บรรลุตธรรมชั้นอนาคามี เป็นพระอริยบุคคลที่พัฒนาจิตมาจากพระสกทาคามี ถือได้ว่าเกิดจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมาก คือราคะ โทสะ และโมหะที่เคยเบาบางในชั้นพระสกทาคามี พอมาถึง ชั้นพระอนาคามี ก็เลศคือราคะ โทสะและโมหะก็หมดไปทันที กล่าวคือพระอนาคามีจะไม่ถูกกามคุณชนิดใดชนิดหนึ่งครอบงำจิตอีก แม้จะอยู่ครองเรือนเมื่อบรรลุตเป็นพระอนาคามี การมีเพศสัมพันธ์กับคู่สมรสก็จะหมดไปในทันทีทันใด ทั้งความโกรธเคืองก็จะไม่เข้าไปปรุงแต่งจิตของพระอนาคามีอีกต่อไป แต่การปฏิบัติหน้าที่ในฐานะสามีภรรยายังมีอยู่เหมือนเดิม ส่วนความรู้สึกที่มีต่อสามีหรือภรรยาของตนนั้นเป็นเหมือนพี่น้อง ต่างฝ่ายต่างส่งเสริมสนับสนุนกันในการที่จะฝึกฝนอบรมจิตให้สูงยิ่งขึ้นไปด้วยวิปัสสนากรรมฐาน ในกรณีที่สามีเป็นพระอนาคามี ฝ่ายภรรยาเป็นปุถุชน สามียินดีมอบสมบัติทั้งหมดให้แก่ภรรยา เพราะความหวงแหนในทรัพย์สินสมบัติของพระอนาคามีหมดไปแล้ว มีแต่ความฝึกฝนในเรื่องของธรรม เพื่อพัฒนาจิตให้สูงขึ้นไป เมื่อพระสกทาคามีได้พัฒนาจิตจนบรรลุตเป็นพระอนาคามีแล้ว การเกิดมาเป็นมนุษย์อีกก็ถือว่าสิ้นสุดลง แต่จะไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลก ๕ ชั้น คือ ชั้นอวิหา ชั้นอตัปปา ชั้นสุทัสสา ชั้นสุทิสสี และชั้นอกนิฏฐา ตามความอ่อนแก่ของอินทรีย์ ๕ ที่ได้สั่งสมมา

๒) สถานะในภพหน้า

คติภพของผู้บรรลุนาคามีผล บุคคลผู้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๕ ประการได้หมดสิ้น จากนั้นก็จะมีกำเนิดเป็นโอปปาติกะในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส หรือโลกุตตรภูมิ คือ ภูมิที่พ้นจากโลกของท่านผู้จะไม่กลับมาอีก^{๑๔} หมายถึงจะไม่กลับมาจากพรหมโลกนั้นด้วยอำนาจปฏิสนธิ คือจะปรินิพพานในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสนั้น แต่พระอนาคามีสามารถมามนุษย์โลกนี้ เพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและมาหาพระเถระเพื่อฟังธรรมได้ ชีวิตหลังจากตายของพระอนาคามี มีเพียงอย่างเดียวคือไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส โดยแบ่งประเภทไว้ ดังนี้

- ๒.๑) พระอนาคามีที่มีศรัทธาแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา
- ๒.๒) พระอนาคามีที่มีวิริยะแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอตัปปา
- ๒.๓) พระอนาคามีที่มีสติแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทัสสา
- ๒.๔) พระอนาคามีที่มีสมาธิแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทิสสี
- ๒.๕) พระอนาคามีที่มีปัญญาแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอกนิฏฐา

^{๑๔} วจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๗๒.

ตารางที่ ๔.๓ แสดงคติในภาพหน้าของพระอนาคามี

ผู้บรรลุอนาคามี	คติในภาพหน้า	หมายเหตุ
จิตตคหบดี	ไม่ระบุชัดเจน	
อุคคเศรษฐี	เกิดเป็นเทพบุตร ในหมู่เทพชั้น กายมโนมัย	
สันธานคหบดี	ไม่ระบุชัดเจน	

๔.๒.๔ วิเคราะห์สถานะของฆราวาสที่บรรลุอรหัตต์

๑) สถานะในภพที่บรรลุธรรม

พระอรหัตต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป การกระทำของท่านเป็นเพียงกิริยา ที่ว่าดับกรรมนั้น หมายถึง ไม่กระทำการต่างๆ โดยมีอวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูง แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญาารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่าง ปุถุชน เปลี่ยนเป็นการทำการอย่างอริยชน ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจการนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่อง นั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ จึงเป็นการกระทำที่ลอยพ้น เหนือกรรมขึ้นไปอีก

สถานะของฆราวาสที่บรรลุอรหัตต์นั้น ไม่สามารถดำรงอัตภาพความเป็นปุถุชนอยู่ได้ จึงต้องออกบวชหรือปรินิพพานในวันนั้น การดำเนินชีวิตของพระอรหัตต์ในรูปแบบของคฤหัสถ์ไม่มี ดังปรากฏในอรรถกถา มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ได้อธิบายความตอนหนึ่งว่า

วัจฉะ ไม่มีเลย คือ ผู้ยังไม่ละละหิสังโยชน์ ชื่อว่าจะทำที่สุดทุกข์ย่อมไม่มี แม้บุคคลเหล่าใด ดำรงเพศคฤหัสถ์ คือ สันตติมหาอำมาตย์ อุคคเสนะ เศรษฐีบุตร วิตโสกธารกะ ก็บรรลุพระ อรหัตต์ได้ แม้บุคคลเหล่านั้น ก็ยังความใคร่ในสังขารทั้งปวงให้แห้งไปด้วยมรรคแล้วบรรลุได้ แต่เมื่อบรรลุแล้วก็ไม่ต้องอยู่ด้วยเพศนั้น ชื่อว่าเพศคฤหัสถ์นี้แล้ว ไม่สามารถทรงคุณอันสูงสุดไว้ ได้ เพราะฉะนั้น ผู้ตั้งอยู่ในเพศคฤหัสถ์นั้นบรรลุพระอรหัตต์แล้วย่อมบวช หรือปรินิพพานในวัน นั้นเอง^{๑๕}

ด้วยเหตุนี้ จึงพบว่า เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะบรรลุพระอรหัตต์แล้วก็ปรินิพพานในวัน นั้น ส่วนพระพาหิยะแม้จะออกแสวงหาผ้าไตรจีวรเพื่อขออุปสมบทแต่ด้วยบุพกรรม จึงไม่สามารถหา จีวรและขออุปสมบทได้ก็เข้าปรินิพพานในวันนั้นเพราะถูกวัชชีวิตเช่นกัน สำหรับพระนางเขมาเถรี ได้รับอนุญาตจากพระเจ้าพิมพิสารให้อุปสมบท จึงสามารถดำรงชีพในเพศสมณะต่อไปได้และนิพพาน ในสมณเพศนั่นเอง

^{๑๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๔๔๕.

๒) สถานะในภพหน้า

การบรรลุนิพพานขั้นอรหัตต์เป็นการบรรลุนิพพานขั้นสูงสุด ประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง ตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว สามารถเข้าอรหัตตผลสมาบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว จะไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วจะดับขันธปรินิพพาน ภพหน้าของพระอรหัตต์จึงไม่ปรากฏอีก

โดยสรุปแล้ว ผู้ที่บรรลุนิพพาน ๓ ขั้นต้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ยังสามารถอยู่ในมนุษยโลกได้ในภพที่บรรลุนิพพาน มีวิถีชีวิตที่ดำเนินไปเหมือนปุถุชนทั่วไป แตกต่างกันในความสามารถของการละสังโยชน์ ขรवासผู้บรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนานั้น สามารถอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างดีเยี่ยม ดังเช่น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่ช่วยเหลือชาวบ้านและร่วมงานสังคมต่างๆ จิตตคหบดีที่มีความเอื้อเฟื้อแก่คนทั่วไป และนางอุตตราผู้มีความเมตตาอนุเคราะห์นางสิริมาจนได้บรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา ซึ่งนับว่าเป็นแบบอย่างเพื่อให้พุทธศาสนิกชนในปัจจุบันสามารถประพฤติปฏิบัติตามได้อย่างดีเยี่ยม ส่วนในภพหน้านั้น พระโสดาบันและพระสกทาคามีสามารถอยู่ในกามาวจรเทวโลก ส่วนพระอนาคามีไม่สามารถอยู่ในชั้นกามาวจรเทวโลกได้และที่แบบนั้นไม่สมควรแก่การปลีกวิเวกของพระอนาคามี เพราะที่นั่นไม่ใช่ที่อยู่ของชนผู้ละอายแล้ว แต่จะได้ไปอยู่ในชั้นสุทธาวาส^{๑๖} สำหรับพระอรหัตต์นั้นไม่ภพหน้าย่อมไม่ปรากฏอีกแล้ว

๔.๓ วิเคราะห์กระบวนการบรรลุนิพพานของขรवास

ในกระบวนการของการบรรลุนิพพานนั้น ผู้ที่จะบรรลุนิพพานได้นั้นต้องมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗^{๑๗} ประการ เป็นพื้นฐานเกิดขึ้นอยู่ในจิตใจ ส่วนการจะทำให้โพธิปักขิยธรรมสมบูรณ์ได้นั้นต้องอาศัยการศึกษาอย่างเป็นระบบ ในพระพุทธศาสนาเรียกว่า ไตรสิกขา คือข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้น เพื่อฝึกหัดกาย วาจา และใจให้เจริญยิ่งขึ้น จนสามารถบรรลุนิพพานที่เป็นเป้าหมายสูงสุด มี ๓ ประการ คือ

^{๑๖} สุทธาวาสภูมิ คือ ภูมิที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์ หมายถึง พรหมโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของบุคคลผู้เจริญรูปาวจรบุคคล สูงสุดจนถึงจตุตถฌาน และต้องเป็นผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุมรรคผลเป็นพระอนาคามีบุคคล จึงจะมาอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลก ๕ ชั้น คือ ชั้นอวิหา ชั้นอติปา ชั้นสุทสสา ชั้นสุทสสี และชั้นอกนิฏฐา ตามอินทรีย์ที่ได้สั่งสมมา และจะได้บรรลุอรหัตผลในชั้นที่อุบัตินั้น แต่สำหรับพรหมอนาคามีผู้เป็นอุทธังโสโตกนิฏฐคามิ คืออนาคามีบุคคลผู้อุบัติในพรหมโลกชั้นอวิหา เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วก็จะเลื่อนไปอุบัติในชั้นที่สูงๆ ขึ้นไปตามลำดับจนถึงชั้นอกนิฏฐา จะได้บรรลุอรหัตผลและปรินิพพานในชั้นอกนิฏฐานี้ ส่วนพรหมอนาคามีผู้อุบัติในพรหมโลกชั้นอกนิฏฐา สุทธาวาส จะไม่ไปอุบัติในภูมิชั้นอื่นอีก คือจะได้สำเร็จเป็นพระอรหัตต์และปรินิพพานในชั้นนี้เลย อ้างใน พระสังฆมณฑลธรรมมาจารย์, **ปรมัตถ์ไตรปิฎก มหาอภิธรรมัตถสังคหฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^{๑๗} โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประกอบด้วย สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิวิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และ อริยมรรค ๘ อ้างใน สุภีร์ ทุมทอง, **สติปัฏฐาน ๔ (ชุดโพธิปักขิยธรรม)**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ฟองทองเอนเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๗.

๑) อธิศีลสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติเพื่อจะควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและทางวาจาอย่างสูง จะเน้นการสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้กระทำความผิดพลาดออกมาทางกาย และทางวาจา เมื่อคราวที่ได้สัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์

๒) อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในจิตอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้ได้คุณธรรมชั้นสูงหรือบรรลุนิพพาน จะเน้นการฝึกจิตให้บรรลุนิพพานเพื่อข่มและกำจัดนิวรณ์ซึ่งเป็นกองกิเลสที่ขัดขวางจิตไม่ให้เข้าถึงความสงบให้หมดไป จิตที่บรรลุนิพพานนี้เรียกว่า “ฉานจิต”

๓) อธิปัญญาสิกขา คือการศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติฝึกหัดอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง โดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องนามรูป ปัญญาเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะนำไปสู่การบรรลุนิพพาน^{๑๘} ปัญญาที่รู้แจ้งในนามรูปนี้ มีชื่อเรียกว่า “วิปัสสนาญาณ”

สิกขาทั้ง ๓ ประการนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในตนได้ ก็จะทำให้สามารถละกิเลสได้ มีพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้”^{๑๙} ในพุทธศาสนา หลักธรรมสำคัญที่จะทำให้บรรลุนิพพานชั้นสูงได้นั้นต้องรู้จักและทำให้ไตรสิกขา บริสุทธิ์เสียก่อนโดยมีศีลเป็นเบื้องต้น สมาธิเป็นท่ามกลาง ปัญญาเป็นที่สุด^{๒๐} สิกขาทั้ง ๓ จึงเป็นหลักการที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำให้เกิดขึ้น เนื่องจากเป็นข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อฝึกหัดกาย วาจาและใจ ให้เจริญยิ่งขึ้น โดยการบรรลุนิพพานนั้น บุคคลผู้ที่จะสามารถทำได้ต้องมีศีล สมาธิ และปัญญาสมบูรณ์เท่านั้น เพราะศีลวิสุทธิจิตต วิสุทธิเป็นมูลคือเป็นพื้นฐานของปัญญา วิสุทธิ ๕ นี้ คือ ทิณฺณวิสุทธิ เป็นต้น เป็นสรีระ คือเป็นตัวปัญญา

นอกจากไตรสิกขาจะเป็นกระบวนการโดยทั่วไปแล้วของการบรรลุนิพพานแล้ว จากการศึกษาตัวอย่างของฆราวาสผู้บรรลุนิพพานในพระไตรปิฎก สามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงกระบวนการของการบรรลุนิพพานได้ ดังนี้

๑) การมีกัลยาณมิตร จะพบว่า บุคคลที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นล้วนแต่มีจุดเริ่มต้นจากการพบกัลยาณมิตร กัลยาณมิตรเป็นผู้คอยแนะนำสั่งสอนอบรม ชี้แนวทางในการปฏิบัติธรรมและให้กรรมฐานที่เหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ความมีกัลยาณมิตรเป็นตัวนำ เป็นบุญนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของมรรคมงคล ๘ แก่ภิกษุ ฯลฯ ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตรย่อมกำจัดอกุศลและย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น”^{๒๑} เนื่องจากกัลยาณมิตรเป็นบุคคลที่มีบุคลิกลักษณะและอุปนิสัยที่น่ารัก น่าเคารพยกย่อง พุทฺธมีเนื้อหาสาระที่ประกอบไปด้วยเหตุและผล สามารถที่จะอธิบายเรื่องที่ยากให้เข้าใจได้ง่าย เป็นที่ปรึกษาปัญหา ไม่ชักนำไปในทางเสื่อม ผู้ตั้งใจปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานจึงต้องคบหาสมาคมด้วย

^{๑๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๓/๘๘.

^{๑๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๒/๒๗๑-๒๗๒.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๕/๕.

^{๒๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายถึงกัลยาณมิตรไว้ว่า พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอสีติ มหาสาวก พระสาวกอื่น ๆ ที่ได้บรรลุธรรมคืออรหัตผล อนาคามีผล สกทาคามีผล และโสดาปัตติผล ท่านผู้ได้ฌาน ท่านผู้ทรงจำพระไตรปิฎก ท่านผู้ทรงจำได้ ๒ ปีฎก หรือท่านผู้จำได้ตอนใดตอนหนึ่งใน พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา^{๒๒} จากการศึกษาพบว่า ฆราวาสที่บรรลุธรรมได้พบพระพุทธเจ้าและ พระสาวกเป็นกัลยาณมิตร เมื่อได้ฟังธรรมแล้วก็สามารถบรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นโสดาปัตติผล จนถึงขั้น อรหัตผล และส่วนหนึ่งได้เลื่อมใสพระรัตนตรัยประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา

๒) การได้รับฟังพระธรรมเทศนาที่ถูกจริตของตน อุปนิสัยคือจริตของแต่ละบุคคลที่มีอยู่ ประจำตัว คัมภีร์วิสุทธิมรรคใช้คำว่า “จริยา” มีอยู่ ๖ ประการ คือ^{๒๓}

๒.๑) รากจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางรักสวयรักงาม ชอบความมีระเบียบ เรียบร้อยกรรมฐานที่ถูกอุปนิสัยมี ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑

๒.๒) โทสจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางมักโกรธ โมโหง่าย กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัยมี ๘ อย่าง คือ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา และวรรณกสิณ ๔ ได้แก่ ปิตกสิณ นีลกสิณ โลหิตกสิณ และโอทาทกสิณ

๒.๓) โมหจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางโง่เขลา กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย คือ อานาปานสติ

๒.๔) สัทธาจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางเชื่อหรือเลื่อมใสง่าย กรรมฐานที่ถูก อุปนิสัย คือ อนุสสติ ๖ ได้แก่ พุธานุสสติ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทว ตานุสสติ

๒.๕) พุทธิจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางใช้ความคิด รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย คือ มรณสติ อุปสมานุสสติ จตุธาตวภูฏฐาน และ อาหาเรปฏิกูลสัญญา

๒.๖) วิตักกจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางคิดฟุ้งซ่าน กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย คือ อานาปานสติ

จากตัวอย่างฆราวาสที่บรรลุธรรมนั้น จะพบว่า พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมที่สอดคล้องกับ จริตของผู้ฟัง เช่น ได้แสดงเรื่องสังขารกถาแก่จิตตคหบดี พระคาถาว่าด้วยการตัดราคะแก่พระนาง เขมาเถรี ผู้ที่หลงใหลในรูปของตนเอง การได้รับฟังในสิ่งที่สอดคล้องกับจริตของตนจะทำให้ผู้ฟังเข้าใจ ได้ง่าย เพราะมีประสบการณ์ในเรื่องนั้นๆ ด้วยตนเอง จึงเป็นเหตุให้เข้าถึงกระแสแห่งธรรมได้อย่าง รวดเร็ว

๓) การรู้แจ้งแทงตลอดในพระธรรมเทศนานั้น การรู้แจ้งในธรรมนั้นเป็นเป้าหมายสูงสุด ของการแสดงธรรม คำว่า บรรลุธรรม ก็คือความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในธรรมนั้นจนสามารถละคลาย สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ ความสามารถในการละสังโยชน์ได้เพียงใดย่อมเป็นเกณฑ์ในการบรรลุธรรม ในระดับนั้นๆ

^{๒๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๓-๑๒๔.

^{๒๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔๓/๑๐๙.

๔.๔ วิเคราะห์แนวทางปฏิบัติของฆราวาสเพื่อการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมนั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและต้องอาศัยบุญบารมีที่สั่งสมมาด้วย แต่ภระนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงชี้ทางไว้ให้แล้ว ขึ้นอยู่กับว่าใครจะยอมรับแนวทางนั้นมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต เพื่อให้ถึงความพ้นทุกข์คือพระนิพพาน ดังทราบแล้วว่า ฆราวาสนั้นเป็นผู้ที่ครองเรือน มีภาระ ธุระ เกี่ยวข้องด้วยเรือน แต่ก็สามารถบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาได้ โดยการปฏิบัติตนตามหลักที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ในที่นี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอไว้เพียง ๒ หลักการเท่านั้น หลักการแรกคือหลัก ไตรสิกขา เพราะถือว่าเป็นหัวใจของการศึกษาในพระพุทธศาสนา และหลักการที่สองคือหลักกอนุบุ พพิกขา เพราะเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ตามลำดับและมีผู้ที่บรรลุธรรมด้วยหลักธรรม นี้เป็นจำนวนมาก ทั้งในระดับโสดาบันและระดับที่สูงยิ่งขึ้นไป ดังนี้

๔.๔.๑ วิเคราะห์แนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักไตรสิกขา

ในกระบวนการของการเรียนรู้ การศึกษาถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้มนุษย์มีความ เจริญก้าวหน้า เพราะเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการดำเนินชีวิตที่ดีงามและมีประสิทธิภาพ การศึกษา เป็นสื่อที่ดึงเอาความสามารถที่มีอยู่ในตัวออกมา การศึกษาเป็นการเลี้ยงดูตนให้เจริญเติบโตในด้าน ศีลธรรมอันเป็นทฤษฎีหลักในวงการศึกษา ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักทฤษฎีที่ว่าด้วยการศึกษาเพื่อ บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา ผู้ที่จะบรรลุธรรมได้นั้นต้องมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นพื้นฐาน เกิดขึ้นอยู่ในจิตใจ โดยอาศัยการศึกษาเป็นสื่อเพื่อจะดึงเอาโพธิปักขิยธรรมออกมา การศึกษาที่เป็นสื่อ ดังนั้นมีชื่อเรียกว่า สิกขา เนื่องจากเป็นชื่อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้น เพื่อฝึกหัดกาย วาจา และใจให้เจริญยิ่งขึ้น จนสามารถบรรลุธรรมที่เป็นเป้าหมายสูงสุด ของการศึกษาและปฏิบัติใน พระพุทธศาสนาได้ มี ๓ ประการ คือ

๑) อธิศีลสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและ ปฏิบัติเพื่อจะควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและทางวาจาอย่างสูง จะเน้นการสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้กระทำความผิดพลาดออกมทางกาย และทางวาจา เมื่อคราว ที่ได้สัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์

๒) อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในจิตอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและ ปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้ได้คุณธรรมขั้นสูงหรือบรรลุธรรม จะเน้นการฝึกจิตให้บรรลุฌาน เพื่อข่มและกำจัดนิวรณ์ซึ่งเป็นกองกิเลสที่ขัดขวางจิตไม่ให้เข้าถึงความสงบให้หมดไป จิตที่บรรลุฌานนี้ เรียกว่า “ฌานจิต”

๓) อธิปัญญาสิกขา คือการศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง หมายถึงการศึกษา และปฏิบัติฝึกหัดอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง โดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องนามรูป ปัญญาที่รู้ แจ้งในนามรูปนี้ มีชื่อเรียกว่า “วิปัสสนาญาณ”

สิกขาทั้ง ๓ ประการนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในตนได้ ก็ จะทำให้สามารถละกิเลสได้ สิกขาทั้ง ๓ เป็นหลักการที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำให้เกิดขึ้น เนื่องจากเป็น ข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อฝึกหัดกาย วาจาและใจ ให้เจริญยิ่งขึ้น โดยการบรรลุธรรมนั้น บุคคล

ผู้ที่จะสามารถทำได้ต้องมีศีล สมาธิ และปัญญาสมบูรณ์เท่านั้น ในการทำศีล สมาธิและปัญญาให้สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติไว้ ๒ ประการ คือ

๑) สมถภาวนา คือการเจริญสมถะ หมายถึง การฝึกจิตให้เกิดความสงบ โดยใช้ อารมณ์เป็นเครื่องยึด เป็นทางดำเนินสู่พระนิพพานโดยอ้อม มุ่งต้องการให้เกิดสมาธิต้องการให้จิตสงบ แนบแน่นอยู่กับอารมณ์เดียว ไม่หวั่นไหว เมื่อจิตสงบแล้ว (ตัวสมถะก็คือสมาธิ) จะสบาย มีความสุข เยียบสงบไม่วอกแวก ไม่เดือดร้อน ไม่ดิ้นรน ไม่กระวนกระวาย แนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียว จนกระทั่ง เกิดสมาธิถึงระดับที่เรียกว่า ฌาน จากนั้นจึงเอาฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนาต่อไปผู้ที่ปฏิบัติแนวนั้น เรียกว่า สมถนายิก

๒) วิปัสสนาภาวนา คือการเจริญวิปัสสนา เป็นทางดำเนินสู่พระนิพพานโดยตรง สำหรับผู้ที่ไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิมาก่อนเรียกว่า วิปัสสนายานิก คือ เมื่อเจริญวิปัสสนา ใช้ปัญญา พิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง สมาธิ ในตอนแรกอาจเป็นขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะ ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นเพื่อให้ วิปัสสนาดำเนินต่อไปได้ เมื่อผู้เป็นวิปัสสนายานิก เจริญวิปัสสนาต่อไป สมาธิก็พลอยได้รับการอบรม ไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุปปาสนาสมาธิ จนในที่สุด เมื่อขณะที่บรรลุมรรคผล สมาธิก็จะ แนบแน่นเป็นอัปปนาสมาธิ อย่างน้อยถึงระดับปฐมฌานซึ่งสอดคล้องกับหลักที่แสดงไว้ว่า ผู้บรรลุอุรีย ภูมิจะต้องมีทั้งสมถะและวิปัสสนา

ไตรสิกขานี้ ถือว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผู้ปฏิบัติจะต้องทำให้เกิดขึ้นในตน จึงจะสามารถละกิเลส หรือสังโยชน์ได้เข้าสู่การบรรลุธรรมชั้นสูงๆขึ้นไป จุดเริ่มต้นต้องตั้งมั่นอยู่ในศีลก่อน สมดังที่พระพุทธ องค์กร์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้มีปัญญา ตั้งมั่นอยู่ในศีล อบรมจิตและปัญญา จนเผาผลาญกิเลสได้และเกิด ปัญญารักษาตนเอง จึงจะสามารถถางขี้กาคือตัดค้นหาได้”^{๒๔}

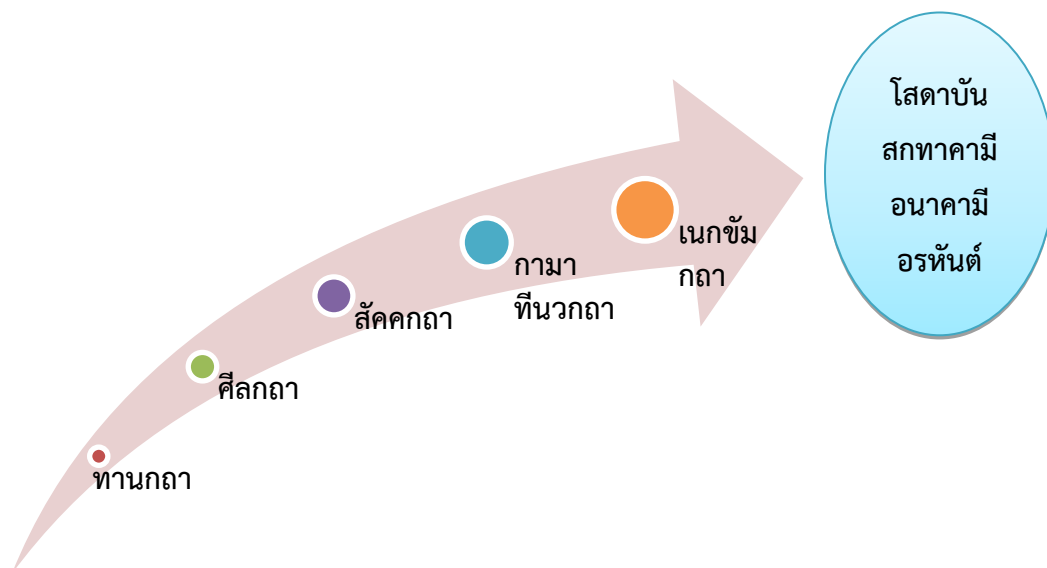
๔.๔.๒ วิเคราะห์แนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักอนุพุพพิกา

จากการศึกษาประวัติของฆราวาสที่บรรลุธรรมพบว่า ส่วนมากได้รับฟังพระธรรมเทศนาที่ ชื่อว่า อนุพุพพิกาแทบทั้งสิ้น นั่นแสดงให้เห็นว่า อนุพุพพิกาเป็นธรรมพื้นฐาน เป็นธรรมขั้นต้น แต่ สามารถส่งผลให้ผู้ฟังบรรลุธรรมได้ตั้งแต่ขั้นโสดาบันเป็นต้นไป หากไม่บรรลุธรรมขั้นใดเลย ผู้ฟังก็มี ความมั่นคงในพระรัตนตรัยอันจะเป็นบันไดสู่การบรรลุธรรมขั้นต่อไป ผู้วิจัยจึงประมวลแนวทางปฏิบัติ ของฆราวาสสำหรับผู้ที่ต้องการบรรลุธรรมตามหลักอนุพุพพิกา โดยจำแนกเป็นแนวทางปฏิบัติตน ๕ ขั้นตอน ดังนี้

- ๑) ชั้นทานกถา
- ๒) ชั้นศีลกถา
- ๓) ชั้นสัคคกถา
- ๔) ชั้นกามาทีนวกถา
- ๕) ชั้นเนกขัมมกถา

^{๒๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๑๖.

แผนภูมิที่ ๔.๑ แสดงแนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักอนุปัฟฟิกถา

จากแผนภูมิจะพบว่า ขั้นตอนการบรรลุธรรมตามหลักอนุปัฟฟิกถานั้นมีความเป็นลำดับ ขั้นตอนที่ชัดเจน แต่ละขั้นตอนมีแนวทางการปฏิบัติ ดังนี้

๑) **ขั้นทานถา** เป็นขั้นตอนของการลดความยึดมั่นถือมั่นในทรัพย์สมบัติภายนอกที่เป็นเครื่องผูกมัด โดยการให้ทานเพื่อละกิเลส ได้แก่ โลภ โกรธ หลง เช่น การให้วัตถุเป็นทาน เพื่อที่จะกำจัดความโลภ การอภัยทานคือไม่เอาโทษแก่ผู้ทำผิด เพื่อกำจัดความโกรธ การให้ธรรมทานเพื่อกำจัดความหลง คนที่มีปกติให้ทานจะเป็นคนที่มีจิตใจอ่อนโยน เมตตาต่อผู้อื่น เป็นการฝึกตนให้จิตใจสะอาด บริสุทธิ์ การให้ทานที่ถูกต้องนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีการไว้ ดังนี้^{๒๕}

๑.๑) **ทานโดยศรัทธา** คือ การให้ด้วยเชื่อว่าผลของการให้ทานนั้นมีประโยชน์ เกื้อกูลแก่คนอื่นผู้ให้มีใจดี เบิกบานอิ่มใจเมื่อให้ทานแล้ว และมีความเชื่อ ว่าผลของการ คิดดี พูดดี ทำดี ย่อมมีผลสนองต่อผู้ทำไปตลอด

๑.๒) **ทานโดยเคารพ** คือ การให้ด้วยกิริยาอาการอ่อนน้อม ละมุนละม่อม ให้ด้วยวาจาอ่อนหวาน ให้ด้วยใจอ่อนน้อม

๑.๓) **ทานตามกาล** คือ การให้ในเวลาอันสมควร ถูกต้อง เช่น ทานในสมัยออกพรรษา เข้าพรรษา การถวายผ้าอาบน้ำฝน ผ้าจํานำพรรษา ถวายภัตตาหารเพล

^{๒๕} พระมหานงค์ กตปุณฺณโย (หล้าทองอินทร์), “ศึกษาเปรียบเทียบการให้ทานสมัยพุทธกาลกับปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๗๖.

๑.๔) ทานด้วยจิตอนุเคราะห์ คือ ให้โดยการเกื้อกูลโอบอ้อมอารีมีจิตเมตตา เอื้อเพื่อเกื้อหนุนด้วยกรุณา

๑.๕) ทานด้วยไม่กระทบกระทั่งตนและผู้อื่น คือ ให้ตามกำลังของตนที่มีอยู่ ไม่กระทบตนและผู้อื่น คือไม่รบกวนคนอื่น

ในขั้นทานกถานี้เป็นขั้นต้นของแนวทางการบรรลุดุธรรม จึงเปรียบเสมือนการเตรียมความพร้อมในการเข้าสู่คุณธรรมที่สูงขึ้น ดังนั้น ผู้ที่มุ่งหมายต่อการบรรลุดุธรรมควรมีน้ำใจเสียสละ มีความเอื้อเพื่อ ดังตัวอย่างท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี หรือท่านอุคคเศรษฐี ที่ได้ให้ทานด้วยความเคารพและให้ทานโดยไม่มีควมรังเกียจเดียดฉันท์ตลอดชีวิตของท่าน เป็นเหตุให้ท่านได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๒) ขั้นศีลกถา เป็นขั้นของการสั่งสมบารมี เพราะทานเป็นการวางใจเพื่อผู้อื่น ส่วนศีลเป็นการเตรียมใจเพื่อตนเอง เพราะใจของผู้มีศีลถึงพร้อม ย่อมแล่นไปสู่พระนิพพานสมบัติ อันเป็นสมบัติที่สงบระงับสุดยอดเป็นแท้ ฆราวาสผู้ปรารถนาที่บรรลุดุธรรม พึงรักษาศีลให้เคร่งครัด ไม่ละเมียดศีลแม้จะมีโอกาส เพราะศีลเท่านั้นเป็นกรรมดี ศีลยอดเยี่ยมในโลก ผู้ประพฤติชอบในธรรมจริยาของพระอริยะทำ เรียกว่า ผู้มีศีล^{๒๖} ศีลสำหรับฆราวาสนั้นมี ๒ อย่าง คือ ศีล ๕ และ ศีล ๘ ตามแต่กำลังที่ตนจะสามารถรักษาไว้ได้ เมื่อรักษาศีลแล้วจะมีอานิสงส์ ดังนี้

๒.๑) ศีลทำให้เป็นผู้มีศัตรูน้อย เพราะถ้าเราไปฆ่าหรือทำร้ายผู้อื่น ผู้นั้นย่อมมีความเคียดแค้นชิงชัง หวังแก้แค้น การที่ไม่ไปทำร้ายผู้อื่น ก็เป็นเหตุให้ผู้อื่นไม่จองเวรกลับมาทำร้ายตอบ ผู้มีศีลจึงเป็นไม่มีศัตรู

๒.๒) ศีลทำให้เป็นผู้ไม่มีคดีมาติดพัน เพราะถ้าไปลักขโมยจับปล้น ทูจริต คดโกงแล้ว ถูก จับได้อาจถูกจับดำเนินคดี

๒.๓) ศีลทำให้เป็นผู้ที่ผู้อื่นไว้นับถือเชื่อใจ เพราะคนที่เจ้าชู้มักคิดไปในทางกามารมณ์ เสมอจะคบหากับใครก็ไม่มีใครความบริสุทธิ์ใจต่อกัน เพราะในสมองมีแต่เรื่องตัณหาราคะ

๒.๔) ศีลทำให้ครอบครัวอบอุ่น เพราะทุกคนพูดแต่สิ่งที่เป็นความจริง มีทั้งเรื่องทุกข์และสุข ซึ่งจะเป็นการระบายอารมณ์ที่อัดอั้นภายในจิตใจออกมาให้กันฟังและถ้ามีปัญหาที่จะได้รับคำปรึกษากับผู้ที่หวังดีต่อกันโดยแท้จริง

๒.๕) ศีลทำให้เป็นผู้ไม่ขาดสติแล้วไปทำความผิดร้ายแรง เพราะถ้าไปเสพของมีนเมาแล้วขาดสติก็อาจฆ่าคนได้ ลักทรัพย์ได้ ข่มขืนได้ พุดปดได้ จนสามารถทำให้ศีลข้ออื่นๆ พลอยต่างพร้อยไปด้วย

ด้วยเหตุนี้ฆราวาสผู้ปรารถนาบรรลุดุธรรมพึงเป็นผู้มีศีล ถ้าบุคคลรักษาศีล เพราะเหตุที่มีศีลนั้นเขาจะเป็นผู้องอาจ นำเกียรติมาสู่มิตรสหายและเป็นที่รักของคนดีทั้งหลาย ศีลเป็นอาภรณ์อันประเสริฐ เป็นกฎคุมความประพฤติทั้งปวง เป็นพื้นที่เพาะปลูกความเป็นสหายของพระอริยะ (ผู้มีศีล) จะเป็นผู้คงที่ในความดีทั้งปวง ศีลเป็นขั้นต้นของการสร้างบารมีให้แก่ตนเอง

^{๒๖} พุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๘๔.

๓) **ขั้นสักคกกา** เมื่อบุคคลได้เตรียมใจด้วยการสละทาน ได้เตรียมกายด้วยการรักษาศีล แล้ว ขั้นตอนถัดไปคือการชี้เป้าหมายหรือการกำหนดเป้าหมายในชีวิต แต่เป็นเพียงเป้าหมายในระดับต้น จะสังเกตพบว่า ผู้ที่บรรลุนิพพานขั้นต้น คือโสดาบันและสกทาคามี จะได้ไปบังเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์ทั้งสิ้น ดังนั้น ผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุนิพพานควรมีความยินดีในสวรรค์ สวรรค์จึงเป็นเหมือนเครื่องกำหนดเป้าหมายให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังปรากฏในคำว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราพึงแสดงสักคกกา โดยอเนกปริยายแล พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงปลอบประโลมด้วยสักคกกา พร้อมด้วยเหตุตั้งพรรณนามาอย่างนี้”^{๒๗} สักคกกาจึงเป็นเครื่องปลอบประโลมให้จิตใจเข้มแข็ง มีเป้าหมายชัดเจน อนึ่งการจะเข้าสวรรค์นั้น มีอธิบายดังนี้

ก) เพราะมีศรัทธาศีล สุตะ จาคะและปัญญา

ข) เพราะได้ทำบุญไว้ ดังคำสอนทนาของพระมหาโมคคัลลานะกับเทพธิดาทั้งหลายที่ปรากฏในวิมานวัตถุ^{๒๘}

๔) **ขั้นกามาทีนวกกา** เป็นขั้นตอนที่ต่อยอดมาจากการตั้งความปรารถนาในสวรรค์ เข้าสู่กระบวนการอย่างแท้จริง คือ การฝึกฝนตนเองให้คลายความกำหนัด เห็นโทษของกาม ให้เห็นว่าการมีโทษมากมีคุณน้อย มีความเลวทรามมาก มีความดีน้อย มีความเศร้าหมองมาก มีความผ่องแผ้วน้อย มีทุกข์มาก มีสุขน้อย เป็นต้น การจะสลัดตนเองออกจากกาม คลายความกำหนัดได้นั้น มีกุสโลบาย ดังนี้

๔.๑) ตั้งความปรารถนาไว้ในเพศตรงข้ามทั้งหลายไว้ในฐานะที่เหมาะสม ผู้ใดมีอายุเท่าพ่อหรือแม่ ก็ให้คิดเสียว่าเป็นพ่อและแม่ ผู้ใดมีอายุเสมอด้วยพี่ ก็คิดว่าเป็นพี่ มีอายุเสมอด้วยน้องก็คิดว่าเป็นน้อง มีอายุเสมอด้วยลูกก็คิดว่าเป็นลูก เมื่อมีความคิดดังนี้ ความกำหนัดที่มีจักคลายลงได้ด้วยความเมตตาที่มีต่อญาติของตน

๔.๒) พึงเข้าใจในกฎของไตรลักษณ์และความแปรปรวนของสังขาร โดยอาศัยอสุภกรรมฐานและกายคตาสติเป็นเครื่องกำหนดในความไม่สวย ไม่งามของรูป จะทำให้ความคลั่งไคล้หลงใหลในรูปปลดลง หากมีสติกำหนดอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดสมาธิและปัญญาเข้าใจในธรรมชาติของรูปนี้แปรปรวนนี้ได้ จักคลายความกำหนัดและเห็นโทษของการคลุกคลีด้วยกาม

๔.๓) ไม่หมกมุ่นอยู่ในสถานการณที่เอื้อต่อกามารมณ์ ผ่อนคลายจิตใจด้วยการสนทนาธรรมกับผู้อื่นอย่างเนืองนิตย์ เพื่อไม่ให้เกิดโอกาสที่จิตจะลุ่มหลง พยายามหากิจกรรมภายนอกทำอยู่เสมอ

๕) **ขั้นเนกขัมมกกา** เป็นขั้นตอนสุดท้ายของแนวทางการปฏิบัติตนเพื่อการบรรลุนิพพานของฆราวาส เมื่อมีความเบื่อหน่ายในกาม เห็นโทษของกามแล้ว สลัดความหมกมุ่นในกามได้แล้ว ขั้นตอนสุดท้ายคือการออกบวชเพื่อแสดงหาพรหมจรรย์ การออกบวชของฆราวาสนั้นอาจประยุกต์ได้โดยการบวชใจ คือ ทำใจตนเองให้พระภิกษุ มีฉันทะที่จะแสวงหาความดีงาม และความสุขอันสงบที่ประณีตยิ่งขึ้นไป

^{๒๗} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๐.

^{๒๘} รายละเอียดเพิ่มเติมใน พระสูตรต้นปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ

โดยสรุปแล้ว ฆราวาสผู้ปรารถนาที่จะบรรลุธรรมควรดำเนินตามแนวทาง ๒ ประการ คือ แนวทางตามหลักของไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา เพราะถือว่าเป็นแนวทางหลักของการเข้าถึงอริยธรรมในพระพุทธศาสนา สามารถขยายหลักไตรสิกขาเข้าสู่มรรค ๘ อันเป็นทางตรงต่อพระนิพพานได้อย่างชัดเจน ส่วนแนวทางตามอนุปปกัปปิกา เป็นแนวทางที่มีลำดับที่ชัดเจนจากขั้นพื้นฐานไปสู่ขั้นสูง แต่เมื่อว่าโดยสาระแล้ว ผู้ที่บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาทุกระดับล้วนแต่มีพื้นฐานการสั่งสมบุญมาก่อนแล้วทั้งสิ้น ประกอบกับแนวทางการพัฒนาตนเองที่อยู่ในกรอบของศีลธรรมในชาติปัจจุบัน มีความมั่นคงในพระรัตนตรัย และมีปกติอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา เจริญสติปัญฐาน ๔ อย่างต่อเนื่อง ย่อมเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลอย่างรวดเร็วไม่เกิน ๗ วัน อย่างช้าไม่เกิน ๗ ปี^{๒๙}

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยทำการรวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส และรวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) จากหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งในภาษาไทยและภาษาต่างประเทศมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาคือ (๑) เพื่อศึกษาเรื่องราวที่บรรลุลุทธิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก (๒) เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ส่งผลให้บรรลุลุทธิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และ (๓) เพื่อวิเคราะห์การบรรลุลุทธิของบรรลุลุทธิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐเพราะสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้อยู่เหนือธรรมชาติได้ มนุษย์ที่สามารถพัฒนาจิตให้หมดกิเลสนั้นจึงเป็นผู้ประเสริฐที่สุด เรียกว่า อริยบุคคล คือบุคคลที่ประเสริฐสุดกว่าบุคคลทั่วไป ประกอบกับพุทธศาสนาไม่ได้แบ่งชั้นวรรณะ เพศวัยในการบรรลุลุทธิ มนุษย์ทุกคนจึงสามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ และเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือการบรรลุลุทธิ ซึ่งเป็นสภาวะที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔

แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะสนับสนุนการออกบวชเป็นพระภิกษุเป็นอุตมเพศ แต่จากคัมภีร์พระไตรปิฎกพบว่า การบรรลุลุทธิในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้มีเฉพาะแต่พระภิกษุและภิกษุณีเท่านั้น ยังมีอุบาสกอุบาสิกาที่ครองเพศฆราวาสบรรลุลุทธิ ซึ่งมีตั้งแต่ระดับโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ จึงเป็นที่น่าสนใจว่า แม้เพศฆราวาสจะไม่จัดเป็นอุตมเพศ แต่ก็สามารถบรรลุลุทธิตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูงคืออรหันต์ได้ ซึ่งไม่มีความแตกต่างจากการออกบวชเป็นพระภิกษุหรือภิกษุณีเลย ประกอบกับแนวคิดเรื่องฆราวาสบรรลุลุทธิเป็นประเด็นที่กำลังได้รับความสนใจทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายาน ด้วยเหตุนี้จึงควรแก่การศึกษาเกี่ยวกับการบรรลุลุทธิในพระพุทธศาสนา ฆราวาสที่บรรลุลุทธิที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและวิเคราะห์ถึงการบรรลุลุทธิของฆราวาส เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาและสัมมาปฏิบัติสืบไป มีผลการวิจัยแยกตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

๕.๑.๑ ฆราวาสที่บรรลุลุทธิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากการศึกษาพบว่า การบรรลุลุทธิเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเพื่อการเข้าถึงพระนิพพาน คือ ความดับทุกข์ ดับตัณหา และกองทุกข์ทั้งปวง เข้าสู่โลกุตตรธรรม การบรรลุลุทธินั้นมีศัพทบาลีที่เป็นไวพจน์กันหลายศัพท์ เช่น ปฎิวะ อธิโม ปัตติ อภิสมโย สัจฉิกิริยา ญาณทัสนะ และวิโมกข์ ในภาษาไทยมีความหมายถึง การเข้าถึงสภาวะอันประเสริฐ (อริยะ) ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนาเพราะเป็นสภาวะที่สิ้นไปแห่งกองทุกข์ทั้งหมดทั้งปวง ผู้ที่

บรรลู่ในชั้นใดชั้นหนึ่งตามที่ปรากฏในพระพุทธานุศาสนาจึงได้รับการยกย่องว่าเป็น อริยบุคคล ซึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ระดับตามศักยภาพของการละสังโยชน์ คือ

๑) ระดับโสดาบัน คือ ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพานเดินทางได้ถูกต้องแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ ๓ ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพทปรามาสได้เด็ดขาด

๒) ระดับสกทาคามี คือ ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลู่ถึงพระนิพพาน เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญาละสังโยชน์ ๓ ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง

๓) ระดับอนาคามี คือ ผู้จะปรินิพพานในที่สุดเกิดขึ้นในสุทธาวาสพรหมโลกนั้น ไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญาละสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ข้อคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาส กามราคะและภวัชชะได้เด็ดขาด

๔) ระดับอรหัตต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้หักกำแพงสังสารจักรได้แล้ว ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาป เป็นผู้สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อได้สิ้นเชิง

ภาวะของการบรรลู่ธรรมสามารถจำแนกออกเป็น ๓ ด้าน คือ ๑. ภาวะทางปัญญา เป็นปรีชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนเห็นแต่ความว่าง (สุญญตา) ของทุกสิ่งทุกอย่าง ความยึดมั่นในสิ่งใดๆ กำหนดสิ้นไป พ้นจากความเขลา หายจากความมืด เป็นแสงสว่างที่ยิ่งกว่าแสงสว่างของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ๒. ภาวะทางจิต จิตไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าฝันหรือยั่วยุ เป็นจิตที่ปราศจากราคะโทสะโมหะที่เป็นเหตุให้ทำความชั่วเสียหายร้ายแรงอันเป็นหลักประกันความสุจริตในการทำงาน ไม่มีความหวาดเสียวสะดุ้งสะท้านหวั่นไหวต่อการรับรู้อารมณ์ และ ๓. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ที่จะประพฤติตนให้เป็นประโยชน์แก่อกุศลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ฆราวาสที่บรรลู่ธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีเป็นจำนวนมาก ในงานวิจัยนี้ได้นำมาเสนอในระดับละ ๓ ท่าน รวมเป็น ๑๒ ท่าน ฆราวาสที่บรรลู่ธรรมระดับโสดาบัน ได้แก่ พระเจ้าพิมพิสาร อนาถบิณฑิกเศรษฐี และ นางวิสาขามหาอุบาสิกา ฆราวาสที่บรรลู่ธรรมระดับสกทาคามี ได้แก่ นางสุมนาเทวี นางอุตตราธิดาของปุณณเศรษฐี และนายอิสิตัตตะ ฆราวาสที่บรรลู่ธรรมชั้นอนาคามี ได้แก่ จิตตคหบดี อุกคเศรษฐี และ สันธานคหบดี ฆราวาสที่บรรลู่ธรรมชั้นอรหัตต์ ได้แก่ พระเจ้าสุทโธทนะ พระนางเขมา และพระพาหิยทวารุจิริยะ

๕.๑.๒ หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลู่ธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากการศึกษาพบว่า หลักธรรมที่ส่งผลให้ฆราวาสบรรลุนิพพานนั้นมีอยู่มากตามจำนวนผู้ที่บรรลุนิพพาน เช่น พระปัญญาวัคคีย์ได้ฟังอนัตตลักษณะสูตรจึงได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมกัน แต่ในงานวิจัยนี้จะได้แสดงเฉพาะหลักธรรมของพระอริยบุคคลที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์จำนวน ๑๒ ท่าน รวม ๖ หัวข้อธรรม ดังนี้

๑) อนุพุทฺธิกา แปลว่า เรื่องหรือคำสอนที่แสดงไปโดยลำดับ หรืออาจจะเป็นเครื่องกล่าวโดยลำดับ วาจาเป็นเครื่องกล่าวแสดงธรรมโดยลำดับเป็นหมวดธรรมแรกที่นำมาแสดงแก่ชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ใช่ชนกบวช มีเนื้อความลุ่มลึกลงไปโดยลำดับ เพื่อขัดเกลาอัธยาศัยของผู้ฟังให้ประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ จนพร้อมที่จะทำความเข้าใจในธรรมส่วนปรมาตม ประกอบด้วย ๕ คาถา คือ ทานกถา ศีลกถา สัจจกถา กามาทินวคคาถา และเนกขัมมกถา แม้อนุพุทฺธิกาจะเป็นธรรมเบื้องต้นแต่ก็ส่งผลให้ผู้ฟังบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาได้เป็นจำนวนมาก เช่น ดาบส ๕๐๐ คน ชัมพูกาชีวก พระเจ้ามหา กัปปินะและพระนางอโนชาเทวีได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ นายนนทโคบาล มิคเรศราชบุรุษเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น

๒) อริยสัจ ๔ หมายถึง ธรรมชาติที่มีสภาพของตนเอง คือ จริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น ที่ผู้อบรมบารมี (นับแสนกัป) มีพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกเท่านั้นที่มีปัญญาขั้นสูงสุดเข้าใจได้ ประกอบด้วยองค์ธรรม ๔ ประการ คือ ทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ นิโรธอริยสัจ และมรรคนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เมื่อว่าโดยสรุปแล้วอริยสัจ ๔ สามารถย่อให้เหลือเพียงทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมนี้แก่บุคคลอื่นก็เป็นเหตุให้มีผู้บรรลุนิพพานในระดับต่างๆ ตั้งแต่โสดาบันจนถึงอรหันต์ จึงถือว่าอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมที่สำคัญมากในพระพุทธศาสนา

๓) สังขารกถา เป็นธรรมที่ท่านจิตตคหบดีได้จากพระสารีบุตรเถระ เมื่อท่านได้ฟังแล้ว ได้พิจารณาเห็นสังขารที่ได้เคยถูกบีบครั้นมาในชาติก่อนทำให้บรรลุนานาคามีผล สังขารเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้นจากอวิชชา มีความไม่เที่ยง แปรเปลี่ยน และเป็นทุกข์ การเข้าไปยึดติดในสังขารทั้งหลายทั้งดี ไม่ดี หรือกลางๆ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งสิ้น ความสงบแห่งสังขารทั้งปวงจึงเป็นเหตุแห่งความสุข สังขารมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหลายองค์ธรรม ได้แก่ สังขารในชั้น ๕ เป็นเรื่องเกี่ยวกับมนุษย โดยตรงแม้สัตว์เหล่าอื่นที่อยู่ในภพที่มีชั้น ๕ สังขารในปฏิจกสมุปบาท มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะมีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) และสังขารในไตรลักษณ์

๔) การละกามคุณ เป็นพระธรรมเทศนาที่แสดงแก่อุคคเศรษฐี โดยกล่าวถึงกาม ๒ ชนิด คือ วัตถุกาม คือ สิ่งที่เป็นวัตถุสิ่งของซึ่งทำให้ไปติดใจหรือไปหลงไหลในสิ่งนั้น และกิเลสกาม คือ ตัวจิตที่เป็นตัวใครในด้านกาม ไม่เป็นวัตถุแต่เป็นความใคร่ ความคิด ความพอใจ ความกำหนด โดยสรุปแล้วคือความใคร่ ๕ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส

๕) กถาว่าด้วยการตัดราคะ เป็นพระธรรมเทศนาที่แสดงโปรดพระนางเขมาเถรี ผู้ที่หลงไหลในความสวย ความงามของตนเอง โดยสรุปกล่าวถึง ราคะจิต หมายถึง ผู้ที่ลุ่มหลงในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส จิตมีความประณีตละเอียดอ่อน และระลึกรถึงความสุขที่ได้รับจากผัสสะทั้งห้าอยู่ทุกลมหายใจ ไม่เคยเบื่อและพร้อมที่จะแสวงหาสิ่งเหล่านั้น ไม่ว่าจะยากเย็นแสนเข็ญเพียงใดก็ตาม เนื่องจากราคะเป็นลักษณะของการหลงในความสวย ความงาม ธรรมที่เหมาะสมสำหรับการตัดราคะ จึงได้แก่ อสุภกรรมฐาน (กรรมฐานที่พิจารณาถึงความไม่สวย ไม่งาม) และปฏิกุศลสัญญากรรมฐาน (กรรมฐานที่พิจารณาสิ่งที่เศร้าหมอง)

๖) อินทรีย์สังวร เป็นหลักธรรมที่พระพาหิยะได้รับฟังจากพระบรมศาสดาเฉพาะพระพักตร์ หลังจากที่ถูกขอลงถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าทรงมีพระดำรัสโดยย่อว่า อินทรีย์สังวร หมายถึง ความสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ โดยมีสติคอยกำกับเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ จะทำให้ไม่เกิดความยินดีหลงติดในสิ่งที่พอใจและไม่เกิดความยินร้ายในสิ่งที่ไม่พอใจ

๕.๑.๓ วิเคราะห์การบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากการศึกษาพบว่า การเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้านั้นมีความสมบูรณ์ทั้งศาสตร์ คือ องค์ความรู้ และศิลป์ คือ เทคนิคการแสดงธรรม พร้อมทั้งอรรถะ (เนื้อความ) และพยัญชนะ (กลวิธี) ดังจะเห็นได้จากเมื่อผู้ใดได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วก็จะสามารถฟังทุกข้อได้ แต่ก็เชื่อว่าทุกคนจะฟังทุกข้อในระดับเดียวกันเสมอไป เพราะว่ามีมนุษย์ไม่เหมือนกันทุกคน ดังนั้น ระดับของการบรรลุธรรมจึงแตกต่างกันไป แต่เมื่อวิเคราะห์แล้วพบว่า การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าสามารถจำแนกธรรมออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑) หลักธรรมพื้นฐาน หมายถึง หลักธรรมที่ผู้บรรลุธรรมส่วนมากได้ฟังเหมือนกัน และเป็นปกติที่พระพุทธเจ้าจะแสดงหลักธรรมนี้ ได้แก่ อนุพุทฺธิกถาและอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นวิธีการสอนในแบบอนุศาสนีปาฏิหาริย์ คือ การแสดงไปตามลำดับ เป็นพื้นฐานแก่บุคคลทั่วไปที่มีใจหนักเบาเพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมของผู้ฟังก่อนเสมอหลังจากนั้นจึงทรงแสดงสามกถาสิกเทศนาหรืออริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นธรรมะขั้นสูงต่อไป แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าการแสดงอนุพุทฺธิกถาแต่ละครั้งนั้นจะแสดงโดยย่อเท่านั้น แบ่งออกเป็น ๓ ขั้นตอน คือ ๑. ขั้นเตรียมการ เป็นขั้นตอนก่อนการแสดงธรรม พระพุทธเจ้ามีวิธีเตรียมการผู้ฟังโดยการพิจารณา ๓ ด้าน ได้แก่ ตรวจสอบอัธยาศัย ตรวจสอบศรัทธา และตรวจสอบความพร้อม ๒. ขั้นเทศนาการ เป็นขั้นตอนการแสดงพุทฺธิกถา โดยปกติพระพุทธองค์จะทรงแสดงอนุพุทฺธิกถาตามอัธยาศัยของผู้ฟัง โดยมีจุดประสงค์ให้จิตของผู้ฟัง เป็นจิตควรอ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส และพร้อมที่จะรับพระธรรมเทศนาขั้นสูงขึ้นไป และ ๓. ขั้นพัฒนาการ เป็นขั้นตอนการแสดงอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มักจะแสดงหลักจากอนุพุทฺธิกถา ทั้งนี้เพราะบุคคลมีจิตควรแล้ว คือ จิตที่เหมาะสมแก่การงาน จิตที่นุ่มไปในสัมมาปฏิบัติโดยปราศจากวิจิกิจฉานิวรณ์

๒) หลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุธรรมขั้นสูง เป็นการที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกที่จะแสดงธรรมเพื่อโปรดบุคคลตามจริตของแต่ละบุคคล เพื่อให้บรรลุธรรมตามที่ปรากฏในเครือข่ายแห่งพระญาณ

สำหรับสถานะของฆราวาสที่บรรลุธรรม พบว่า ในพระพุทธศาสนาเรียกผู้บรรลุธรรมว่า อริยบุคคล ในส่วนของฆราวาสแม้จะบรรลุธรรมก็ต้องดำเนินชีวิต ประกอบธุรกิจการงานตามแบบของฆราวาส แต่มีแนวทางการดำเนินชีวิตที่ยกระดับขึ้นมาจากคนธรรมดา เพราะความสามารถในการละสังขโยชน์ได้ตามที่ตนบรรลุธรรม จำแนกตามระดับของการบรรลุธรรม ดังนี้

๑) สถานะของฆราวาสที่บรรลุโสดาบัน แบ่งเป็นสถานะในภพที่บรรลุธรรม จะมีปกติการใช้ชีวิตแทบไม่เห็นความแตกต่างจากปุถุชนมากนัก จะมีลักษณะพิเศษกว่าปุถุชนในเรื่องการบริจาทาน คือ ไม่มีความตระหนี่ในการบริจาทาน และมีความมั่นคงในพระรัตนตรัย ส่วนสถานะในภพหน้าจะ

ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ปะปนกันไปไม่เกิน ๗ ชาติ บ้าง หรือมาเกิดอีกเพียงสองสามครั้งบ้าง หรือจะมาเกิดในมนุษย์โลกอีกเพียงครั้งเดียวบ้างตามลักษณะที่ตนบรรลุ

๒) สถานะของฆราวาสที่บรรลุสกทาคามี แบ่งเป็นสถานะในภพที่บรรลุธรรม มีวิถีชีวิตคล้ายกับผู้เป็นพระโสดาบันที่ยังอยู่ครองเรือน แต่คุณภาพของจิตนั้นมีความแตกต่างกันเพราะพระสกทาคามีจะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ อย่าง จะไม่มีการประพฤติดำเนินการที่คนแตกความสามัคคี มีแต่พูดให้เกิดความสมัคสมานสามัคคีและเป็นธรรมเพื่อให้แต่ละฝ่ายมีความเจริญในธรรมยิ่งขึ้นไป ส่วนสถานะในภพหน้า ส่วนมากพระสกทาคามีจะบังเกิดในสวรรค์ชั้นกามาวจรและจะมาเกิดอีกเพียงครั้งเดียว

๓) สถานะของฆราวาสที่บรรลุอนาคามี แบ่งเป็นสถานะในภพที่บรรลุธรรม เนื่องจากพระอนาคามีเป็นพระอรียบุคคลที่พัฒนาจิตมาจากพระสกทาคามีถือได้ว่าเกิดจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมาก คือ ราคะ โทสะ และโมหะจะหมดไปทันที ไม่ถูกกามคุณชนิดใดชนิดหนึ่งครอบงำจิตอีก แม้จะอยู่ครองเรือน การมีเพศสัมพันธ์กับคู่สมรสก็จะหมดไปในทันทีทันใด ทั้งความโกรธเคืองก็จะไม่เข้าไปปรุงแต่งจิตอีก ส่วนสถานะในภพหน้าย่อมจะมีกำเนิดเป็นโอปปาติกะในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสหรือโลกุตระภูมิ จะไม่กลับมาเกิดอีกและจะเข้าปรินิพพานในพรหมโลกนั้น

๔) สถานะของฆราวาสที่บรรลุอรหัตต์ แบ่งเป็น สถานะในภพที่บรรลุธรรม เนื่องจากพระอรหัตต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป จึงไม่สามารถดำรงอัตภาพความเป็นปุถุชนอยู่ได้ จะต้องออกบวชหรือปรินิพพานในวันนั้น การดำเนินชีวิตของพระอรหัตต์ในรูปแบบของคฤหัสถ์ไม่มี ส่วนสถานะในภพหน้าของพระอรหัตต์จึงไม่ปรากฏอีก

แนวทางปฏิบัติของฆราวาสเพื่อการบรรลุธรรม เนื่องจากการบรรลุธรรมนั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและต้องอาศัยบุญบารมีที่สั่งสมมาด้วย แต่ฆราวาสก็สามารถปฏิบัติตนเพื่อมุ่งสู่การบรรลุธรรมได้ตามหลักหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ด้วยการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา และแนวทางปฏิบัติของฆราวาสตามหลักกอนุพุทธิกถา ซึ่งผู้วิจัยจำแนกออกเป็น ๕ ขั้นตอน คือ ขั้นทานกถา ขั้นศีลกถา ขั้นสัคคกถา ขั้นกามาทีนวกถา และขั้นเนกขัมมกถา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องฆราวาสบรรลุธรรมที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะทั่วไป ซึ่งเป็นข้อเสนอแนะทางวิชาการและข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไปนี้ ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

การบรรลุธรรมเป็นวิสัยเฉพาะของผู้บรรลุธรรม การทำความเข้าใจสภาวะและสถานะของผู้บรรลุธรรมเป็นเรื่องที่ยากสำหรับปุถุชนคนธรรมดา ประกอบกับผู้บรรลุธรรม ถ้าเป็นพระภิกษุจะไม่สามารถบอกได้ว่าตนเองบรรลุธรรม หากไม่บรรลุธรรมจริงอาบัติปาราชิก แต่หากบรรลุธรรมจริงก็ยังไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์เมื่อบรรลุธรรมจึงไม่สามารถประกาศป่าวร้องได้ ส่วนในสังคมปัจจุบันที่มีพระสงฆ์ออกมาประกาศว่าตนเองบรรลุธรรม จัดงานวันบรรลุธรรม จนทำให้เกิดความสับสนในแง่ของพระวินัยและความสับสนของพุทธศาสนิกชน จึงควรที่จะมีการตรวจสอบและนำพระวินัยมาวินิจฉัยอย่างตรงไปตรงมา ส่วนฝ่ายฆราวาสนั้น ไม่มีข้อบัญญัติในการอวดคุณวิเศษนี้ จึงปรากฏ

ว่ามีขรรวาสออกมาประกาศตนบรรลุนิพพานเป็นจำนวนมาก บางคนทำตนอยู่เหนือพระสงฆ์ บางครั้งพระสงฆ์บางรูปยอมยกมือไหว้สักการะ ประเด็นละเอียดอ่อนเหล่านี้ คณะสงฆ์ควรเข้ามากำกับอย่างจริงจังและถูกต้อง

๕.๑.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

เนื่องจากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องขรรวาสบรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระพุทธานุชาดนา ผู้วิจัยได้ศึกษาขรรวาสที่บรรลุนิพพานในแต่ละระดับเพียงระดับละ ๓ ท่าน ด้วยข้อจำกัดของเวลาและความรู้ ทำให้ไม่สามารถแสดงประวัติและหลักฐานที่ขรรวาสได้บรรลุนิพพานได้อย่างครบถ้วน จึงมีข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๑. ศึกษาเปรียบเทียบการบรรลุนิพพานของขรรวาสและผู้ที่อยู่อกบวช (ภิกษุ-ภิกษุณี) เพื่อศึกษาเกี่ยวกับสถานะและบทบาทภายหลังการบรรลุนิพพาน

๒. ศึกษาเปรียบเทียบการบรรลุนิพพานของพระพุทธานุชาดนาเถรวาทและมหายาน

๓. สังคมไทยกับความเข้าใจเรื่องการบรรลุนิพพานอย่างถูกต้อง เพื่อตอบโจทย์ที่มักมีบุคคลอ้างว่าตนเองบรรลุนิพพานในสังคมปัจจุบัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลีและภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กรมศิลปากร. มิลินทปัญหา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____ คัมภีร์มิลินทปัญหาไทย-บาลี. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

บรรจบ บรรณรุจิ. อสตีมหาสาวก. นนทบุรี: กองทุนศึกษาพุทธสถาน, ๒๕๓๕.

ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕.

ปรีชา นันทาภิวัฒน์. พจนานุกรมหลักธรรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔.

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน

พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร). วิปัสสนากรรมฐานภาค ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่อเพื่อนาคของมนุษยชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.

_____ พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๓๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

_____ **พุทธบริษัทกับธรรมวินัย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญา, ๒๕๓๒.

_____ **ธรรมะสำหรับคนหนุ่มสาว**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). แปลโดย พระคณธรรมาภิวงค์. **วิปัสสนานัยเล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระพุทโธชาจารย์. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑**. แปลโดย มหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมงคลเทพมุนี (สด จนทสโร). **สมถวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึงธรรมกายและพระนิพพานของพระพุทธเจ้า**. นครปฐม: บริษัทเพชรเกษมพริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, ๒๕๕๓.

พระมหาจักรกฤษณ์. **เนตติปกรณ์**. แปลโดย พระคณธรรมาภิวงค์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

พระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิตร). **ภิกษุณีกับการบรรลุมรรค**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๗.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตธนาโณ). **ธรรมปริทรรศน์ เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระศรีกิตติโสภณ. **มหาชนบท ๑๖ แคว้นในชมพูทวีปสมัยพุทธกาลและจดหมายเล่าเรื่องอนาคาภิรัชัมมปาละ**. กรุงเทพมหานคร: วัดจักรวรรดิราชาวาส, ๒๕๓๙.

พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.

_____ **ปรมัตถโชติกะมหาอภิรัชัมมัตถสังคหฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.

พระอุปติสสเถระ. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมจิตโต) และคณะ จากต้นฉบับภาษาอังกฤษของพระเฮฮารา และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พุทธหัตถมหาเถระ. **อภิรัชัมมาวตาร**. แปลโดย ประชุม เรื่องวาริ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๓.

เรื่องอุไร กุศลาลัย. **สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๕.

วัชระ งามจิตรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒.

สมบูรณ์ ตาสนธิและคณะ. “กระบวนการบรรลุมรรค ๔ ของพระอรหันตบุคคล”. **วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร**. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๗๒๙-๗๔๑.

สมเด็จพระพุทธิชนวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวัชสปฏิปทา**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

อนุสรณ์ จันทพันธ์ และ บุญชัย โกศลธนากุล. **จิต ๖ ศาสตร์ในการอ่านในคน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๙. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๕.

(๒) บทความต่างๆ:

จุฑาภักดิ์ หริรัักษ์ธำรงและพระมหากฤษณะ ตรุโณ. “การศึกษาวิเคราะห์สัญญาตาในพระพุทธศาสนา”.

วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-พฤษภาคม ๒๕๖๐):
๒๓-๓๔.

พรทิพย์ พรหมชาติ. “ศึกษาเชิงเปรียบเทียบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการบรรลุธรรมแบบฉบับปล้นในคำสอนของพระโพธิธรรม”. **วารสารบัณฑิตศาสตร์นมมร**. ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๘): ๕๖-๖๔.

พระมหาสมเจต สมจारी. “ศึกษาบัณฑิตศึกษากับการบรรลุธรรมขั้นสูงในพุทธศาสนาเถรวาท”. **วารสารศึกษาศาสตร์ มมร**. ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๙): ๑๕๑-๑๖๕.

(๓) วิทยานิพนธ์:

จุฑาภักดิ์ หริรัักษ์ธำรง. “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **ดุชนิพนธ์พุทธศาสตร์ ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

ธมกร แซ่ฟอง. “ศึกษาการบรรลุธรรมของผู้บัตินในเทวภูมิ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

นพพล โรจนโกศล. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พลเผ่า เฟ็งวิภาศ. “การวิเคราะห์บทบาทของภิกษุณีในพระพุทธศาสนา”. **ดุชนิพนธ์พุทธศาสตร์ ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.

พระครูปลัดชูเกียรติ ฐิตปัญโญ (ศรียาชีพ). “ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมบทบาทผู้นำของพระเจ้าพิมพิสารในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระครูปลัดปราโมทย์ ปโมทิโต (ปานเจริญ). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเพียรกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระครูสมุห์อินแก้ว สุขวฑฒโณ (ใจโส). “การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของอุบาสกผู้ได้รับเอตทัคคะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระจินดา ฉันทมโม (สามี). “ศึกษาราคจริตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารจัดการคณะสงฆ์**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

- พระมหาบุญชิต ญาณส่วโร (สุตโปรง). “ศึกษาคุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ. บัณฑิตวิทยาลัย:
 มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.
- พระมหาประพันธ์ รักเรียน. “จริตกับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์
 อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาบาลีสันสกฤต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑).
- พระมหามีนา ถาวโร (ไชยอูด). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระวังคีสเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์
 มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
 ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พระมหาสามารถ อธิจิตโต (มนัส). “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติใน คัมภีร์พุทธ
 ศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**.
 บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระมหาอนงค์ กตปุญโญ (หล้าทองอินทร์). “ศึกษาเปรียบเทียบการให้ทานสมัยพุทธกาลกับ
 ปัจจุบัน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิต
 วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระมหาอดุลย์ ยโสธโร (บุตรตะเคียน). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบัณฑิตะกัมกับการบรรลุธรรม”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย:
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระสมศักดิ์ สุทธิจาโค (ธิดา). “การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เฉพาะกรณีของพระ
 พาหิยทารุจีรยเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา**.
 บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พระสุเมธ สุเมโธ (นภดลจินดา). ศึกษาเปรียบเทียบบทบาทในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาของนัก
 ธุรกิจสมัยพุทธกาลกับปัจจุบัน: ศึกษาเฉพาะกรณี ดร.บุญยง ว่องวานิช”. **วิทยานิพนธ์
 พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา
 จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- แม่ชีอุบล ฌาบุญมา. “ศึกษาวิธีปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย:
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- สินชัย วงษ์จำนง. “การศึกษาคติภาพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย:
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- สุภีร์ ทุมทอง. “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์**

มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

อภิชาติ พรสี. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบเทศนาวิธีตามแนวอนุพุทธิกถาในสังคมไทยปัจจุบัน”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

อรภัคภา ทองกระจ่างเนตร. “การศึกษาวิเคราะห์สมมติกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต พระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย:**

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: นายเตชิน อิศระภาณุวงศ์
เกิด	: ๒๖ สิงหาคม ๒๕๓๕
สถานที่เกิด	: อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน
การศึกษา	: อนุบาล-ประถมศึกษา โรงเรียนชุมชนบ้านผาผ่า ตำบลแม่คะตวน อำเภอสบเมย จังหวัดแม่ฮ่องสอน : มัธยมศึกษา โรงเรียนสุนทรศึกษา ตำบลป่าตัน อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง : ๒๕๕๑ นักธรรมเอก : ๒๕๖๐ ปริญญาบริหารธุรกิจบัณฑิต (สาขาวิชาการตลาด) มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง
ปีที่เข้าศึกษา	: ๒๕๖๐
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: ๒๕๖๒
ที่อยู่ปัจจุบัน	: ๑๘๖ หมู่ที่ ๒ ตำบลป่าตัน อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง